

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΣΑΡΙΑ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Επιτροπή/Επιβλέποντες:

Καθηγητής: Στ. Περράκης,

Επίκουρος Καθηγητής: Α. Συρίγος

Επίκουρη Καθηγήτρια: Μ.- Ντ. Μαρούδα

Μ. Φοιτήτρια: Δημητρακοπούλου Μαρία

Αθήνα, Ιανουάριος 2016

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος

Συντομογραφίες

I. Εισαγωγή

1. Εισαγωγικά στοιχεία για τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ (Σαρία) 1
2. Η ισχύς της Σαρία σε διεθνές επίπεδο και η εφαρμογή της ως εσωτερικό δίκαιο στην Ελλάδα.....5
3. Οριοθέτηση του προβλήματος.....8

II. Η απόκλιση από το γενικό νόμο για τα μέλη της μειονότητας: Η εφαρμογή της Σαρία στην ελληνική έννομη τάξη

1. Η Ιστορική διαδρομή του Ιερού Μουσουλμανικού Δικαίου στην Ελληνική έννομη τάξη 11
2. Το ισχύον νομικό καθεστώς ως προς την εφαρμογή της Σαρία.....18
3. Τα κύρια ζητήματα που ανακύπτουν από το ισχύον νομικό καθεστώς.....21
  - i. Το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου 21
  - ii. Το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου.....26
4. Οι επιμέρους ουσιαστικές ρυθμίσεις του Ιερού Νόμου του Ισλάμ.....27
  - i. Η νόμιμη σύσταση του γάμου.....27
  - ii. Προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων κατά τη διάρκεια του γάμου.....32
  - iii. Η λύση του γάμου με διαζύγιο.....33
    - A. Λύση με μονομερή δήλωση του συζύγου (αποπομπή).....34
    - B. Λύση με κοινή συναίνεση των συζύγων (khul).....37
    - Γ. Λύση εξαιτίας σοβαρού λόγου (υπαιτιότητα).....39
  - iv. Η αξίωση διατροφής
    - A. Προς τη σύζυγο.....41
      - α. Η «δωρεά» λόγω λύσης του γάμου.....43
      - β. Η προσωρινή διατροφή.....45
    - B. Προς τα τέκνα.....46
  - v. Σχέσεις γονέων και τέκνων.....47
    - A. Επιτροπεία και χειραφασία ανηλίκων.....50
    - B. Δικαστική συμπαράσταση.....52
  - vi. Οι συγγενικοί δεσμοί.....53

vii.1 Κληρονομικές σχέσεις.....	56
A. Η ισλαμική διαθήκη.....	57
B. Η εξ αδιαθέτου διαθήκη.....	59
5. Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη.....	61
6. Συμπεράσματα.....	71

IV. Το κράτος δικαίου αντιμέτωπο με ένα θεσμοποιημένο θρησκευτικό συντηρητισμό

1. Ουσιαστικές συγκρούσεις του Ιερού Νόμου με το Σύνταγμα και με το διεθνές δίκαιο θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....	73
i. Η αρχή της ισότητας.....	73
A. Η ισότητα ενώπιον του νόμου	74
B. Η ισότητα των δύο φύλων	75
α. Η ισότητα των συζύγων.....	76
β. Οι γάμοι δια αντιπροσώπων.....	80
γ. Η ισότητα των κληρονόμων.....	82
ii. Η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού.....	83
A. Η «αυτόματη» ανάθεση της γονικής μέριμνας.....	83
B. Οι γάμοι ανηλίκων.....	88
iii. Δικονομία των Ιεροδικείων και προσβολή των εγγυήσεων της δίκαιης δίκης	92
A. Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης.....	95
B. Το δικαίωμα της αποτελεσματικής προσφυγής.....	99
2. Τα νομικά προβλήματα που ανακύπτουν από την άσκηση των αρμοδιοτήτων του Μουφτή.....	102
i. Ο Μουφτής ως τακτικός δικαστής.....	104
ii. Δικονομικοί Κανόνες - Αποκλειστική ή συντρέχουσα αρμοδιότητα του Μουφτή.....	109
1. Ο επιφανειακός συνταγματικός έλεγχος επί των αποφάσεων του Ιεροδικείου από τα τακτικά πολιτικά δικαστήρια.....	113
i. Ο έλεγχος του Μονομελούς Πρωτοδικείου.....	115
ii. Ο έλεγχος του Πολυμελούς Πρωτοδικείου.....	117
11. Συμπεράσματα.....	119

Επίμετρο

1. Ισονομία ή αναχρονισμός;.....	120
2. Προτεινόμενες λύσεις: Το τέλος της ακινησίας.....	124

Βιβλιογραφία -Αρθρογραφία	126
Νομολογία	132

Πρόλογος

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να προσεγγίσει τα θέματα που αναφέρονται στο καθεστώς των προσωπικών, ήτοι των οικογενειακών και κληρονομικών σχέσεων των Ελλήνων μουσουλμάνων.

Το ζήτημα της ρύθμισης των προσωπικών σχέσεων των Ελλήνων πολιτών, μουσουλμάνων στο θρήσκευμα, αποτελεί πολιτικό ταμπού, το οποίο έχει την αφετηρία του στο άρθρο 11 της Συνθήκη των Αθηνών (1913), σύμφωνα με το οποίο, η Ελλάδα, ανέλαβε την υποχρέωση να σεβαστεί τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο (Σαρία) που ρύθμιζε, τότε, τις οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις των ανταλλάξιμων.

Συνεπώς, σε εκτέλεση της παραπάνω δέσμευσης, εκδόθηκε ο νόμος 147/1914, ο οποίος στο άρθρο 4 ορίζει το πεδίο εφαρμογής της Σαρία για τις οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις των μουσουλμάνων της Δυτ. Θράκης. Το θέμα της ισχύος του νόμου 147/1914 που παρέπεμπε στον Ιερό Νόμο, δεν ετέθη σε μεταγενέστερο νομοθέτημα, ώστε η εφαρμογή του να καταργηθεί ρητά.

Σκοπός, λοιπόν, της μελέτης είναι, αφού παρουσιάσει συνοπτικά τις πηγές του Ιερού Νόμου και την εφαρμογή του στο διεθνές πεδίο και στην εγχώρια τάξη ως εσωτερικό δίκαιο, να εξετάσει στο πρώτο μέρος, ποιο είναι το περιεχόμενο του δικαίου αυτού, ποια είναι τα πρόσωπα που διέπονται από το δίκαιο αυτό και ποιες οικογενειακές σχέσεις ρυθμίζονται από τη Σαρία και όχι από τον ΑΚ. Επιπλέον, παρουσιάζεται ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη και τα ζητήματα που ανακύπτουν, ιδίως ως προς τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του.

Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζεται η αντίθεση των ρυθμίσεων της Σαρία με το διεθνές δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου και με την ελληνική δημόσια τάξη. Το πλέον δε ανησυχητικό είναι η στάση των Ελλήνων τακτικών δικαστών, οι οποίοι πραγματικά «κλείνουν τα μάτια» έναντι των πρωτοφανών παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθιστώντας το κράτος δικαίου θεατή ενός νομικού και πολιτικού παράδοξου: Οι μη Έλληνες Μουσουλμάνοι να απολαμβάνουν καλύτερη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, σε σχέση με τους Έλληνες και άρα Ευρωπαίους - Μουσουλμάνους πολίτες.

Abstract

The present research seeks to approach the issues regarding the regime which regulates the personal, namely the family and inheritance relations of the Greek Muslims.

In particular, the issue of the regulation of the personal relations of the Greek citizens, Muslims in religion, constitutes a political taboo initially appeared within the context of the Treaty of Athens (1913) and particularly in Article 11. Consequently, Greece complied with the aforesaid obligation by adopting Law 147/1914, which, in article 4 determines the scope of application of the Sacred Law for the family and inheritance relations of Muslims being settled in Western Thrace.

The issue of the validity of Law 147/114 which refers to the Sacred Law has never been raised in a subsequent piece of legislation in order for its application to be expressly abolished. Contrariwise, the issues of what law governs the family disputes of Greek Muslims as well as the procedural issue of who is competent to judge the relevant disputes, have been repeatedly regulated.

In the present research, in the context of the first Chapter, is being examined what is the content of this law, what persons are governed by that law and which family relations are governed by Sharia and not by the Civil Code. In addition, the institution of Muftis in the Greek Law and the issues arising, especially in relation to his responsibilities, are being examined.

In the second Chapter, the issue of the contradiction between the provisions of the Sacred Muslim Law from one side and the International Human Rights Law, the Greek Public Order and the Constitution from the other, is being examined. Nevertheless, the most alarming issue is the approach of the Greek Judges to the matter, who actually “turn a blind eye” to the aforementioned violations of the human rights.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Άρειος Πάγος
αριθ.	αριθμός
Αρμ	Αρμενόπουλος [νομικό περιοδικό]
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
βλ.	βλέπετε
ΔιΔικ	Διοικητική Δίκη [νομικό περιοδικό]
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΔΣΟΚΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα
εδ.	εδάφιο
ΕΔΑ	Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΔΣΑΠΔ
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΔΔ	Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΔΑ	Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΕΕΝ	Εφημερίς Ελλήνων Νομικών [νομικό περιοδικό]
ΕισΝΑΚ	Εισαγωγικός Νόμος Αστικού Κώδικα
ΕισΝΚΠολΔ	Εισαγωγικός Νόμος Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας
ΕλλΔνη	Ελληνική Δικαιοσύνη [νομικό περιοδικό]
επ.	επόμενες (ενν. σελίδες ή ενότητες)
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
Ιερ	Ιεροδικείο
ΚΠολΔ	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
ΜονΠρ	Μονομελές Πρωτοδικείο

N.	Νόμος
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
ΝοΒ	Νομικό Βήμα [νομικό περιοδικό]
NOMOS	Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών “NOMOS”
ΟΔΔΑ	Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Ολ.	Ολομέλεια
όπ.π.	όπως παραπάνω
παρ. ή §	παράγραφος
RDIDC	Revue de droit international et le droit compare
ΣΤΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΤοΣ	Το Σύνταγμα

I. Εισαγωγή

1. Εισαγωγικά στοιχεία για τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ (Σαρία)

Το Ισλάμ, ως θρησκεία διαμορφώθηκε με το κήρυγμα και τη δράση του Προφήτη Μωάμεθ στις αρχές του 7^{ου} αιώνα¹. Το ισχυρό του σημείο είναι ο νόμος, παρά η θεολογία του και η δύναμη του έγκειται στη θεολογία του ως «νόμου». Ισλάμ², (εκ του αραβικού Islam) άλλωστε, σημαίνει «εγκατάλειψη στο Θεό, υποταγή στη θέληση του Θεού»³. Όποιος αποδέχεται τη στάση υπακοής, εξάρτησης και ολοκληρωτικής αφοσίωσης στο Θεό Αλλάχ, ονομάζεται «μουσλίμ», δηλαδή υποταγμένος στον Ύψιστο⁴. Συνεπώς, ο «νόμος» που περιγράφει αυτό το πρότυπο και καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά (προσωπική και κοινωνική) έχει σπουδαία βαρύτητα για τον ευσεβή Μουσουλμάνο⁵.

Η ιδιαιτερότητα του μουσουλμανικού δικαίου συνίσταται στο ότι δίκαιο και θρησκεία ταυτίζονται⁶, γι αυτό και ο Ιερός Νόμος, επειδή είναι θεόπνευστος και θεόσταλτος, ονομάζεται Σαρία (εκ του αραβικού Shari'a), δηλαδή το μονοπάτι που οδηγεί στην πηγή (ύδατος), την ασφαλή και σίγουρη δίοδο για τη σωτηρία κατά την Ημέρα της Κρίσης⁷. Πρόκειται λοιπόν για τον Ιερό Νόμο που ρυθμίζει συνολικά τη ζωή των Μουσουλμάνων οπουδήποτε και αν κατοικούν.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη ότι σε κανένα δίκαιο δεν υφίσταται η έννοια της παρθενογένεσης, η Σαρία φέρεται ενίοτε ως σύστημα που έχει δεχθεί επιρροές από το ρωμαϊκό δίκαιο, δεδομένου ότι αναπτύχθηκε κυρίως τον 8ο αι. σε περιοχές της άλλοτε ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως και σε χριστιανικές περιοχές του Ιράκ, στις οποίες οι μουσουλμανικές κοινότητες χρειάστηκε να διαμορφώσουν το δικό τους δίκαιο, πολύ πριν επηρεάσει η αρχαιοελληνική φιλοσοφία την ισλαμική

¹ Schacht J., «*Introduction to Islamic Law*», Oxford, 1950, σ. 15-8.

² « Η λέξη Ισλάμ προϋπήρχε στον Αραβικό κόσμο της Μέκκας, προ της επικρατήσεως της θρησκείας του Μωάμεθ και σήμαινε τη συμφωνία, τη συνθήκη, το λόγο τιμής για το κλείσιμο μιας υποθέσεως. Ο Μωάμεθ έδωσε με το κήρυγμα του νέο περιεχόμενο και δύναμη στον παλιό όρο και χρησιμοποίησε αυτόν για να δηλώσει την υπαρκτή υπακοή των πιστών στον Αλλάχ». Βλ. Κουρκούμπας Σπ., «*Ισλάμ*», Προβληματισμοί, Ελληνική Εταιρία Στρατηγικών Μελετών (ΕΛ.Ε.Σ.ΜΕ.), τ. 37, http://www.elesme.gr/elesmegr/periodika/t37/t37_11.htm.

³ Βικιπαίδεια (ελληνική έκδοση της Wikipedia), «Σαρία», <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1>.

⁴ Ράλλη Κ. Μ., «*Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*», τ. Α 1927, σ.23-5. Επίσης, βλ. Γιαννουλάτος Α., «*Ισλάμ - Θρησκευολογική Επισκόπηση, Θέματα Ιστορίας των Θρησκειμάτων*», τ' 1', Πορευθέντες, Αθήνα, 1975, σ. 197-212 και Coulson N.J., «*An History of Islamic Law*», Endimburg, 1964, σ. 7-9.

⁵ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 29.

⁶ Κοτζαμπάση Α., «*Οι οικογενειακές έννοιες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων*», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 17.

⁷ H.A.R. Gibb, «*The Shari'a*», <http://www.answering-islam.org/Books/Gibb/sharia.htm>.

θεολογία⁸. Αξιοσημείωτο είναι, ότι σε όλες τις περιόδους της ιστορίας, η συναίνεση της μουσουλμανικής κοινότητας, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στον καθορισμό και τη χρήση αυτού του θεολογικού ουσιαστικά εγχειριδίου.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα κατ' εξοχήν θρησκευτικό/θεοκρατικό δίκαιο⁹, που περιλαμβάνει τέσσερις πηγές¹⁰:

Το Κοράνιο, η Ιερά Βίβλος του Ισλάμ. Είναι το βιβλίο του Θεού (Αλλάχ) σταλμένο με τον τελευταίο από τους προφήτες του τον Μωάμεθ¹¹. Δεν πρόκειται για βιβλίο που περιέχει μια συστηματική παρουσίαση του Ισλάμ αλλά για ένα κείμενο κατάμεστο με πολυάριθμες σκέψεις¹². Μεγάλο μέρος του βιβλίου, σχεδόν το ένα δεύτερο ασχολείται με θέματα του οικογενειακού δικαίου ενώ το ένα τρίτο ασχολείται με τα θέματα της λύσης του γάμου¹³, διότι η οικογένεια στο Ισλάμ είναι ο πυρήνας της υπό κατασκευή ισλαμικής κοινωνίας¹⁴.

Η Σούννα, οι εκ παραδόσεως διατηρηθέντες λόγοι του Προφήτη Μωάμεθ και οι πράξεις του. Πρόκειται για συμπληρωματική πηγή δικαίου που σκοπό έχει να δώσει απάντηση σε διάφορα ερωτήματα που το Κοράνιο δεν ρυθμίζει, απαρτιζόμενη από τις Χαντίθ, τις πιστές αναφορές ενός περιστατικού, αποφθέγματος ή ακόμη και της σιωπής του Προφήτη Μωάμεθ¹⁵.

Η Ίτζμα, η επ' αμφισβητούμενου ή μη προβλεπόμενου θέματος ομόθυμη των μεγάλων ερμηνευτών του Ιερού Νόμου γνώμη, των ακμαζόντων ενός ιουδιήποτε αιώνα¹⁶.

Η Κίγιας, η κατ' αναλογία πίστη. Πρόκειται για τρόπο ερμηνείας του Ιερού Νόμου που τελικά επικράτησε ως πηγή του. Συνίσταται στη συναγωγή ενός νέου κανόνα, με βάση ένα χωρίο του Κορανίου, της Σούννα ή και της Ίτζμα και στην εφαρμογή του σε μια μη ρητά προβλεπόμενη

---

⁸ Βικιπαίδεια (ελληνική έκδοση της Wikipedia), «Σαρία», <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1>.

⁹ Mardin S. «*The just and the Unjust*», *Daedalus*, Summer 91, σ. 113-120.

¹⁰ Βρέλλης Σπ., «*Συγκριτικό Δίκαιο*», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1988, σ. 123-5.

¹¹ Κοτζαμπάση Α., «*Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων*», Κ.Ε.Θ.Ι., Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 8.

¹² Schacht J., «*Introduction to Islamic Law*», Oxford, 1950, σ. 18-9.

¹³ Δημοσθένους- Πασχαλίδου Α., «*Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο*», (ΔιδΔ), Λευκωσία, 1996.

¹⁴ Οι άλλες διατάξεις αναφέρονται στη λατρεία, τη νηστεία, τον καθαρισμό και το προσκύνημα όπως και εκείνες που αναφέρονται στις σχέσεις τους με τους μη μουσουλμάνους για παράδειγμα αφορούν τον “ιερό πόλεμο, jihad”, ενώ μια τρίτη κατηγορία είναι αυτές που αναφέρονται σε ποινές για φόνο, κλοπή, ληστεία και γενικά κατευθυντήριες γραμμές για το βίο των ανθρώπων.

¹⁵ Γιαννουλάτος Α., «*Ισλάμ - Θρησκευτολογική Επισκόπησης, Θέματα Ιστορίας των Θρησκευμάτων*», τ' 1', Πορευθέντες, Αθήνα, 1975, σ. 115.

¹⁶ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 31.

περίπτωση. Δε χωρεί όμως συναγωγή νέου κανόνα Κιγιάς με βάση κανόνα που έχει ήδη συναχθεί αναλογικά¹⁷.

Αν θεωρήσουμε λοιπόν, ότι το Κοράνιο αποτελεί το «Σύνταγμα του Ισλάμ», τότε η Σαρία συνιστά το σύνολο (corpus) των κανόνων που καθιστούν εφαρμόσιμες τις εντολές αυτού του ιερού βιβλίου.¹⁸ Στην ουσία λοιπόν, η Σαρία είναι μια αυταρχική ιδεολογία, η οποία ελέγχει κάθε πλευρά της ζωής ενός ανθρώπου¹⁹. Αν και αποτελεί το δίκαιο μιας οικουμενικής θρησκευτικής κοινότητας, διαφοροποιείται από τόπο σε τόπο διότι υιοθετεί και τοπικά έθιμα (εθιμικό δίκαιο) εφόσον είναι συμβατά με τις αρχές του Ισλάμ. Επιπροσθέτως, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ως ένα σύστημα δικαίου, ολιστικό²⁰, υπό την έννοια ότι καλύπτει με τις ρυθμίσεις του όλο το εύρος της ζωής των Μουσουλμάνων, τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Βασικό γνώρισμά της, είναι ότι αποτελεί ένα απροσδιόριστο προφορικό δίκαιο· αφενός, διότι οι αποκλίσεις ανάμεσα στις κωδικοποιήσεις της παράδοσης είναι μεγάλες και συνδέονται με τις νομικές σχολές και τα διαφορετικά δόγματα του ισλαμικού κόσμου που εκπροσωπούν²¹, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Σουννίτες και τους Σηίτες²² και αφετέρου, ως δίκαιο έχει πάψει προ πολλού να ισχύει σε πολλά κράτη, όπως για παράδειγμα την Τουρκία από το 1926²³, με αποτέλεσμα να αποτελεί πλέον ένα απολιθωμένο και αναχρονιστικό πρότυπο οικογενειακής συμπεριφοράς²⁴.

---

¹⁷ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 32.

¹⁸ Pipes D., «In the path of the God: Islam and Political Power», Transaction Books, New Jersey, August 2002, σ.36.

¹⁹ Κοτζαμπάση Α., «Οι Οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 8.

²⁰ «Το Ισλάμ από την εμφάνισή του αποτελεί ένα θρησκευτικού τύπου πολίτευμα. Ένας Μουσουλμάνος, εν αντιθέσει, προς ό,τι συμβαίνει με ένα Ισραηλίτη ή ένα Χριστιανό, δεν μπορεί να διαχωρίσει την πνευματική από την εθνική του ταυτότητα. Η ισλαμική ζωή είναι ταυτόχρονα θρησκευτική και πολιτική. Το τζαμί και το κράτος δεν ξεχωρίζουν. Εκφράζουν συμπληρωματικά το ένα σε σχέση με το άλλο την ίδια, απλή πραγματικότητα. Το Ισλάμ καταλαμβάνει όλες τις σφαίρες της ζωής.», Βλ., Grim K., «The Perennial Dictionary of World Religions», New York, 1981, σ. 357.

²¹ Οι νομικές σχολές του Ισλάμ και ειδικότερα της Σαρία είναι οι εξής: **i**) η παλαιά ιρακινή σχολή, η ονομαστή Hanafi (Χαναφί), που επικράτησε στην Τουρκία και την Κεντρική Ασία, **ii**) η σχολή της Μεδίνας, Maliki (Μαλίκι), που επικράτησε στη Βόρεια και Δυτική Αφρική, **iii**) η γνωστή ως Shafi'i (Σαφί'ι) σχολή, που αποτελεί μεταρρύθμιση της προηγούμενης, επικράτησε στην Ανατολική Αφρική, στη Νότια Αραβία, στον Περσικό Κόλπο, στις χώρες ανατολικά του Ινδού ποταμού και στην Ινδονησία, **iv**) η καλούμενη Hanbali (Χανπαλί), η νεώτερη ιρακινή σχολή, η οποία θεωρείται ως η αυστηρότερη και επικράτησε στην κυρίως Αραβία, εκπροσωπώντας την συντηρητική παράταξη. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι ανωτέρω τέσσερις σχολές είναι σουννιτικές σε αντιδιαστολή με τη σιιτική σχολή της Τζαφαρί. Βλ., Γιαννουλάτος Α., «Ισλάμ - Θρησκευτολογική Επισκόπησης, Θέματα Ιστορίας των Θρησκευμάτων», τ' 1', Πορευθέντες, Αθήνα, 1975, σ. 216-7.

²² Οι Σουννίτες, κατ' αναλογία με τους χριστιανούς, είναι οι «ορθόδοξοι μουσουλμάνοι, πιστοί στη Σούννα (παράδοση), ενώ οι Σηίτες είναι οι μουσουλμάνοι, όχι ακριβώς σχισματικοί ή αιρετικοί, αλλά οπαδοί ενός μικρότερου κορμού, που αναπτύχθηκε απευθείας από τις ρίζες του Ισλάμ. Βλ. Γιαννουλάτος Α., «Ισλάμ - Θρησκευτολογική Επισκόπησης, Θέματα Ιστορίας των Θρησκευμάτων», τ' 1', Πορευθέντες, Αθήνα, 1975, σ. 241-4.

²³ Κοτζαμπάση Α., «Οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων», Κ.Ε.Θ.Ι, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 9.

²⁴ Κοτζαμπάση Α., «Το πεδίο εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου στις οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων», ΕλλΔνη 44/3003, σ. 57 επ.

Υποστηρίζεται, ότι πρόκειται για τον ισλαμικό θρησκευτικό κώδικα διαβίωσης που προσομοιάζει με το χριστιανικό Κανονικό Δίκαιο, μολονότι το ρυθμιστικό της πεδίο είναι ευρύτερο, μιας και δεν περιορίζεται στη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς μόνο σε αμιγώς πνευματικό και θρησκευτικό επίπεδο, όπως συμβαίνει με με το Κανονικό Δίκαιο. Απεναντίας, οι ρυθμίσεις της περιλαμβάνουν το σύνολο των δραστηριοτήτων των πιστών, τόσο σε επίπεδο λατρείας, όσο και για θέματα που αφορούν το οικογενειακό, εμπράγματο, κληρονομικό και εμπορικό δίκαιο, καθώς και για θέματα ποινικού δικαίου και τις λεπτομέρειες διεξαγωγής της δίκης²⁵.

Επίσης, το ισλαμικό δίκαιο περιλαμβάνει και κανόνες δημοσίου διεθνούς δικαίου. Χαρακτηριστικές είναι οι ρυθμίσεις για θέματα πολέμου, για τη συνομολόγηση διακρατικών σχέσεων και για τους όρους σύναψης συνθηκών ειρήνης και συνεργασίας ανάμεσα σ' ένα ισλαμικό κράτος με ετερόδοξα κράτη²⁶. Στο χώρο του Συγκριτικού Δικαίου, το Ιερό Μουσουλμανικό αναγνωρίζεται ως αυτοτελές δικαιοσύστημα, ισότιμο με τα μεγάλα συστήματα δικαίου του κόσμου²⁷.

Ωστόσο, η Σαρία δεν αποτελεί κάποιο νομικό σύστημα ούτε στηρίζεται σε συντεταγμένους νομικούς κώδικες. Όλα τα νομικά δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των Μουσουλμάνων συνδέονται άμεσα με τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ως απόρροια της ανωτέρω επισκόπησης, αναδύεται η μεγάλη αντίθεση μεταξύ της Σαρία και του δυτικού συστήματος δικαιοσύνης, καθώς η νομοθεσία του δυτικού κόσμου ρυθμίζει αποκλειστικά και μόνο τη σχέση των πολιτών με το κράτος και τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους, με σκοπό την πρόβλεψη και τη τιμωρία των παραβατικών συμπεριφορών που στρέφονται κατά της ζωής, της ελευθερίας και της περιουσίας.

---

²⁵ Σακάλογλου Γ., «Η δικαιοδοσία του Μουφτή σε οικογενειακές, προσωπικές και κληρονομικές υποθέσεις μεταξύ των Ελλήνων Μουσουλμάνων πολιτών της περιφέρειας του Εφετείου Θράκης», τ. ΙΕ, τεύχος 4, σ. 257.

²⁶ Το κριτήριο που χαρακτηρίζει ένα κράτος ως ισλαμικό δεν εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τη θρησκευτική ταυτότητα της πλειοψηφίας του πληθυσμού του, αλλά από το κατά πόσο οι συνταγματικές αρχές του, το νομικό σύστημά του και οι εν γένει δημόσιοι θεσμοί του θεμελιώνονται στη *sharia*. Λ.χ. η Τουρκία, μολονότι η πλειοψηφία του πληθυσμού της συντίθεται από Μουσουλμάνους αποτελεί κοσμικό κράτος (*etat lai'que*), ενώ λ.χ. η Αίγυπτος, η Τυνησία και η Συρία αν και αποδέχονται το Ισλάμ ως επικρατούσα θρησκεία δεν μπορεί να χαρακτηρισθούν ισλαμικά κράτη. Ισλαμικό κράτος, με την παραπάνω έννοια, είναι αναμφίβολα το Ιράν, ενώ το Πακιστάν, το Αφγανιστάν και η Μαυριτανία στην κρατική επωνυμία τους περιλαμβάνουν τις λέξεις “ισλαμική δημοκρατία”. Βλ. Δούλος Γ. «*Σύντομη επισκόπηση του Συστήματος Δικαίου Sharia σε διαλεκτική σύζευξη με την ελληνική έννομη τάξη*», Αθήνα, 07-05-2003, σελ. 1.

²⁷ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., «*Εισαγωγή στο Συγκριτικό Δίκαιο*», Σάκκουλας Α.Ε., Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 90 επ. και Zweigert K., Koetz H., «*An Introduction to Comparative Law*», Oxford University Press, 1998, σ. 303 επ.

2. Η ισχύς της Σαρία σε διεθνές επίπεδο και η εφαρμογή της ως εσωτερικό δίκαιο στην Ελληνική έννομη τάξη

Στην εποχή μας το Ιερό Μουσουλμανικό Δίκαιο εφαρμόζεται κατ' αρχήν από τα δικαστήρια Σαρία. Στη Σαουδική Αραβία²⁸ και στο Ιράν²⁹ λειτουργούν θρησκευτικά δικαστήρια και έχουν δικαιοδοσία για όλες τις υποθέσεις, αστικές και ποινικές³⁰. Παρόμοια δικαστήρια λειτουργούν στο Σουδάν, στη Λιβύη και στο Αφγανιστάν³¹. Επιπροσθέτως, σε ορισμένες ομόσπονδες πολιτείες της βόρειας Νιγηρίας³² συναντούμε δικαστήρια της Σαρία. Σε χώρες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής συνυπάρχουν τα θρησκευτικά δικαστήρια με αυτά του κοινού δικαίου και έχουν δικαιοδοσία στις γαμικές, οικογενειακές και κληρονομικές υποθέσεις μόνο³³.

Όμως, από τις βαλκανικές και στις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες, όπου υπάρχουν μουσουλμανικές κοινότητες, μόνο στην Ελλάδα επιζεί και ισχύει επίσημα η Σαρία, ως μέρος της έννομης τάξης, για το προσωπικό καθεστώς των Ελλήνων Μουσουλμάνων³⁴.

Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί, ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο έχουν συσταθεί ορισμένα ισλαμικά δικαστήρια³⁵, αρμόδια για θέματα πρωτίστως οικογενειακού δικαίου, οι αποφάσεις των οποίων ωστόσο δεν έχουν νομικά δεσμευτική ισχύ για τη βρετανική έννομη τάξη. Ο εκτιμώμενος αριθμός των δικαστηρίων αυτών ανέρχεται σε περίπου 90 και συγκεντρώνονται κυρίως στο Μπέρμιγχαμ, το Μάντσεστερ, το Λούτον και το Λονδίνο. Το κεντρικό δε Ιεροδικείο της Σαρία στο Λονδίνο έχει επίσημη ιστοσελίδα³⁶ και προσκαλεί ανοιχτά τους ενδιαφερόμενους να προσέρχονται με σκοπό την επίλυση των διαφορών τους. Μάλιστα στο Σώμα Δικαστικών Σπουδών (Judicial Studies Board) που ασχολείται με την επιμόρφωση των Βρετανών δικαστών υπάρχει η Συμβουλευτική Επιτροπή για τις

---

²⁸ Βλ., [«MENA Gender Equality Profile»](#), (PDF), UNICEF, 23 February 2013.

²⁹ Βλ., Fox J. «A World Survey of Religion and the State», Cambridge University Press, 19 May 2008, σ. 231.

³⁰ Βλ., «Islamic Penal Code of Iran», Mission for Establishment of Human Rights in Iran, retrieved 21 February 2013, http://mehr.org/Islamic_Penal_Code_of_Iran.pdf.

³¹ Lau M. «Afghanistan's Legal System and its Compatibility with International Human Rights Standards», (PDF), UNHCR, 200, σ. 21.

³² Staff, «Analysis: Nigeria's Sharia Split», BBC News, 7 January 2003, retrieved 19 September 2011, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/2632939.stm>.

³³ «Incorporating Sharia into legal systems», BBC News, 8 February 2008, retrieved 18 February 2013 και «The Lebanese Constitution promulgated on May 23, 1926, with its Amendments», World Intellectual Property Organization.

³⁴ Kakoulidou E. «The application of Shari'ah in the Greek area of Western Thrace», Academia.edu, retrieved 16 January 2015, [The application of Shari'ah in the Greek area of Western Thrace](#).

³⁵ Δημοσίευμα στη βέλγικη εφημερίδα Libre Belgique, «La charia est aussi appliquée en Europe», <http://www.lalibre.be/actu/international/la-charia-est-aussi-appliquee-en-europe-5468a6413570a5ad0ee3ceaa>.

³⁶ Βλ.: www.islamic-sharia.org και <http://www.islamic-sharia.org/aboutus/>

Εθνοτικές Μειονότητες, η οποία επιχειρεί με σεμινάρια και εκδόσεις να ενημερώνει τους δικαστές σχετικά με το δίκαιο και τα δικαιοῦκα ἔθιμα που αφορούν τις μειονότητες που είναι εγκατεστημένες στο Ηνωμένο Βασίλειο, συμπεριλαμβανομένου και του συστήματος Σαρία³⁷. Ακόμη, θρησκευτικά δικαστήρια της Σαρία λειτουργούν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Γερμανίας³⁸. Τέλος, στην Αυστρία πρόσφατα τροποποιήθηκε ο αρχικός νόμος που αφορά τους περίπου 550.000 Αυστριακούς Μουσουλμάνους πολίτες, που είχε ψηφιστεί το ἔτος 1912 και αποσκοπούσε στην κοινωνική ένταξη χιλιάδων Μουσουλμάνων που είχαν περάσει στην κυριαρχία της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και πλέον προβλέπεται ότι η αυστριακή νομοθεσία κυριαρχεί ἔναντι της Σαρία³⁹.

Σήμερα στα περισσότερα μουσουλμανικά κράτη η Sharia έχει «νοθευτεί» από διατάξεις ξένων συνταγμάτων επηρεασμένα από τον δυτικό τρόπο ζωής και σκέψης. Ἐτσι παρατηρείται σε πολλά μουσουλμανικά κράτη ο συνδυασμός των νόμων της Sharia και της σύγχρονης δυτικής νομοθεσίας. Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό, ότι η Σαρία προσλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο από τους Αμερικανούς Μουσουλμάνους της Βοστώνης ή του Χιούστον σε σχέση με τους Μουσουλμάνους της Αιγύπτου, της Σαουδικῆς Αραβίας, της Λωρίδας της Γάζας ή της Δυτικής Κίνας (Ανατολικό Τουρκεστάν), της Νιγηρίας ή του Πακιστάν, ακόμα και της Ελλάδος. Ὅλοι οι Μουσουλμάνοι, οπουδήποτε και αν κατοικούν, ακολουθούν ὅσα επιτάσσουν οι κανόνες της Σαρία, αλλά κατά ἕνα ποικιλόμορφο τρόπο που επηρεάζεται ακόμα και από υποκειμενικά κριτήρια που αφορούν τον κάθε μεμονωμένο πιστό⁴⁰.

Η Ελλάδα, ὡπως προαναφέραμε, είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που εφαρμόζει τη Σαρία, δηλαδή το δίκαιο του Ισλάμ, για τους μουσουλμάνους πολίτες της. Καμία ἄλλη ευρωπαϊκή χώρα, ούτε η Τουρκία, δεν επιτρέπει την υποκατάσταση του εθνικού (κοσμικού) δικαίου της από τους Ιερούς Κανόνες οιασδήποτε θρησκείας (π.χ. το βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο).

Σε ὅ,τι αφορά την ισχύ του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην ελληνική επικράτεια, προκύπτει από την υποχρέωση της Πολιτείας βάσει των διμερών συμβάσεων που υπέγραψε η Ελλάδα με την Τουρκία μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Ειδικότερα, η εφαρμογή του Ιερού Νόμου βρίσκει ἔρεισμα στο ἄρθρο 11 της Συνθήκης των Αθηνών (1913), σύμφωνα με το οποίο, η Ελλάδα, ανέλαβε

³⁷ Βλ. <http://www.telegraph.co.uk/news/religion/10716844/Islamic-law-is-adopted-by-British-legal-chiefs.html>.

³⁸ Wagner J., «Judges Without Law: Islamic Parallel Justice Endangers Our Constitutional State», Kindle Edition, August, 2011. Επίσης, βλ.: <http://www.spiegel.de/international/germany/islamic-mediators-facilitate-two-legal-systems-in-germany-a-839580.html>.

³⁹ Εφημερίδα ΕΘΝΟΣ, δημοσίευμα στο φύλλο της 09/4.2015, <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22769&subid=2&pubid=64169402>.

⁴⁰ Δούλος Γ., «Σύντομη επισκόπηση του Συστήματος Δικαίου Sharia σε διαλεκτική σύζευξη με την ελληνική ἔννομη τάξη», Αθήνα, 07-05-2003, σελ. 6.

την υποχρέωση να σεβαστεί τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο που ρύθμιζε τότε τις οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις των ανταλλάξιμων.

Συνεπώς, σε εκτέλεση της παραπάνω δέσμευσης, εκδόθηκε ο νόμος 147/1914, ο οποίος στο άρθρο 4 ορίζει το πεδίο εφαρμογής του Ιερού νόμου για τις οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις των μουσουλμάνων της Δυτ. Θράκης. Το θέμα της ισχύος του νόμου 147/1914, που παρέπεμπε στον Ιερό Νόμο, δηλαδή, στην ουσία στο Κοράνι δεν ετέθη σε μεταγενέστερο νομοθέτημα, ώστε να καταργηθεί ρητά. Αντίθετα, με το ζήτημα, ποιο δίκαιο διέπει τις οικογενειακές διαφορές των Ελλήνων μουσουλμάνων, όπως και το δικονομικό ζήτημα ποίος δικάζει τις σχετικές διαφορές, ρυθμίστηκε επανειλημμένα. Καταρχήν το 1920 (αρθρ. 10§1 του ν. 2345/1920), το 1967 (άρθρ. 8 ΕισΝΚΠολΔ) και το 1991 (άρθρ. 5§2 του ν. 1920/1991), έτσι ώστε να θεωρείται, κατά την κρατούσα άποψη, ότι η νομοθετική ρύθμιση της αρμοδιότητας του Μουφτή – Ιεροδίκη, επιβεβαιώνει την ισχύ του Ιερού Νόμου.

Ο αναχρονισμός αυτός, που αποτελεί κατάλοιπο της θεοκρατίας και των δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχει άμεσες αρνητικές συνέπειες στη ζωή των μουσουλμάνων. Το πλέον δε ανησυχητικό είναι η στάση των ελλήνων τακτικών δικαστών έναντι των ανωτέρω πρωτοφανών παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αν και ταγμένοι από τον νόμο 1920/1991 και, κατά μείζονα λόγο, από το Σύνταγμα στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, «κλείνουν τα μάτια», όταν οι αποφάσεις του Μουφτή-Ιεροδίκη έρχονται ενώπιόν τους για την τελική επικύρωση.

Καταλήγοντας, είναι έκδηλο ότι το δίκαιο της sharia, μολονότι είναι θρησκευτικού και παραδοσιακού χαρακτήρα, εντούτοις βρίσκεται σε συνεχή κινητικότητα, αφενός, λόγω της δημογραφικής έκρηξης του αριθμού των Μουσουλμάνων στο πλανήτη μας, οι οποίοι ξεπερνούν το ενάμιση δισεκατομμύριο⁴¹ και αφετέρου, λόγω της σταδιακής μετατροπής της χώρας μας, σε χώρα υποδοχής οικονομικών προσφύγων και μάλιστα από χώρες με μουσουλμανικό πληθυσμό.

Αδιαμφισβήτητα, λοιπόν, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, η μελέτη ενός συστήματος δικαίου, το οποίο χαρακτηρίζεται από μία τεράστια αντίφαση: Από τη μια πλευρά είναι εκ διαμέτρου αντίθετο από την δικαιοταξία μας, όμως από την άλλη πλευρά, αποτελεί τμήμα της ελληνικής έννομης τάξης, ρυθμίζοντας σχέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, όπως και υποθέσεις επιτροπείας, κηδεμονίας και χειραφεσίας ανηλίκων.

---

⁴¹ Βλ.: www.islamicpopulation.com/world_islam.html, www.oic-un.org (ιστοτόπος του Οργανισμού Ισλαμικής Συνδιάσκεψης).

3. Οριοθέτηση του προβλήματος

Η σχέση του οικογενειακού δικαίου με τους ιερούς εκκλησιαστικούς κανόνες αποτελεί ένα παλιό και εν μέρει λυμένο ζήτημα, ήδη από την εποχή του διαφωτισμού με την εκκοσμίκευση της κρατικής εξουσίας. Ωστόσο, σήμερα ξανά, αναδεικνύεται σε ένα επίκαιρο ζήτημα όχι τόσο από τη σκοπιά του οικογενειακού δικαίου όσο και από τη σκοπιά του σεβασμού των θρησκευτικών μειονοτήτων, κυρίως λόγω της εισροής στη χώρα μας μουσουλμάνων οικονομικών μεταναστών και μάλιστα από φονταμενταλιστικές χώρες⁴².

Σύμφωνα με τα άρθρα 1416 και 1446 του Αστικού Κώδικα, οι διατάξεις του οικογενειακού δικαίου που ρυθμίζουν τις προσωπικές και τις περιουσιακές συζυγικές σχέσεις καθώς και τα θέματα της λύσης του γάμου, εφαρμόζονται σε όλη την ελληνική επικράτεια ανεξαρτήτως της θρησκείας ή του δόγματος των συζύγων, καθώς και του τύπου, πολιτικού ή θρησκευτικού, με τον οποίο έγινε ο γάμος, εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά⁴³.

Διαφαίνεται λοιπόν, ότι σκοπός του νομοθέτη είναι να εισάγει ένα περιορισμό στην έκταση ισχύος των διατάξεών του, καθώς διατηρεί επιφύλαξη για την εφαρμογή άλλων τυχόν διατάξεων. Ως εκ τούτου, γίνεται δεκτό, ότι το ζήτημα εστιάζεται ειδικότερα στους έλληνες μουσουλμάνους, επειδή, μόνο για αυτούς, ισχύει «ο Ιερός Μουσουλμανικός νόμος», ρυθμίζοντας τα θέματα της προσωπικής τους κατάστασης, σύμφωνα με το άρθρο 6 του ΕισΝΑΚ και το άρθρο 8 του ΕισΝΚΠολΔ, διατηρώντας σε ισχύ το άρθρο 10§1 του ν. 2345/1920⁴⁴, το οποίο αντικαταστάθηκε πρόσφατα με την ίδια διατύπωση, από το άρθρο 5§2 του ν. 1920/1991, επιβεβαιώνοντας έτσι την ισχύ του άρθρου 4 του ν. 147/1914⁴⁵.

---

⁴² Τα ζητήματα των αλλοδαπών μουσουλμάνων είναι διαφορετικά από εκείνα που ανακύπτουν από τη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων των Ελλήνων Μουσουλμάνων. Στην πρώτη περίπτωση, τίθενται καταρχήν ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας των ελληνικών δικαστηρίων, ζητήματα εφαρμοστέου δικαίου καθώς και ζητήματα αναγνώρισης και εκτέλεσης αλλοδαπών αποφάσεων. Βλ., Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 13-4.

⁴³ Άρθρο 1416 ΑΚ (έκταση εφαρμογής): «Οι διατάξεις αυτού του κεφαλαίου έχουν εφαρμογή, εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά, ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή το δόγμα των συζύγων καθώς και από τον τύπο, πολιτικό ή θρησκευτικό, με τον οποίο έγινε ο γάμος τους».

Άρθρο 1446 ΑΚ : «Η διάταξη του άρθρου 1416 εφαρμόζεται και για τη λύση του γάμου σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του κεφαλαίου».

⁴⁴ Άρθρο 10§1 του ν. 2345/1920 «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν Κράτει μουσουλμάνων και περί διαχείρισεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων».

⁴⁵ Άρθρο 4 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως».

Το πρόβλημα της ισχύος του άρθρου 4 του ν. 147/1914 ανάγεται ουσιαστικά στο ότι δεν υπήρξε καμία ρητή αναφορά στο υπό κρίση ζήτημα, τα επόμενα εκατό χρόνια σε κανένα μεταγενέστερο νομοθέτημα, με ενδεχόμενο η αρμοδιότητα του Μουφτή για όλα τα οικογενειακά θέματα να είναι άνευ νομοθετικής εξουσιοδότησης.

Η ιστορική και νομοθετική διαδρομή, που επακολούθησε, σε επίπεδο εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς δικαίου έθεταν κάθε φορά νέα ερωτήματα σχετικά την ισχύ του άρθρου 4 του ν. 147/1914. Επιπροσθέτως, η κατάργηση του ιερού μουσουλμανικού νόμου, σε πολλές μουσουλμανικές χώρες, κατέστησε τον Ιερό Μουσουλμανικό νόμο αποστεωμένο χωρίς κριτήριο ανέλιξης και δυνατότητα προσαρμογής, με αποτέλεσμα να έχει ως μέτρο σύγκρισης μόνο το ελληνικό δίκαιο ή τα αναχρονιστικά θρησκευτικά δίκαια των φονταμενταλιστικών χωρών.

Ως εκ τούτου, Η ισχύς της Σαρία και η εφαρμογή της στην ελληνική έννομη τάξη, έχει ως αποτέλεσμα οι οικογενειακές σχέσεις ενός τμήματος του ελληνικού λαού να διέπονται σήμερα πλέον από ένα αναχρονιστικό, αντίθετο στην αρχή της ισονομίας των δύο φύλων και απολιθωμένο οικογενειακό δίκαιο, εφόσον ο ιερός μουσουλμανικός νόμος έπαψε να ισχύει στην Τουρκία ήδη από το 1926⁴⁶.

Κοντολογίς, μολονότι τα άρθρα του Αστικού Κώδικα (1416 και 1446) εισάγουν εξαίρεση από τις ρυθμίσεις τους, μόνο για τα θέματα των συζυγικών σχέσεων και της λύσης του γάμου, εντούτοις, το άρθρο 4 ν. 147/1914 αναφέρεται, εκτός από τα θέματα της νόμιμης σύστασης του γάμου, της λύσης του και των συζυγικών σχέσεων και στα θέματα της συγγένειας, ενώ το άρθρο 5§2 ν. 1920/1991 αναφέρεται όχι μόνο στα θέματα των συζυγικών σχέσεων αλλά και σε θέματα ανηλίκων και μάλιστα στο θεσμό της χειραφείας ανηλίκων, που είχε ήδη καταργηθεί από το 1983 (άρθρο 21 ν. 1329/1983). Συνεπώς, περίπλοκο, εμφανίζεται όχι μόνο το θέμα της ισχύος αλλά και των υποκειμενικών και των αντικειμενικών ορίων εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου⁴⁷.

---

⁴⁶ Κοτζαμπάση Α., «Οικογενειακές έννοιες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων», Κ.Ε.Θ.Ι, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 3-4.

⁴⁷ Σμαροπούλου Κ., «Ο θεσμός του Μουφτή», ΠΜΣ, Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας Δικαίου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ 15.

Μέρος I

- I. Η απόκλιση από το γενικό νόμο για τα μέλη της μειονότητας:
Η εφαρμογή της Σαρία στην ελληνική έννομη τάξη

1. Η Ιστορική διαδρομή του Ιερού Μουσουλμανικού Δικαίου στην ελληνική έννομη τάξη

Η ένταξη του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης δεν ήταν, ούτε είναι, στατική αλλά διαμορφώνεται κατά την ιστορική της πορεία. Η ισχύς του καθώς και η αναγνώριση της δικαστικής δικαιοδοσίας του Μουφτή καθιερώθηκε με διεθνείς συμβάσεις και συνθήκες, που επικυρώθηκαν με αντίστοιχους νόμους, αποτελώντας κατά το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής έννομης τάξης, υπερισχύοντας κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου.

Ωστόσο, ο προσδιορισμός των νομικών αυτών κειμένων αποτελεί πολλές φορές περίπλοκη άσκηση καθιστώντας, την ιεράρχηση των κανόνων δικαίου, εσωτερικού και διεθνούς, δύσκολο εγχείρημα, όταν μάλιστα προκύπτουν βασικές αμφιβολίες για τη νομική ισχύ ορισμένων διατάξεων και κατά πόσο αυτές αποτελούν εφαρμοστέο δίκαιο⁴⁸.

Η εφαρμογή της Σαρία στην ελληνική επικράτεια προβλέφθηκε για πρώτη φορά μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, στη Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως της 2^{ας} Ιουλίου 1881⁴⁹, μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία κυρώθηκε με το Ν. ΠΛΖ'/11.3.1882⁵⁰. Ειδικότερα στο άρθρο 8 της Σύμβασης⁵¹, η Ελλάδα εγγυάται συμβατικά την εξασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας των Μουσουλμάνων υπηκόων της που κατοικούν στα νέα εδάφη της

---

⁴⁸ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 6, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

⁴⁹ Η Σύμβαση αυτή συνομολογήθηκε σε εκτέλεση του άρθρου 18 της Συνθήκης της Κωνσταντινουπόλεως της 24ης Μαΐου 1881 μεταξύ της Τουρκίας και των Ευρωπαϊκών δυνάμεων «περί διαρρυθμίσεως των μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας ορίων». Βλ. Recueil de Martens, 2e série, τ. VI, σ. 753 επ. Και οι δύο ανωτέρω διεθνείς Συνθήκες συνδέονται με το άρθρο 24 της Συνθήκης του Βερολίνου του 1878 και με το συνημμένο σε αυτήν Πρωτόκολλο υπ' αριθμ. ΙΓ'. Βλ. Recueil de Martens, 2e série, τ. III, σ. 449 επ. και Ρούκουνας Ε., «Διπλωματική Ιστορία, 19ος αιώνας», Γρηγόρης, Αθήνα, 1975, σ. 142 επ.

⁵⁰ Νόμος ΠΛΖ'/11.3.1882 «Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας Συμβάσεως της 20ης Ιουνίου (2 Ιουλίου) 1881 αφορώσης εις τα νέα όρια μεταξύ των δύο κρατών» (ΦΕΚ Α' 14, 13.3.1882). Βλ. Recueil de Martens, 2e série, τ. VIII, σ. 2 επ.

⁵¹ Άρθρο 8: «Εις τους Οθωμανούς των παραχωρουμένων τη Ελλάδι μερών εξασφαλίζεται η ελευθερία του θρησκεύματος και της λατρείας αυτών. Δεν θέλει δε προσβληθή κατ' ουδέν η αυτονομία και ο ιεραρχικός οργανισμός των υπαρχουσών ή σχηματισθησομένων μουσουλμανικών κοινοτήτων, ουδέ της περιουσίας και των ακινήτων αυτών κτημάτων.

Ουδέν κώλυμα δύναται να παρεμβληθή εις τας θρησκευτικές σχέσεις των κοινοτήτων τούτων προς τους πνευματικούς αυτών αρχηγούς.

Τα εγχώρια θρησκευτικά δικαστήρια (chéri) θα εξασκώσι και εν τω μέλλοντι την δικαιοδοσίαν αυτών επί υποθέσεων καθαρώς θρησκευτικών».

επικράτειάς της και την απρόσκοπτη λειτουργία των υφισταμένων ιεροδικείων στο μέλλον με δικαιοδοσία «*επί υποθέσεων καθαρώς θρησκευτικών*».

Εν συνεχεία, έπειτα από ένα χρόνο (1882), σε εκτέλεση της προηγούμενης διακρατικής σύμβασης εκδίδεται ο Ν. ΑΛΗ΄ 1882 «περί πνευματικών αρχηγών των μωαμεθανικών κοινοτήτων» (ΦΕΚ Α΄59, 1.7.1882), όπου μεταξύ των άλλων ο Μουφτής αναγνωρίζεται ως δημόσιος λειτουργός του ελληνικού κράτους, έχοντας γνωμοδοτική αρμοδιότητα «επί παντός ζητήματος θρησκευτικού, κληρονομικού ή του οικογενειακού των Μωαμεθανών δικαίου» (άρθρο 4). Το κανονιστικό αυτό πλαίσιο αφορούσε τους Μουφτήδες Λάρισας, Φαρσάλων, Τρικάλων και Βόλου (άρθρα 1 και 6)⁵². Όπως παρατηρούμε, διαφαίνεται από τότε, η πρόθεση της ελληνικής διοίκησης για συγκέντρωση όλων των αρμοδιοτήτων περί του Ιερού Νόμου, δικαιοδοτικών και γνωμοδοτικών, στο πρόσωπο του Μουφτή⁵³. Αξίζει στο σημείο αυτό, να επισημάνουμε ότι σύμφωνα με τον ΑΠ, η Ελληνοτουρκική Σύμβαση του 1881 διατηρείται πάντοτε σε ισχύ⁵⁴. Το ΣτΕ έκρινε ορθώς ότι ο εκτελεστικός νόμος της Σύμβασης καταργήθηκε από το άρθρο 15 του νόμου 2345/1920⁵⁵. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή της Σύμβασης του 1881 περιοριζόταν γεωγραφικά στη Θεσσαλία και την Άρτα⁵⁶.

Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων υπογράφεται η Σύμβαση Ειρήνης των Αθηνών της 14ης Νοεμβρίου του 1913 «Περί ενδυναμώσεως της ειρήνης και της φιλίας», μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας⁵⁷, που κυρώθηκε με το Ν. ΔΣΠ71913 και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας.

Η Σύμβαση, διασφάλισε πλήρως, την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των Μουσουλμάνων των Νέων Χωρών, μερίμνησε για την εφαρμογή του Ιερού Νόμου και ανέθεσε τις σχετικές δικαιοδοτικές αρμοδιότητες στους Μουφτήδες⁵⁸ (μεταξύ των άλλων θεσμοθετείται η

---

⁵² Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 89-90.

⁵³ Η προβλεπόμενη, σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 2 του εκτελεστικού νόμου ΑΛΗ΄ του 1882 παρεμβολή του Υπουργού Δικαιοσύνης στη διαδικασία διορισμού του Μουφτή, υποδηλώνει «την εύσχημη αναγνώριση και βαθμιαία επέκταση δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων στο Μουφτή». Βλ. Μιναΐδης Σ., «*Η θρησκευτική ελευθερία των Μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*», Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1990, σ. 74-5.

⁵⁴ ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981/1217. Επίσης, ΠολΠρΞάνθης 11/2001 και ΓνωμΕισΡοδόπης 2/1998.

⁵⁵ ΣτΕ 1333/2001, Αρμ. 2001, σ. 1263 και ΣτΕ 466/2003.

⁵⁶ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 91.

⁵⁷ Η Σύμβαση των Αθηνών συνομολογήθηκε σε εκτέλεση όσων συμφωνήθηκαν με τη Συνθήκη Ειρήνης του Λονδίνου της 30^{ης} Μαΐου 1913 (ΦΕΚ Α΄229, 14.11.1913), στις διατάξεις της οποίας παραπέμπει ευθέως, το άρθρο 15 της Σύμβασης των Αθηνών. Βλ. Recueil de Martens, 3e série, τ. 8, σ. 93 επ.

⁵⁸ Βλ. άρθρο 11 παρ. 10: «...αι παρά των μουφτήδων εκδιδόμεναι αποφάσεις εκτελούνται υπό των αρμοδίων Ελληνικών Αρχών».

εκλογή του, ως τρόπος ανάδειξης⁵⁹), οι οποίοι απολάμβαναν λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας⁶⁰. Επιπλέον, οι κληρονομικές διαφορές των Μουσουλμάνων επιλύονταν, κατά βάση, από τα τακτικά δικαστήρια⁶¹. Τέλος, το κανονιστικό πλαίσιο της Σύμβασης δεν αφορούσε μόνον τα νέα εδάφη που προσαρτήθηκαν (δηλαδή τη Μακεδονία και την Ήπειρο⁶²) ούτε όμως όλη την ελληνική επικράτεια, όπως συνέβαινε με το συνημμένο στη Σύμβαση υπ' αριθ. 3 Πρωτόκολλο⁶³.

Σε εκτέλεση των ανωτέρω διατάξεων της Σύμβασης των Αθηνών, ψηφίστηκε το άρθρο 4 του νόμου 147/1914⁶⁴ και ο νόμος 2345/1920⁶⁵, ο οποίος καθόριζε ότι ο Μουφτής είναι αρμόδιος να επιλύει τις σχετικές διαφορές, μεταξύ των Ελλήνων Μουσουλμάνων.

Υποστηρίζεται ότι έχει λήξει η ισχύς της Σύμβασης των Αθηνών στο σύνολο της, για πολιτικούς λόγους.⁶⁶ Ενδεχομένως θα μπορούσε να θεμελιωθεί επαρκώς η ενέργεια της ρήτρας *rebus sic stantibus*⁶⁷, για την απόδειξη της λήξης της ισχύος της. Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα σοβαρό, καθώς

---

⁵⁹ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 6, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

⁶⁰ Το άρθρο 7 του Πρωτοκόλλου αριθ. 3 κατοχυρώνει τη λειτουργική ανεξαρτησία του Μουφτή κατά την άσκηση των δικαστικών αρμοδιοτήτων του, ενώ το άρθρο 9 καθιερώνει την προσωπική ανεξαρτησία του Μουφτή, ενόσω ασκεί τα δικαστικά καθήκοντά του, όμοια όπως ισχύει για τους τακτικούς και διοικητικούς δικαστές του κράτους.

⁶¹ Βλ. άρθρο 11 παράγρ. 9 της Σύμβασης: «...οι μουφτήδες... ασκούν την εαυτών δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών (νεφακά), επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εις θέσιν Μουτεβελλή (τεβλιέτ) ...».

⁶² Διβάνη Λ., «Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)», Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σ. 489-547.

⁶³ Γεγονός που προκύπτει εξ' αντιδιαστολής από το άρθρο 2 παρ. 2: «Το υπ' αριθ. 3 συνημμένον τη παρούση συμβάσει πρωτόκολλον εφαρμοσθήσεται εν απάσαις ταις χώραις της Ελλάδος». Βλ. και τη ρύθμιση του άρθρου 11 παρ 1 της Σύμβασης: «...η θρησκεία και τα έθιμα των κατοίκων των εκχωρουμένων τη Ελλάδι χωρών, οίτινες ήθελον μείνει υπό την ελληνικήν διοίκησιν έσονται επακριβώς σεβαστά».

⁶⁴ Το άρθρο 4 του ν. 147/1914, προβλέπει τα εξής: «Τα του γάμου των εις το μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκειμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και διάλυσιν του γάμου και τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν. Ως προς τους Μουσουλμάνους ισχύουσι προσέτι οι περί αυτών ειδικοί όροι της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας τελευταίας συνθήκης». Με την *in fine* διάταξη του άρθρου 4 του Ν. 147/1914 γίνεται ρητή παραπομπή στη Συνθήκη Ειρήνης των Αθηνών του 1913 και στο συνημμένο σ' αυτήν Πρωτόκολλο υπ' αριθμόν 3. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 4 του Ν. 147/1914 ως προς τους Μουσουλμάνους πολίτες της Ελλάδος διατηρήθηκαν σε ισχύ και μετά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα όπως συνάγεται από τη διάταξη του άρθρου 6 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα (ρητή εξαίρεση μόνον προς τους Έλληνες Ισραηλίτες). Συνάγεται ως εκ τούτου, η επιθυμία του νομοθέτη να ρυθμίζει τις οικογενειακές σχέσεις των Μουσουλμάνων ελληνικής ιθαγένειας, υπάγοντάς τις στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο μέχρι και σήμερα.

⁶⁵ Νόμος 2345/1920 «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω Κράτει Μουσουλμάνων και περί διαχείρισεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων». Με τη διάταξη του άρθρου 10 παρ. 1 του νόμου αυτού αναγνωρίστηκε ότι ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του «επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής εφ' όσον αι σχέσεις αυταί διέπονται από τον Ιερόν Μουσουλμανικόν Νόμον».

⁶⁶ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 93.

⁶⁷ Στο δημόσιο διεθνές δίκαιο, ο λατινικός όρος «*rebus sic stantibus*», («ούτως εχόντων των πραγμάτων»), είναι μια νομική αρχή, βάσει της οποίας, η διεθνή συνθήκη μπορεί να καταστεί ανεφάρμοστη, σε περίπτωση θεμελιώδους

σε αντίθετη περίπτωση τίθεται εν αμφιβόλω ο τελευταίος (και ισχύων) νόμος 1920/1991, και η όλη προβληματική του ζητήματος που αφορά στο νομικό καθεστώς του Μουφτή να επαναπροσδιοριστεί σε τελείως διαφορετική βάση⁶⁸.

Αξιοσημείωτη είναι η διχογνωμία που επικρατεί στη νομολογία⁶⁹. Ειδικότερα, το Συμβούλιο της Επικρατείας, στηριζόμενο κατά κύριο λόγο, στη μεταγενέστερη βούληση των κρατών (Ελλάδας και Τουρκίας), να καταστρώνουν ουσιωδώς διαφορετικά την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας, έχει κρίνει ότι η ισχύς της Σύμβασης των Αθηνών έχει λήξει στο σύνολό της⁷⁰. (βλ. Συνθήκη της Λωζάννης 1923). Αντίθετα, ο Άρειος Πάγος παγίως κρίνει ότι η Σύμβαση των Αθηνών συνιστά το νομικό θεμέλιο της μειονοτικής προστασίας στην Ελλάδα και εξ αυτής απορρέει η διεθνής δέσμευση για την εφαρμογή του Ιερού Νόμου⁷¹. Τέλος, μία τρίτη άποψη, υποστηρίζει ότι η Σύμβαση διατηρείται σε ισχύ, αλλά μεταγενέστερο διεθνές έθιμο έχει τροποποιήσει τουλάχιστον εκείνη, τη διάταξη (άρθρο 11 παρ. 6 της Σύμβασης) που αφορά τον τρόπο ανάδειξης του Μουφτή (άρθρο 11 παρ. 5 της Σύμβασης)⁷².

Η Συνθήκη των Σεβρών της 10^{ης} Αυγούστου 1920 «περί προστασίας των εθνικών μειονοτήτων», που συνομολογήθηκε μεταξύ της Ελλάδας και των Συμμάχων Δυνάμεων⁷³ (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία και Ιαπωνία), κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ, όχι αμέσως, αλλά τέσσερα χρόνια ύστερα από τη σύνταξή της⁷⁴, ταυτόχρονα με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Σκοπός της, ήταν η διασφάλιση ενός νέου, γενικού πλαισίου προστασίας όλων των μειονοτήτων που διαβιούσαν εντός του συνόλου της τότε ελληνικής επικράτειας⁷⁵, συμπεριλαμβανομένης της μόλις προσαρτηθείσας Δ. Θράκης⁷⁶.

αλλαγής των περιστάσεων που την αφορούν. Ουσιαστικά αποτελεί μία «ρήτρα διαφυγής», που εισάγει εξαίρεση στον κανόνα ότι «οι υποσχέσεις/συμφωνίες πρέπει να τηρούνται» (pacta sunt servanda).

⁶⁸ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 6, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>

⁶⁹ Roukounas E., «Compétence du Moufti pour connaître des matières qui relèvent du statut personnel de ressortissants grecs de religion musulman», Revue Hellénique de droit international, Athènes, 1981, σ. 151-157.

⁷⁰ ΣτΕ 1333/2001 (σκέψη 11), Αρμ 2001/1263, ΣτΕ 466/2003 (σκέψη 12), ΝΟΜΟΣ.

⁷¹ ΑΠ 231/1932, Θέμις ΜΓ', (1932), σ. 622-3, ΑΠ 105/1937, Θέμις ΜΗ', 1937/641, ΑΠ 14/1938, Θέμις ΜΘ', 1938/328, ΑΠ (Ολ) 322/1960, ΝοΒ 1961/1121, ΑΠ (Ολ) 738/1967, ΝοΒ 1968/381, ΑΠ 1723/1980, ΑΠ 1041/2000, ΠολΠρΞάνθης 1/2001, ΠολΠρΞάνθης 11/2001 και ΠολΠρΞάνθης 21/2001.

⁷² Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη των Αθηνών (1913) στην προκρούστεια κλίνη», Νομοκανονικά Α', 2002, σελ. 101-116, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=97>

⁷³ Recueil des Traités de la Société des Nations, vol. XXVIII, σ. 243 επ.

⁷⁴ Ν.δ. της 29.09.1923 «Περί κυρώσεως της εν Σέβραις υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων» (ΦΕΚ Α' 311, 30.10.1923).

⁷⁵ Ειδικότερα, το άρθρο 2 της Συνθήκης δεν διακρίνει μεταξύ Ελλήνων υπηκόων και τρίτων, ούτε μεταξύ Νέων και Παλαιών Χωρών αλλά επεκτείνει την προστασία σε όλους τους κατοίκους της Ελλάδος, ανεξαιρέτως. («Η Ελλάς

Η Σύμβαση δεν κάνει κάποια αναφορά σε θέματα Μουφτή ή Ιεροδίκη. Η μόνη σχετική με τον Ιερό Νόμο διάταξη εντοπίζεται στο άρθρο 14 αυτής, όπου η Ελλάδα δεσμεύεται ώστε το οικογενειακό δίκαιο και το δίκαιο προσωπικής κατάστασης των Μουσουλμάνων υπηκόων της να ρυθμίζεται σύμφωνα με τα μουσουλμανικά «έθιμα», υπονοώντας πρόδηλα το Ιερό Δίκαιο⁷⁷.

Ενδεχομένως να εξακολουθεί να ισχύει ο κυρωτικός της νόμος, ή ακόμα και η ίδια η συνθήκη⁷⁸. Το ζήτημα αυτό δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς⁷⁹, ενώ τα επιχειρήματα που κατά καιρούς διατυπώνονται στην ελληνική και τουρκική βιβλιογραφία δεν είναι απολύτως πειστικά.

Το ΣτΕ έκρινε ότι η Συνθήκη των Σεβρών είναι σε ισχύ⁸⁰, ενώ ο ΑΠ παλαιότερα την μνημονεύει, ως μια από τις διεθνείς πράξεις, οι οποίες επιβάλλουν την εφαρμογή του Ιερού Νόμου⁸¹. Ωστόσο, Μνημόνιο της Γενικής Γραμματείας του ΟΗΕ του 1951⁸² φέρει την ισχύ της Συνθήκης των Σεβρών να έχει λήξει, εξαιτίας των αλλαγών που επήλθαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη διάλυση της Κοινωνίας των Εθνών⁸³. Αν ληφθεί αυτό υπόψιν, συνάγεται ότι, οι αναφορές των ελληνικών δικαστηρίων ειδικά στις διατάξεις του κυρωτικού της Συνθήκης νόμου⁸⁴

υποχρεούται να παράσχει εις πάντας τους κατοίκους... Πάντες οι κάτοικοι της Ελλάδας δικαιούνται...»). Επιπλέον, το προοίμιο (στο πρώτο εδάφιο) που αναφέρει ότι η προστασία των μειονοτήτων εκτείνεται και στα μετά το 1913 ελληνικά εδάφη καθώς και εξ' αντιδιαστολής με το άρθρο 9 παρ. 3 («Αι διατάξεις του παρόντος άρθρου εφαρμοσθήσονται μόνον ως προς τα εδάφη τα περιελθόντα εις την Ελλάδα μετά την 1^η Ιανουαρίου 1913»). Βλ., Διβάνη Λ., Ελλάδα και μειονότητες- Το σύστημα διεθνούς προστασίας της ΚτΕ, Καστανιώτης, Αθήνα, 1999, σ. 63-4.

⁷⁶ Η διεθνής πράξη για την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης υπεγράφη στις Σέβρες την 10η Αυγούστου 1920 από την Ελλάδα και τις Συμμαχικές Δυνάμεις. Η οριστική παραχώρηση πραγματοποιήθηκε με το συνημμένο στη Συνθήκη της Λωζάννης υπ' αριθ. XVI Πρωτόκολλο. Βλ., Διβάνη Λ., «Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)», Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σ. 606-621.

⁷⁷ «Η Ελλάς συμφωνεί να λάβει αναφορικά προς τους μουσουλμάνους πάντα τα αναγκαioύντα μέτρα όπως κανόνιση, συμφώνως προς τα μουσουλμανικά έθιμα, τα του οικογενειακού δικαίου και της προσωπικής κατάστασης αυτών» (άρθρο 14 παρ. 1).

⁷⁸ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 6, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>

⁷⁹ Τσιτσελίκης Κ., «Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων και η ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1996, σελ. 283 επ.

⁸⁰ ΣτΕ 1333/2001, σκέψη 7, Αρμ. 2001, σ. 1263 και 466/2003, <http://www.valsamon.com/index.php?id=1&subid=976>.

⁸¹ ΑΠ 322/1960 (ολομ.), ΝοΒ 1961, σ. 1121-1122 και ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981, σ. 1217-1219=ΕΕΝ 1981, Σ. 725-728.

⁸² Από το σύνολο των συμβατικών κειμένων προστασίας του μεσοπολέμου, μόνον η Συνθήκη της Λωζάννης του 1923 και η Συμφωνία του 1921 μεταξύ Φιλανδίας και Σουηδίας σχετικά με τη σουηδική μειονότητα των νησιών Άαλαντ φέρονται να διατηρούνται σε ισχύ. Βλ. UN (doc), «*Etude sur la valeur juridique des engagements en matière des minorités*», 7.4.1950, E/CN. 4/367 και παράρτημα με ημερομηνία 27 Μαρτίου 1951. Βλ. Pazartzis Ph., «*Le statut des minorités en Grèce*», AFDI, 1992, σ. 377-392.

⁸³ Κτιστάκης Ι. «*Μερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 97.

⁸⁴ ΣτΕ 555/1953, Αρμ. 1955, σ. 640 και Εφ.Θεσσαλονίκης 530/1965, Αρμ. 1965, σ. 751.

αποκτούν άλλη βαρύτητα, διότι στηρίζουν την ήδη διαδεδομένη στη θεωρία άποψη⁸⁵, ότι διατάξεις της Συνθήκης εφαρμόζονται στην ελληνική έννομη τάξη τουλάχιστον μέχρι το Σύνταγμα του 1975, ανεξάρτητα από την ισχύ της διεθνούς πράξης, καθώς ο κυρωτικός νόμος δεν έχει καταργηθεί ακόμη⁸⁶.

Η Συνθήκη της Λωζάννης της 24^{ης} Ιουλίου 1923⁸⁷, προσδιόρισε, μεταξύ άλλων, το νομικό καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων, μη μουσουλμανικών στην Τουρκία και μουσουλμανικών στην Ελλάδα, χωρίς να αναφέρεται ειδικά σε θέματα Μουφτή, αλλά κατοχυρώνοντας το ευρύτερο πλαίσιο της θρησκευτικής διαφοράς. Ειδικότερα, μετά από επτά ειδικές συνεδριάσεις της Υποεπιτροπής Μειονοτήτων (επί συνόλου δεκατεσσάρων), επετεύχθη συμβιβασμός⁸⁸: κατ' αρχάς διασφαλίστηκε ο σεβασμός των εθίμων των θρησκευτικών μειονοτήτων, αλλά η λήψη των κατάλληλων μέτρων για το οικογενειακό δίκαιο ανατέθηκε σε μεικτή επιτροπή⁸⁹.

Ειδικότερα, το αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού συμβιβασμού αποτυπώθηκε στο άρθρο 42 και 45 της Συνθήκης⁹⁰, όπου η Ελλάδα δεσμεύεται να σεβαστεί τα έθιμα που απορρέουν από συγκεκριμένες θρησκευτικές πρακτικές⁹¹. Η απονομή σε ειδικό όργανο δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων που να εμπίπτουν σε αυτές τις θρησκευτικές πρακτικές, δεν φαίνεται να υπαγορεύεται άμεσα από τη διάταξη αυτή⁹². Σύμφωνα με τη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 42, ο τρόπος εφαρμογής του περιεχομένου της είναι αντικείμενο επεξεργασίας *μικτής επιτροπής*, από την

⁸⁵ Σβώλος Αλ. – Βλάχος Γ., «Το Σύνταγμα της Ελλάδας», Αθήνα, 1954, τ. Α', σ. 81, παρ. 49.

⁸⁶ Τσιτσελίκης Κ., «Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων και η ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1996, σελ. 325-9 και Κτιστάκης Ι., «Η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδας», Δίκη, 1998, σ. 547-554.

⁸⁷ Recueil des Traites de la Societe des Nations, vol. XXVIII, σ. 12. Αποτελείται από τη Συνθήκη της Ειρήνης και 17 συναφείς Συμβάσεις, Δηλώσεις και Πρωτοκόλλων. Κυρώθηκε με το ν.δ. της 25.8.1923 «Περί κυρώσεως της εν Λωζάννη συνομολογηθείσης Συνθήκης περί Ειρήνης» (ΦΕΚ Α' 238, 25.8.1923).

⁸⁸ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 101.

⁸⁹ Recueil des actes de la Conférence de la Lausanne, Sous -Commission des Minorités, Procès verbal no. 14, 2.1.1923 και Recueil des actes de la Conférence de la Lausanne, Commission des Questions Territoriales et Militaires, Procès verbal no. 19, 9.1.1923.

⁹⁰ Άρθρο 42 παρ. 1: «Η Τουρκική Κυβέρνησις δέχεται να λάβη απέναντι των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακήν ή προσωπικήν αυτών κατάστασιν, πάντα τα κατάλληλα μέτρα, όπως τα ζητήματα ταύτα κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα των μειονοτήτων τούτων» και άρθρο 42 παρ. 2: «Τα μέτρα ταύτα θέλουσιν επεξεργασθή ειδικάί επίτροποι, αποτελούμενοι εξ ίσου αριθμού αντιπροσώπων της Τουρκικής Κυβερνήσεως και μιας εκάστης των ενδιαφερομένων μειονοτήτων. Εν περιπτώσει διαφωνίας, η Τουρκική Κυβέρνησις και το Συμβούλιον της Κοινωνίας των Εθνών θέλουσι διορίσει, από κοινού, επιδιαιτητήν εκλεγόμενον μεταξύ των ευρωπαϊών νομομαθών».

⁹¹ Συρίγος Α., «Ελληνοτουρκικές σχέσεις», Πατάκης, 2015, σ. 136.

⁹² Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο: Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 6, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>

Κυβέρνηση και αντιπροσωπεία της μειονότητας⁹³. Ωστόσο, η ελληνική Κυβέρνηση ποτέ δεν ενεργοποίησε τη μεικτή επιτροπή του άρθρου 42 παρ. 2 της Συνθήκης⁹⁴, για να λάβει τα «κατάλληλα μέτρα», όσον αφορά την οικογενειακή και προσωπική κατάσταση των Μουσουλμάνων⁹⁵, προτιμώντας τελικά να διατηρήσει σε ισχύ το προηγούμενο καθεστώς των μουσουλμανικών δικαστηρίων, εισάγοντάς τα έτσι, στην ελληνική έννομη τάξη με τα όσα τεχνικά και ουσιαστικά εγγενή προβλήματα μπορούσαν να προκύψουν⁹⁶.

Ο Νόμος 1920/1991⁹⁷ ρυθμίζει ειδικά το νομικό καθεστώς που διέπει τη θέση του Μουφτή. Αντικατέστησε τον Ν.2345/1920, προκαλώντας πολλές αντιδράσεις από πλευράς της μουσουλμανικής μειονότητας, ιδιαίτερα όσον αφορά στη θεσμοθέτηση του διορισμού (αντί της εκλογής) του Μουφτή. Συγκεκριμένα, στη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2 προβλέπει τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητές του: «*Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής, εφ' όσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο*». Η διάταξη αυτή εισάγει κανόνα δικονομικού δικαίου καθορίζοντας, τη δικαιοδοτική δικαιοδοσία του Μουφτή.

Τέλος, το ισχύον στην Ελλάδα νομοθετικό πλαίσιο της εφαρμογής της Σαρία, συμπληρώνεται από διατάξεις διεθνών συνθηκών προστασίας της θρησκευτικής ταυτότητας των μειονοτήτων ή γενικότερα, προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, κυρίως από το άρθρο 27 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών⁹⁸.

---

⁹³ Κοτζαμπάση Α., «*Οι οικογενειακές έννοιες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων*», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 10.

⁹⁴ Αντιθέτως, με την εισαγωγή του τουρκικού Αστικού Κώδικα το 1926, η κεμαλική ηγεσία ενεργοποίησε τα μεικτές επιτροπές του άρθρου 42 παρ. 2 και πέτυχε να αποσπάσει τη συγκατάθεση όλων των θρησκευτικών μειονοτήτων για το νέο- κοινό σε όλους τους Τούρκους πολίτες- οικογενειακό δίκαιο, καταργώντας τα μέχρι τότε έθιμα και πρακτικές των εθνικοθρησκευτικών μιλλέτ. Βλ. Θεοτοκάς Μ., «*Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*», Κωνσταντινούπολη, 1987', σ. 3-42.

⁹⁵ Τούντα – Φεργάδη Α., «*Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 186-202.

⁹⁶ Tsourkas D., «*Les jurisdictions musulmans en grece, Hellenic Review of International Relations*», v. 2, No II, 1981-2, σ. 582-598.

⁹⁷ ΦΕΚ Α' 11/04.02.1991. Με το νόμο αυτόν κυρώθηκε η από 24.12.1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «*Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών*» (ΦΕΚ Α' 182/24.12.1990).

⁹⁸ Το άρθρο 27 έχει ως εξής: «*Στα κράτη όπου υπάρχουν εθνοτικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες, τα πρόσωπα που ανήκουν σε αυτές τις μειονότητες δεν είναι δυνατόν να τους στερηθεί το δικαίωμα να απολαμβάνουν από κοινού με άλλα μέλη της ομάδας τους, τη δική τους πολιτιστική ζωή, να πιστεύουν και να πρεσβεύουν τη δική τους θρησκεία ή να χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα*». Το Σύμφωνο κυρώθηκε με το Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997.

2. Το ισχύον νομικό καθεστώς ως προς την εφαρμογή της Σαρία

Σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 2 του νόμου 1920/1991 ορίζεται ότι «ο μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών της περιφέρειας του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, χειραφείας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο». Το άρθρο αυτό, ωστόσο, δεν περιέχει κανόνα ουσιαστικού δικαίου που να ορίζει το εφαρμοστέο δίκαιο, αλλά μόνο κανόνα δικονομικού δικαίου⁹⁹, με αποτέλεσμα να θέτει εκ νέου το ερώτημα σχετικά με τα όρια εφαρμογής του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου τόσο τα υποκειμενικά, δηλαδή ποιοι μουσουλμάνοι υπάγονται στο ιερό νόμο, όσο και τα αντικειμενικά, δηλαδή ποιες έννομες σχέσεις διέπονται από τον ιερό νόμο¹⁰⁰.

Η ισχύς του Ιερού Νόμου στο ελληνικό δίκαιο βασίζεται στην ουσιαστικού δικαίου διάταξη του άρθρ. 4 του νόμου 147/1914¹⁰¹ που ρυθμίζει το θέμα των οικογενειακών σχέσεων των ελλήνων-μουσουλμάνων. Ειδικότερα, στο άρθρο 4 του παραπάνω νόμου ορίζεται ότι:

«Τα του γάμου των εις μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και εις τας συνεστάτους αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν. - Ως προς τους μουσουλμάνους ισχύουσι προσέτι οι περί αυτών ειδικοί όροι της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας τελευταίας συνθήκης».

Συνάγεται λοιπόν ότι η ισχύς του στηρίζεται έως και σήμερα, στο ν. 147/1914, ο οποίος ψηφίστηκε σε εκτέλεση της Συνθήκης των Αθηνών του 1913, στην οποία άλλωστε παραπέμπει ευθέως στο δεύτερο εδάφιο¹⁰². Στη συνέχεια, εκδόθηκε και ο νόμος 2345/1920 «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν Κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των

---

⁹⁹ Βλ. Παπαχρίστου Θ., «Ερμηνεία κατ' άρθρο του ΑΚ, Γεωργιάδη-Σταθόπουλου», άρθρ. 1416, τομ. VII, Οικογενειακό Δίκαιο, Σάκκουλας, Αθήνα, 1991.

¹⁰⁰ Κουμάντος Γ., «Οικογενειακό Δίκαιο Ι», Σάκκουλας, Αθήνα, 1988. σελ. 247-8.

¹⁰¹ Νόμος 147/5.1.1914 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως» (ΦΕΚ Α' 25, 1.2.1919).

¹⁰² Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 27.

μουσουλμανικών κοινοτήτων», ο οποίος καθόρισε στο άρθρο 10§1 τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτί¹⁰³.

Αντίθετα με ό,τι υποστηρίζεται¹⁰⁴, η ανωτέρω διάταξη δεν καταργήθηκε ρητά ή σιωπηρά με την με την εισαγωγή του αστικού κώδικα το 1946. Ειδικότερα, το άρθρ. 6 του ΕισΝΑΚ κατήργησε ρητά τις ρυθμίσεις του άρθρου 4 του νόμου 147/1914 μόνον για τους ισραηλίτες και τα θρησκευτικά δικαστήρια «Μπεθ-ντιν»¹⁰⁵. Α contraio, λοιπόν, προκύπτει, ότι η ρύθμιση του άρθρου 4 του νόμου 147/1914 για τους Μουσουλμάνους διατηρείται σε ισχύ¹⁰⁶.

Ειδικότερα, η ιστορική και νομοθετική διαδρομή, που επακολούθησε, σε επίπεδο εθνικού, ευρωπαϊκού και διεθνούς δικαίου έθεταν κάθε φορά νέα ερωτήματα σχετικά την ισχύ του άρθρου 4 του ν. 147/1914. Τα ερμηνευτικά ζητήματα που τέθηκαν, όσον αφορά την ισχύ του ιερού μουσουλμανικού νόμου με βάση το άρθρο 4 του νόμου 147/1914, είναι καταρχήν αν με τη συνθήκη της Λωζάνης (1923) καταργήθηκε ή όχι αυτοδικαίως η Συνθήκη των Αθηνών (1913)¹⁰⁷ και δεύτερον, αν με την εισαγωγή του αστικού κώδικα (1946) καταργήθηκε σιωπηρά η εξαίρεση που ίσχυε για τους έλληνες μουσουλμάνους¹⁰⁸.

---

¹⁰³ Στο νόμο 2228/1920, άρθρ. 20 «περί διαζυγίου», ορίστηκε ότι «αι διατάξεις του άρθρ. 4 του ν. 147/1914 διατηρούνται εν ισχύ μόνον ως προς τους μουσουλμάνους», καταργώντας έτσι την εξαίρεση αλλά μόνο ως προς τους ισραηλίτες.

¹⁰⁴ Η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε από την Ολομέλεια του ΝΣΚ, η οποία διατεινόταν ότι η μη ρητή κατάργηση του άρθρου 4 του ν. 147/1914 από το άρθρο 6 ΕισΝΑΚ οφείλεται στην πρόθεση του έλληνα νομοθέτη να μην λάβει ευθεία θέση ως προς τη διεθνή ισχύ της Σύμβασης των Αθηνών. Μπορούσε, ωστόσο, η κατάργηση να συναχθεί ερμηνευτικά από το άρθρο 2 του ΕισΝΑΚ που εξαιρεί από τη γενική κατάργηση μόνο όσες διατάξεις αστικού ή ιδιωτικού διεθνούς δικαίου στηρίζονται σε διεθνείς συμβάσεις, πράγμα που δεν ισχύει με το νόμο 147/1914 (ολομ.), Γνωμοδότηση αριθ. 390/1953, ΕΕΝ 1955, σ. 284-8. Εντούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι πρόσφατα η Ολομέλεια του ΝΣΚ άλλαξε γνώμη και έκρινε ότι το άρθρο 4 του ν. 147/1914 δεν έχει καταργηθεί από το άρθρο 6 του ΕισΝΑΚ ή από άλλη διάταξη νόμου (ολομ.), Γνωμοδότηση 686/1993, παρ. 7.

¹⁰⁵ Το άρθρ. 6 ΕισΝΑΚ όριζε τα ακόλουθα: «Καταργείται με την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το άρθρο 4 του νόμου 147 της 5 Ιανουαρίου 1914, ως προς τους Έλληνες ισραηλίτες, καθώς και η δικαιοδοσία πάνω στους Έλληνες ισραηλίτες των θρησκευτικών τους αρχών ή δικαστηρίων για τις υποθέσεις για τις οποίες προβλέπονται τα άρθρα 12 και 13 του νόμου 2456 της 27 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1920 "περί ισραηλιτικών κοινοτήτων", όπως τροποποιήθηκαν από μεταγενέστερους νόμους. Οι Έλληνες ισραηλίτες διέπονται στο εξής από το κοινό δίκαιο. Οι δίκες όμως που, όταν δημοσιευτεί ο νόμος αυτός, εκκρεμούν στις ισραηλιτικές θρησκευτικές αρχές ή δικαστήρια, για υποθέσεις των διατάξεων που καταργούνται, συνεχίζονται ενώπιόν τους σύμφωνα με τις καταργούμενες αυτές διατάξεις», <http://www.e-archimedes.gr/faq/item/3972->

¹⁰⁶ ΑΠ 1041/2000, ΕλΔικ. 2001, σ. 429 = Αρμ 2004, σ. 1272-4 = ΝοΒ 2001, σ. 1449-52. Ομοίως, ΠολΠρΞάνθης 4/1996 και ΓνωμΕισΑλεξ 1/1990 (ΕλλΔικ 1991, σ. 1536-7). Contra, Κουμάντος Γ., «Οικογενειακό Δίκαιο», τ. Ι, Σάκκουλας, Αθήνα, 1988, σ. 244 επ.

¹⁰⁷ Οι απόψεις των διεθνολόγων για την αυτοδικαία κατάργηση των διμερών συμφωνιών στην περίπτωση νέας εμπόλεμης κατάστασης των χωρών είναι διχασμένες.

¹⁰⁸ Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 32.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την κρατούσα γνώμη¹⁰⁹, οι οικογενειακές σχέσεις των ελλήνων-μουσουλμάνων των χωρών που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1913, αποτελούσαν δηλαδή μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς, ρυθμίζονται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, διότι αφενός, αν ο νομοθέτης δεν επιθυμούσε πλέον την εφαρμογή του Ιερού Νόμου, τότε θα καταργούσε το άρθρο 4 του νόμου 147/1914 στο σύνολο του, χωρίς να διακρίνει την περίπτωση των Ισραηλιτών και αφετέρου διότι, τα ανωτέρω ενισχύθηκαν με το άρθρ. 8 του ΕισΝΚΠολΔ (α.ν. 44/1967), το οποίο διατηρώντας σε ισχύ το άρθρ. 10 § 1 του νόμου 2345/1920, θεμελιώνει την αρμοδιότητα του μουφτή¹¹⁰ και επιβεβαιώνει έτσι έμμεσα την ισχύ του νόμου 147/1914¹¹¹.

Το πρόβλημα της ισχύος του άρθρου 4 του ν. 147/1914 ανάγεται ουσιαστικά στο ότι δεν υπήρξε καμία ρητή αναφορά στο υπό κρίση ζήτημα τα επόμενα εκατό χρόνια σε κανένα μεταγενέστερο νομοθέτημα, με αποτέλεσμα, ακόμη και μετά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα να μην είναι ευνόητη η σιωπηρή η κατάργηση του. Απεναντίας μάλιστα η ρητή κατάργηση της εφαρμογής του εκκλησιαστικού δικαίου για τους Έλληνες Ισραηλίτες και στη συνέχεια η θεσμοθέτηση της αρμοδιότητας του Μουφτή για τα θέματα της προσωπικής κατάστασης των Ελλήνων μουσουλμάνων, με την εισαγωγή του ΚΠολΔ και πρόσφατα με το νόμο 1920/1991¹¹², επιβεβαιώνει μάλλον την ισχύ του ιερού νόμου, παρά τις οποιεσδήποτε δικαιολογικές επιφυλάξεις, χωρίς όμως να επιλύει τα προβλήματα που έχουν ανακύψει¹¹³.

Ως εκ τούτου, συνάγεται ότι ενώ τα άρθρα του αστικού κώδικα (1416 και 1446) εισάγουν εξαίρεση από τις ρυθμίσεις τους μόνο για τα θέματα των συζυγικών σχέσεων και της λύσης του γάμου, το άρθρ. 4 νόμου 147/1914 αναφέρεται, εκτός από τα θέματα της νόμιμης σύστασης του γάμου, της λύσης του και των συζυγικών σχέσεων και στα θέματα της συγγένειας, ενώ το άρθρ. 5 § 2 νόμου 1920/1991 αναφέρεται όχι μόνο στα θέματα των συζυγικών σχέσεων αλλά και σε θέματα ανηλίκων και μάλιστα στο θεσμό της χειραφεσίας ανηλίκων, που είχε ήδη καταργηθεί από το 1983 (άρθρ. 21 ν. 1329/1983)¹¹⁴.

¹⁰⁹ Δεληγιάννης, «*ΟικογΔ Ι*», σ. 3 και *Κουνουγέρη- Μανωλεδάκη*, «*ΟικογΔ Ι*», σελ. 354 σημ. 10.

¹¹⁰ Τροποποιήθηκε με το άρθρο 5 του νόμου 1920/1991.

¹¹¹ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 28-9.

¹¹² Ο νόμος 1920/1991 ορίζει ότι «*Ο μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών της περιφέρειας του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο*». Συνεπώς, δεν λύνει το πρόβλημα, επειδή δεν περιέχει κανόνα ουσιαστικού δικαίου, ενώ θέτει παραπέρα και ζητήματα τοπικής αρμοδιότητας

¹¹³ Κοτζαμπάση Α., «*Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων*», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 33-4.

¹¹⁴ Κοτζαμπάση Α., «*Οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων*», Κ.Ε.Θ.Ι, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 9.

3. Τα κύρια ζητήματα που ανακύπτουν από το ισχύον νομικό καθεστώς

i. Το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου

Το ζήτημα του ποιοι έλληνες μουσουλμάνοι υπάγονται στον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο για τα θέματα της προσωπικής τους κατάστασης, απασχόλησε από νωρίς την ελληνική νομολογία καταρχήν σε σχέση με τους μουσουλμάνους που ζούσαν στην Κρήτη μετά την προσάρτησή της στην Ελλάδα, αλλά και αργότερα σε σχέση με τους μουσουλμάνους που ζούσαν στα Δωδεκάνησα μετά την ένωσή τους με την Ελλάδα¹¹⁵.

Η εφαρμογή του Ιερού Νόμου για ζητήματα προσωπικής και οικογενειακής κατάστασης των Μουσουλμάνων, επί Κρητικής Πολιτείας, κατοχυρωνόταν στο άρθρο 105 του Συντάγματος του 1907. Ωστόσο, μετά την προσάρτηση της Κρήτης στην υπόλοιπη Ελλάδα το 1913, τέθηκε το ερώτημα αν ο εκτελεστικός αυτός νόμος βρίσκεται ακόμη σε ισχύ. Ο Άρειος Πάγος απεφάνθη καταφατικά¹¹⁶, με αποτέλεσμα οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης να συνεχίζουν να απολαμβάνουν το ειδικό αυτό καθεστώς σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου 291/1914 και του άρθρου 15 παρ. 2 του νόμου 2345/1920. Με τη κατάργηση του νόμου της 23^{ης} Ιουλίου 1903, «Περί Πολιτικής Δικονομίας της Κρητικής Πολιτείας», όμως, η παρέκκλιση αυτή έπαψε να ισχύει (άρθρο 1 του ΕισΝΚΠολΔ¹¹⁷), με αποτέλεσμα τα ζητήματα προσωπικής και οικογενειακής κατάστασης των απειροελάχιστων Μουσουλμάνων της Κρήτης, οι οποίοι δεν αντηλλάγησαν το 1923, να ρυθμίζονταν σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο¹¹⁸.

Αναφορικά τώρα με τους Έλληνες μουσουλμάνους κατοίκους της Δωδεκανήσου, η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, απεφάνθη ότι δεν υπάγονται στις ρυθμίσεις του Ιερού Νόμου ούτε στην αρμοδιότητα κανενός εκ των τριών ιεροδικείων της Δ. Θράκης¹¹⁹. Σύμφωνα, λοιπόν, με την ΟλομΑΠ 738/1967 σε αγωγή διαζυγίου ελλήνων μουσουλμάνων κατοίκων της Δωδεκανήσου

¹¹⁵ Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννοιες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Κ.Ε.Θ.Ι., Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 17.

¹¹⁶ ΑΠ 6/1918, Θέμις ΚΘ' (1918-1919), σ. 146-8 και ΑΠ 105/1937, Θέμις ΜΗ' (1937), σ. 641-2.

¹¹⁷ Από 16.10.1968

¹¹⁸ Χριστόπουλος Δ., Τσιτσελίκης Κ., «Legal aspects of religious and linguistic otherness in Greece. Treatment of minorities and homogeneis in Greece: Relics and challenges», [Legal aspects of religious and linguistic otherness in Greece. Treatment of minorities and homogeneis in Greece: Relics and challenges](#)

¹¹⁹ ΑΠ 738/1967 (ολομ.), ΝοΒ 1968, σ. 381-2 και ΑΠ 220/1967, ΝοΒ 1967, σ. 975-6.

κρίθηκε ότι για αυτούς έχουν εφαρμογή οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα, επειδή με τη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων με την Ιταλία (10.2.1947), η Ελλάδα δεν ανέλαβε διεθνή δέσμευση για το προσωπικό δίκαιο όσον αφορά τους έλληνες μουσουλμάνους¹²⁰. Εξάλλου, τα ανωτέρω επιβεβαιώνονται από την μέχρι τώρα πρακτική, καθώς μετά την ένωση της Δωδεκανήσου με την υπόλοιπη Ελλάδα, ο Μουφτής Ρόδου δεν άσκησε ποτέ ούτε και του αναγνωριστήκαν μέχρι τώρα, δικαιοδοτικές αρμοδιότητες.

Ωστόσο, το θέμα αν πρόκειται για προσωπικό δίκαιο των ελλήνων μουσουλμάνων ή για τοπικό δίκαιο των ελλήνων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης που αφορά αποκλειστικά τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς, δεν είναι απόλυτα ευκρινές.

Πέραν των επί μέρους διαφορών τόσο η θεωρία όσο και η νομολογία των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων, συγκλίνουν ότι για την εφαρμογή της Σαρία, πρέπει απαραίτητα να συντρέχουν δύο υποκειμενικές προϋποθέσεις: **α)** οι διάδικοι πρέπει να είναι Έλληνες πολίτες και **β)** Μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα¹²¹, ως άλλωστε προκύπτει και από τη γραμματική διατύπωση της σχετικής νομοθετικής ρύθμισης¹²². Επίσης, τούτο ορίζεται και στο άρθρο 5 παρ. 2 του νόμου 1920/1991. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειας του».

Το ζήτημα, εντούτοις, για το αν η διάταξη του άρθρου 4 του νόμου 147/1914 εισάγει προσωπικό δίκαιο εν γένει των Ελλήνων μουσουλμάνων ή προσωπικό δίκαιο τοπικού χαρακτήρα των Ελλήνων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, δηλαδή των αποκλειστικά ανταλλάξιμων πληθυσμών, έχει ταλανίσει επί μακρόν τη νομική θεωρία.

Παλαιότερα, υποστηριζόταν η άποψη ότι επρόκειτο για προσωπικό δίκαιο τοπικού χαρακτήρα, δίκαιο των τουρκικής και μόνον καταγωγής Μουσουλμάνων¹²³. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν ακολουθήθηκε ούτε σε μια περίπτωση από τα τακτικά δικαστήρια, διότι δεν έχει κανένα έρεισμα στις σχετικές διεθνείς συνθήκες¹²⁴.

---

¹²⁰ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 40.

¹²¹ ΑΠ 1041/2000, ΕλλΔνη, 200, σ. 692.

¹²² Άρθρο 5 παρ. 2 ν. 1920/1991

¹²³ Μαριδάκης Γ., «Ιδιωτικόν Διεθνές Δίκαιον», Αθήναι, 1950, σ. 250-3 και Κρίσπη – Νικολετοπούλου Ε., «Προσωπικά και περυσιακά σχέσεις των συζύγων κατά το ιδιωτικόν διεθνές δίκαιον», Αθήναι, 1952, σ. 42 επ.

¹²⁴ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 35.

Η κρατούσα σήμερα άποψη είναι ότι η διάταξη του άρθρου 4 του νόμου 147/1914 εισάγει προσωπικό δίκαιο τοπικού χαρακτήρα, δηλαδή η εξαίρεση αφορά μόνο τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, δηλαδή μόνο τους μη ανταλλάξιμους πληθυσμούς της Δυτικής Θράκης¹²⁵. Ως εκ τούτου, οι Έλληνες μουσουλμάνοι, κάτοικοι εκτός Δ. Θράκης, υπάγονται αποκλειστικά στις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα.

Η άποψη αυτή ενισχύεται από τους εξής λόγους¹²⁶:

Καταρχήν, η Συνθήκη της Λωζάννης δεν μπορεί παρά να είναι εντοπισμένη στη Δ. Θράκη, λόγω του ότι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της, εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών. Η ειδική όμως αναφορά στην ανταλλαγή ήταν απαραίτητη προκειμένου να προσδιορισθούν επακριβώς τα εξαιρούμενα της ανταλλαγής πρόσωπα. Άλλωστε, αν ίσχυε κάτι παρόμοιο, τότε το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και μετανάστευσης, το οποίο η Συνθήκη κατοχυρώνει, θα καταλυόταν αυτομάτως. Επιπλέον, με βάση το σκοπό του νόμου 147/1914, όπως προκύπτει και από τον τίτλο του¹²⁷, αντλείται ο ισχυρισμός ότι αναφέρεται και εφαρμόζεται μόνο στις προσαρτώμενες χώρες. Τέλος, σύμφωνα με τον πρόσφατο νόμο 1920/1991 που προσδιορίζει τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή εντός της περιφέρειας του (άρθρο 5 παρ. 1), αν δεχθούμε την άποψη περί προσωπικού δικαίου εν γένει των ελλήνων μουσουλμάνων, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υφίσταται υποχρέωση για διορισμό μουφτήδων σε όλες της περιφέρειες όπου κατοικούν Έλληνες και Ελληνίδες Μουσουλμάνοι πολίτες.

Συνεπώς, ορθότερη είναι η μειωψηφούσα άποψη ότι ο Ιερός Νόμος είναι το προσωπικό δίκαιο εν γένει των Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, ανεξαρτήτως αν είναι κάτοικοι της Δ. Θράκης ή της υπόλοιπης Ελλάδας¹²⁸. Η θέση αυτή, άλλωστε, είναι και η μόνη σύμφωνη με τη Συνθήκη της Λωζάννης, οι διατάξεις της οποίας έχουν εφαρμογή σε όλη την ελληνική επικράτεια, εκτός της Δωδεκανήσου. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και ο Άρειος Πάγος, ο οποίος αναγνωρίζει το

---

¹²⁵ Βλέπε στα: α) Τσούρκας Δ., «*Τα έκτακτα δικαστήρια. Συμβολή στην ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 8 § 2 του Συντάγματος*», Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 225-6. β) Μιχαϊδής Σ., «*Η Θρησκευτική ελευθερία των Μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*», Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1990, σ. 354. γ) Γεωργούλης Σ., «*Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη*», Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1990, σ. 37. δ) Παπασιώπη – Πασιά Ζ., «*Προβληματισμοί γύρω από το πεδίο εφαρμογής του διαπροσωπικού δικαίου στην Ελλάδα και τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή*», Κοινοδίκιον, 2001 (7/Β), σ. 365-412.

¹²⁶ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 36.

¹²⁷ Ν. 147/1914 «*Περί της εν ταις προσαρτώμενες χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως*», (ΦΕΚ Α' 25, 1.21919).

¹²⁸ Fragistas C., «*Le droit musulman en Grèce Annales de la faculté d' Istanbul*», no 4, Istanbul, 1954, σ. 129-141. Φραγκίστας Χ., «*Ερμηνεία Αστικού Κώδικα*» - Άρθρο 6 ΕισΝΑΚ», Αθήναι, 1963 και Τσιτσελίκης Κ., «*Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως ιεροδίκη. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘηβών*», ΝοΒ 2001, σ. 583-593.

Μουφτή ως «νόμιμο δικαστή» των Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, με αφορμή την αίτηση διατροφής διαζευγμένης μουσουλμάνας συζύγου για τον εαυτό της και τον γιο της, όπου απεφάνθη ότι δικαιοδοσία έχει ο Μουφτής Ξάνθης, ανεξάρτητα από τον τόπο κατοικίας τους, παρόλο που οι διάδικοι ήταν κάτοικοι Αθηνών από το 1965 καταγόμενοι εξ Αιγύπτου¹²⁹.

Σε αντίθετη δικανική κρίση οδηγήθηκε το Μονομελές Πρωτοδικείο Θηβών, το οποίο αναγνώρισε ότι, υπό προϋποθέσεις είναι δυνατή η επιλογή της δικαιοταξίας του Αστικού Κώδικα αντί εκείνης του Ιερού Νόμου, από τον διάδικο Μουσουλμάνο Έλληνα πολίτη¹³⁰. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για μια αίτηση διορισμού ειδικού επιτρόπου της ανήλικης θυγατέρας, η οποία ασκήθηκε από τη μητέρα, που ήταν μουσουλμάνα στο θρήσκευμα και κάτοικος Θηβών, προκειμένου να ασκήσει αυτή στη συνέχεια την αγωγή προσβολής της πατρότητας της κόρης της. Το Πρωτοδικείο δέχθηκε, ότι βάσει του άρθρου 5§1 και 2 του νόμου 1920/1991, προκύπτει καταρχήν, ότι ο Μουφτής έχει δικαιοδοσία για την εν λόγω διαφορά. Η πολιτεία, όμως, με βάση τις διεθνείς συνθήκες για τα ατομικά δικαιώματα και το άρθρο 8§1 του Συντάγματος¹³¹, οφείλει να εγγυηθεί στον διάδικο – μειονοτικό τη δικαιοταξία που επιθυμεί να υπαχθεί, δίνοντας του τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα στο Μουφτή και στα τακτικά πολιτικά δικαστήρια. Εν τέλει, η απόφαση αυτή του Πρωτοδικείου Θηβών επικρίθηκε με βάση το δόγμα του δικονομικού δικαίου, διότι αναγνώριζε συντρέχουσες υλικές αρμοδιότητες μεταξύ Μουφτή και τακτικών δικαστηρίων ενώ οι συντρέχουσες αρμοδιότητες αφορούν μόνον την τοπική και όχι την υλική αρμοδιότητα των δικαστηρίων¹³².

Τούτων δοθέντων, καταλήγουμε, ότι αν και η κρατούσα, στη θεωρία, άποψη φέρει τη διάταξη του άρθρ. 4 του ν. 147/1914 να εισάγει προσωπικό δίκαιο τοπικού χαρακτήρα (Μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες, κάτοικοι Δ. Θράκης), εντούτοις και η άποψη αυτή, έχει ως μειονέκτημα την ύπαρξη δύο νομικών καθεστώτων για τους έλληνες μουσουλμάνους. Ειδικότερα, για τους κατοίκους της Δωδεκανήσου, οι οικογενειακές σχέσεις να ρυθμίζονται από τον αστικό κώδικα ενώ για άλλους από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, με αποτέλεσμα να παραβιάζεται έτσι όχι μόνο η αρχή της ανεξιθρησκείας του κράτους (άρθρ. 13 Σ) αλλά και η αρχή της ισοπολιτείας (άρθρ. 4 Σ)

---

¹²⁹ ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981, σ. 1217- 1219= ΕΕΝ 1981, σ. 725-8. ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981, σ. 1217- 1219= ΕΕΝ 1981, σ. 725-8. Επίσης, βλ.: Roukounas E., «*Compétence du Moufti pour connaître des matières qui relèvent du statut personnel de ressortissants grecs de religion musulman*», Revue Hellénique de droit international, Athènes 1981, σ. 151-157.

¹³⁰ Τσιτσελίκης Κ., «*Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως ιεροδίκη. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘηβών*», ΝοΒ 2001, σ. 583-593 και ΜονΠρΘηβών 405/200, Δίκη 2001, σ. 1097- 1098 = ΝοΒ 2001, σ. 661-2.

¹³¹ Άρθρ. 8 §1 Σ: «*Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος*».

¹³² Μπέης Κ., «*Παρατηρήσεις στην ΜονΠρΘηβών*», 405/200, Δίκη 2001, σ. 1098- 1100.

των Ελλήνων Μουσουλμάνων. Διχογνωμία, ωστόσο, επικρατεί και για το αν οι Έλληνες Μουσουλμάνοι έχουν την ευκαιρία επιλογής της δικαιοταξίας που θα υπαχθούν¹³³.

Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι, τις δύο αυτές υποκειμενικές προϋποθέσεις δεν ακολουθούν τα Ιεροδικεία της Δ. Θράκης, επιλύοντας διαφορές κυρίως οικογενειακού δικαίου μεταξύ Μουσουλμάνων, ένας εκ των οποίων είναι αλλοδαπός¹³⁴, αλλά και Ελλήνων πολιτών, ένας εκ των οποίων είναι Χριστιανός Ορθόδοξος¹³⁵, παρά τη σαφή διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 2 του νόμου 1920/1991¹³⁶. Σύγχυση, επίσης, προκαλείται όταν ένας εκ των διαδίκων φέρει μη μουσουλμανικό κύριο όνομα ή επίθετο και δεν προκύπτει από τα λοιπά στοιχεία που παρατίθενται στην απόφαση ότι είναι Μουσουλμάνος.¹³⁷ Άλλο σημείο ενδιαφέροντος είναι, το γεγονός ότι τα Ιεροδικεία έχουν κρίνει επανειλημμένως ότι έχουν δικαιοδοσία για διαφορές διαζυγίου Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, ακόμη και αν ο εναγόμενος δεν έχει την κατοικία του στην Ελλάδα ή ακόμη και αν η τελευταία κοινή διαμονή των συζύγων δεν είναι στην Ελλάδα¹³⁸.

Σύμφωνα, λοιπόν με όσα παρατέθηκαν, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι, παρατηρείται μια αδικαιολόγητη από τις κείμενες διατάξεις άμβλυνση των κριτηρίων της δικαιοδοσίας των Ιεροδικείων, την οποία μολονότι την επισημαίνει το Εφετείο Θράκης¹³⁹, ο έλεγχος ρουτίνας που διεξάγεται από τα τοπικά Πρωτοδικεία δεν είναι ικανός να την ανακόψει, με αποτέλεσμα, να παρατηρείται ολοένα και μεγαλύτερη επέκταση δικαιοδοσίας όχι μόνο σε Μουσουλμάνους, αλλά σε όλα εκείνα τα πρόσωπα, που βρέθηκαν κάποια στιγμή του συζυγικού τους βίου στην Ελλάδα¹⁴⁰.

---

¹³³ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως ιεροδίκη. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘηβών», ΝοΒ 2001, σ. 583-593 και ΜονΠρΘηβών 405/200, Δίκη 2001, σ. 1097- 1098 = ΝοΒ 2001, σ. 661-2.

¹³⁴ Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι: α) ΙερΞάνθης 41/1993, ΙερΞάνθης 12/1996 (Αιγύπτιος πολίτης), β) ΙερΚομοτηνής 12/1998 (Γερμανός πολίτης), γ) ΙερΚομοτηνής 12/200 (Αυστραλός πολίτης), δ) ΙερΚομοτηνής 32/2003 (Πακιστανός πολίτης)

¹³⁵ Βλ.: α) ΙερΞάνθης 77/1994 (η αιτούσα το διαζύγιο ήταν χριστιανή), β) ΙερΞάνθης 25/1997 (ο αιτών την έκδοση ήταν χριστιανός), γ) ΙερΞάνθης 45/1998 (η αιτούσα την επιμέλεια του ανηλίκου τέκνου ήταν χριστιανή).

¹³⁶ «Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειας του(...)».

¹³⁷ Βλ. : α) ΙερΞάνθης 8/2000, β) ΙερΞάνθης 42/2000, γ) ΙερΞάνθης 60/2000, δ) ΙερΞάνθης 89/2003

¹³⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ΙερΞάνθης 89/1997, η οποία λύνει το γάμο Μουσουλμάνων πολιτών. Ο αιτών προβάλλει ως μοναδικό λόγο διαζυγίου ότι κατοικεί μόνιμα στην Τουρκία ενώ η σύζυγος του μόνιμα στη Γερμανία.

¹³⁹ ΕφΘρακης 356/1995, ΕλληνΔικ 1996, σ. 1368-70= Αρμ. 1996, σ. 41-3.

¹⁴⁰ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 46-7.

ii. Το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου

Σύμφωνα με τις ανωτέρω διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις που ανέλαβε η Ελλάδα, ο Ιερός Νόμος ρυθμίζει τα της «οικογενειακής ή προσωπικής κατάστασης» των Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, σύμφωνα με τα έθιμα των μειονοτήτων (άρθρο 42 παρ. 1, Συνθήκη της Λωζάννης).

Ωστόσο, το άρθρο 4 του νόμου 147/1914 περιορίζει το πεδίο εφαρμογής, καθώς αναφέρεται μόνο σε θέματα που σχετίζονται με τη νόμιμη σύσταση του γάμου, τις συζυγικές σχέσεις συνεστώτος του γάμου, τη λύση του και τα του συγγενικού δεσμού¹⁴¹.

Οι τέσσερις αυτές λέξεις, όμως, δεν είναι αρκετές για να καλύψουν το εύρος των ρυθμίσεων του οικογενειακού δικαίου, με αποτέλεσμα να αναφύονται ζητήματα σχετικά την αρμοδιότητα του Μουφτή.

Η σύγχυση, τέλος, επιτείνεται από το σαφώς ευρύτερο πεδίο που καθορίζει πλέον το δικονομικού χαρακτήρα άρθρο 5 παρ. 2 του νόμου 1920/1991¹⁴² αναφορικά με τα δικαιοδοτικά καθήκοντα του Μουφτή - Ιεροδίκη.

Γεννάται, ως εκ τούτου, ζήτημα, για το ποιες έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου υπάγονται στην αρμοδιότητα του μουφτή.

---

¹⁴¹ Άρθρο 4: «*Τα του γάμου των εις μουσουλμανικόν ή εις το ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορόντα εις τη νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου κ τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του ιερού αυτού νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν*».

¹⁴² Το άρθρο 5 §2 ορίζει ότι :«*ο μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ Ελλήνων μουσουλμάνων πολιτών της περιφέρειας του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο*».

4. Οι επιμέρους ουσιαστικές ρυθμίσεις του Ιερού Νόμου του Ισλάμ

i. Η νόμιμη σύσταση του γάμου

Κατά το μουσουλμανικό δίκαιο, ο γάμος αποτελεί πολιτικό συμβόλαιο ιδιωτικού δικαίου που συνάπτεται ύστερα από πρόταση του ενός συμβαλλομένου προς τον έτερο και αποδοχή της πρότασης από τον άλλο στο όνομα του Αλλάχ (πρόταση γάμου από τον άνδρα και αποδοχή της πρότασης από τη γυναίκα ή τον κηδεμόνα της), με την παρουσία δύο μαρτύρων (δύο ανδρών ή ενός άντρα και δύο γυναικών¹⁴³) και με καθορισμό ενός χρηματικού ποσού¹⁴⁴, δίκην προικός¹⁴⁵, που ο σύζυγος υποχρεούται να προσφέρει στη γυναίκα, εξασφαλίζοντάς της έτσι, τη διατροφή της, ως αντιπαροχή για το δικαίωμα του να έχει μαζί της συζυγικές σχέσεις, οι οποίες απαγορεύονται εκτός γάμου¹⁴⁶.

Ως προς το θέμα της σύστασης του γάμου, ο Μουφτής αφού εκφωνήσει την γνωμοδότηση, συντάσσει τη σύμβαση γάμου¹⁴⁷, που περιέχει όλα τα στοιχεία των νεόνυμφων, την ημερομηνία σύναψης και την καταγραφή της δωρεάς. Εν συνεχεία, μετά την έκδοση της άδειας γάμου, ο Ιεροδίκης, επιμελείται της καταχώρησης στα βιβλία της Μουφτείας της «δωρεάς»¹⁴⁸, που ο σύζυγος αποδίδει στην οικογένεια της συζύγου του. Η δωρεά αυτή διακρίνεται σε : α) δωρεά λόγω σύναψης του γάμου (συνήθως οικοσκευή), η οποία ανήκει στη νεόνυμφη και σε β) δωρεά λόγω λύσης του γάμου (συνήθως χρυσές οθωμανικές λίρες).

¹⁴³ Το Ιερό Κοράνιο, Η Βους, Β', στοιχ. 282. Βλ. και Εφ.Κρήτης 211/1936, Θέμις ΜΗ',(1937), σ. 331.

¹⁴⁴ Ο συγκεκριμένος τρόπος σύναψης του μουσουλμανικού γάμου θεωρείται κατάλοιπο του παλαιοχριστιανικού αραβικού γάμου που γινόταν με αγορά της νύφης. Ωστόσο ο γάμος, στο μουσουλμανικό δίκαιο, διαφέρει από το συμβόλαιο αγοράς, διότι είναι έγκυρος και στην περίπτωση κατά την οποία έγινε χωρίς ορισμό του ποσού της προίκας. Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, «Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο», (ΔιδΔ), Λευκωσία, 1996, σελ.44.

¹⁴⁵ Οι περισσότεροι θεωρητικοί συγκλίνουν στο ότι η προίκα εντάσσεται, στις ουσιαστικές προϋποθέσεις του γάμου και αποτελεί στοιχείο του κλασικού οικογενειακού ισλαμικού δικαίου. Στην ουσία πρόκειται για ένα γαμήλιο δώρο που δίνεται για την προστασία της συζύγου και την οικονομική της αυτοτέλεια, εφόσον εντάσσεται στη δική της προσωπική περιουσία, αποτελώντας ταυτόχρονα και το οικονομικό αντιστάθμισμα που δίνει ο σύζυγος στην πρώην σύζυγο του σε περίπτωση διαζυγίου με αποπομπή. Στην περίπτωση αυτή ο σύζυγος δεν είναι απαραίτητο να δώσει αποζημίωση εν είδη διατροφής, ούτε, όμως, η πρώην σύζυγος είναι υποχρεωμένη να επιστρέψει την προίκα που της έχει ήδη καταβληθεί. Μπορεί, μάλιστα, να αξιώσει την ολοσχερή εξόφλησή της αν έχει καταβληθεί μόνο τμήμα της. Βλ., Βλ. Khadduri M., «*Marriage in Islamic Law, The modernist viewpoints*», AJCL, Vol. 26, σ. 213, υπ. 33 και Hodgkinson K., «*Muslim Family Law, a Sourcebook*», Croom Helm, 1984, υποσ. 16, σ. 116.

¹⁴⁶ Το Ιερό Κοράνιο, Η Νυχτερινή Οδοιπορία, ΙΖ', στοιχ. 34: «*Αποφεύγετε την μοιχείαν ήτις είναι αισχρότης και οδός επονείδιστος*».

¹⁴⁷ Σολταρίδης Σ., «*Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*», Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σελ. 178.

¹⁴⁸ Τσιτσελίκης Κ., «*Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης*», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «*Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*», Κριτική, Αθήνα, 1999. <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>, σ.14, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η καταβολή της δωρεάς αυτής δεν πρέπει να θεωρείται εξαγορά της γυναίκας*».

Η βάση της αρμοδιότητας του Μουφτή, εκ πρώτης όψεως, δεν μπορεί να τεθεί σε αμφισβήτηση, επειδή αυτή προκύπτει και από τη ρύθμιση του άρθρου 1367 ΑΚ που ορίζει πως για όλα τα δόγματα και τα θρησκευόμενα, ότι τα θέματα σχετικά με τη σύσταση του θρησκευτικού γάμου διέπονται από το δόγμα και τους κανόνες της κάθε θρησκείας, *εφόσον δεν είναι αντίθετες με τη δημόσια τάξη*¹⁴⁹. Ωστόσο, η αρμοδιότητα αυτή, του Αστικού Κώδικα, ανατίθεται στο Μουφτή με την ιδιότητα του θρησκευτικού λειτουργού και όχι του Ιεροδίκη¹⁵⁰.

Χαρακτηριστικό επίσης, του συμβολαίου του γάμου, είναι ότι δεν είναι απαραίτητη η αυτοπρόσωπη παρουσία της γυναίκας, αλλά μπορεί να εκπροσωπείται από πληρεξούσιο πρόσωπο διορισμένο εκ μέρους ενός εκ των μερών ή του κηδεμόνα του (αν είναι ανήλικη), υπό την προϋπόθεση ότι ο πληρεξούσιος (ο πατέρας της ή ο πατέρας του πατέρα της ή ο αδελφός του πατέρα ή ο αδελφός του παππού) να είναι ενήλικας Μουσουλμάνος και να ενεργεί εντός του πλαισίου της εξουσιοδότησεως¹⁵¹. Εκ των ανωτέρω, διαπιστώνουμε ότι δεν συντρέχει η περίπτωση της αυτοπρόσωπης δήλωσης των μελλονύμφων που απαιτεί το άρθρο 1350 ΑΚ¹⁵² και ότι είναι δυνατή η σύναψη γάμου, μόνο με τη συμφωνία γαμπρού και συγγενούς της νύφης.

Ανάλογο θέμα προκύπτει και με τη νόμιμη ηλικία, ειδικά της γυναίκας, για την τέλεση του γάμου. Σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, οι άνηβοι δεν μπορούν να παντρευτούν. Οι έφηβοι δύνανται να παντρευτούν μετά από συγκατάθεση των γονέων των μελλονύμφων ή του επιτρόπου ή του κηδεμόνα τους ενώ στη συνέχεια εκδίδεται από τον αρμόδιο Μουφτή ιερονομική ρήτρα-γνωμοδότηση με την οποία, εφόσον κρίνεται η συνδρομή εξαιρετικών και σπουδαίων λόγων που δικαιολογούν την τέλεσή του, μόνον τότε μπορεί να γίνει αυτός ο γάμος.

Σύμφωνα με το οικογενειακό δίκαιο του Αστικού Κώδικα, οι μελλονύμφοι πρέπει να έχουν συμπληρώσει την ηλικία των δέκα οκτώ (18) ετών προκειμένου να συνάψουν νόμιμο γάμο¹⁵³. Κατ' εξαίρεση, είναι επιτρεπτός ο γάμος ανηλίκων, δηλαδή προσώπων ηλικίας μικρότερης των δέκα οκτώ ετών, μετά από την έκδοση δικαστικής απόφασης και εφόσον διαγνωσθεί η συνδρομή σπουδαίου λόγου¹⁵⁴. Όπως διαφαίνεται, ο νόμος απαιτεί άδεια του δικαστηρίου, η οποία υπάγεται

---

¹⁴⁹ 1367 ΑΚ:

¹⁵⁰ Η αρμοδιότητα του Μουφτή βασίζεται σε άλλη νομική βάση από εκείνη του Μουφτή – Ιεροδίκη. Βλ. σχετική διάκριση στο: Βλ. Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 50.

¹⁵¹ Μουφτεία Κομοτηνής, έγγραφο με αριθμ. Πρωτ. 09/03/Φ.01-Α, με αποδέκτη το Υπουργείο Εσωτερικών. Βλ. Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 56.

¹⁵² Άρθρο 1350 ΑΚ

¹⁵³ Άρθρο 1350 παρ. 2 εδ. α' Α.Κ.

¹⁵⁴ Άρθρο 1350 παράγρ. 2 εδ. β' Α.Κ.

στην αρμοδιότητα του Μουφτή, επειδή αυτός δεν αποτελεί μόνο θρησκευτική αρχή αλλά ταυτόχρονα και δικαστική αρχή. Όσον αφορά τη γυναίκα, το κριτήριο για το επιτρεπτό τέλεσης γάμου, πέραν από τη συνδρομή των προϋποθέσεων που αναφέραμε πιο πάνω, είναι να βρίσκεται σε κατάσταση βιολογικής δυνατότητας τεκνοποιίας. Ενδεικτικά, αξίζει να σημειωθεί ότι είναι συχνές οι περιπτώσεις που ο Μουφτής επιτρέπει τη σύναψη γάμου μεταξύ ανηλίκων¹⁵⁵, με «αποκορύφωμα» την πρόσφατη απόφαση του Πρωτοδικείου Ροδόπης¹⁵⁶, όπου έκρινε ότι σπουδαίος λόγος που επιβάλλει την τέλεση γάμου δεκατετράχρονης Μουσουλμάνας είναι μεταξύ άλλων, «η έκθεση της ανήλικης στην μικρή κοινωνία του χωριού που κατοικεί, με συνέπεια να αντιμετωπίζει τόσο αυτή όσο και οι γονείς της δυσμενή και επικριτικά σχόλια των συγχωριανών τους»¹⁵⁷.

Κατά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, επιτρέπεται η πολυγαμία και μάλιστα μόνο από τη μεριά του άντρα¹⁵⁸. Αποτελεί τη βασικότερη ιδιαιτερότητα του οικογενειακού μοντέλου που διαμορφώνει το ισλαμικό δίκαιο, όπως και το θεσμό που έχει υποστεί τη μεγαλύτερη κριτική από του ευρωπαίους θεωρητικούς. Το βασικό επιχείρημα εναντίον της βασίζεται σε ίδια επιταγή του ίδιου του Κορανίου που απαιτεί από το σύζυγο να επιδεικνύει την ίδια στοργή και φροντίδα για κάθε μία από τις περισσότερες συζύγους του, (Κεφ. IV, στιχ. 3), υποχρέωση η οποία αντίκειται στο, κατά κοινή παραδοχή, ανθρωπίνως δυνατό¹⁵⁹.

Μάλιστα, η ύπαρξη της, επιβεβαιώνεται από πρόσφατο έγγραφο του Μουφτή Κομοτηνής προς τον αρμόδιο ληξιαρχο όπου βεβαιώνει ότι η διγαμία επιτρέπεται κατ' εξαίρεση, από τον Ιερό Νόμο, μόνον όταν συντρέχουν «ειδικοί λόγοι» και έχει προηγηθεί άδεια του ιδίου¹⁶⁰. Ωστόσο, το Συμβούλιο Εφετών Θράκης, ανατρέποντας την απόφαση του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Ξάνθης που θεωρούσε ότι η διγαμία δεν αποτελεί ποινικό αδίκημα (356 ΠΚ)¹⁶¹, έκρινε ότι η πολυγαμία, χωρίς να έχει καταργηθεί ρητά, έχει καταστεί πρακτικώς αδύνατη εξαιτίας των φραγμών που θέτουν

---

¹⁵⁵ Χαρακτηριστικές είναι οι υπ' αριθμ.: 42/2003 και 48/2003 άδειες γάμου δεκαεπτάχρονης, 417/2002 και 467/2002 άδειες γάμου δεκαεξάχρονης, 483/2002 άδεια γάμου δεκαπεντάχρονης, 395/2002 άδεια γάμου δεκατετράχρονης. Οι άδειες αυτές, επισυνάπτονται στη σχετική επιστολή του Μουφτή Κομοτηνής προς την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (αρ. πρωτ. 015/03/Φ.01-A/31.3.2003).

¹⁵⁶ ΜονΠρΡοδόπης 51/2006

¹⁵⁷ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 53.

¹⁵⁸ Η πολυγαμία αποτελεί ένα από τα μελανά σημεία του ιερού μουσουλμανικού νόμου. Σύμφωνα με αυτόν, κάθε άντρας μπορεί να έχει ταυτόχρονα μέχρι τέσσερις γυναίκες, ενώ η γυναίκα μπορεί να παντρευτεί μόνο αν δεν είναι ήδη δεσμευμένη με γάμο. Η πολυγαμία έχει απαγορευτεί στην Τουρκία και την Τυνησία, ενώ σε άλλες χώρες, όπως π.χ. το Ιράκ, τη Συρία και το Μαρόκο, χρειάζεται δικαστική άδεια για γάμο με περισσότερες από μία γυναίκες, η οποία παρέχεται μόνο αν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα του άνδρα για διατροφή μεγαλύτερης οικογένειας. Βλ. Δημοσθένους-Πασχαλίδου, «*Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο*», (ΔιδΔ), Λευκωσία, 1996, σελ. 49.

¹⁵⁹ Baderin M., «*International Human Rights and Islamic Law*», Oxford University Press 2005, σ.139

¹⁶⁰ Έγγραφο – Βεβαίωση του Μουφτή Κομοτηνής (αρ. πρωτ. 094/29.3.2000) προς το ληξιαρχο Δήμου Κομοτηνής.

¹⁶¹ ΣυμβΕφΘρ 89/1995, Υπεράσπιση 1998, σ. 78-80 με σχόλιο Στεφ. Παύλου.

οι Μουφτίδες¹⁶². Στη περίπτωση δε, που θεωρήσουμε ότι εφαρμόζεται, είναι προφανής η αντίθεση της με τον συνταγματικό κανόνα της προστασίας της μονογαμικής οικογένειας¹⁶³. Σε κάθε περίπτωση, ο δεύτερος γάμος του Μουσουλμάνου είναι βάσιμος λόγος διαζυγίου για τη Μουσουλμάνα¹⁶⁴.

Βέβαια, η εφαρμογή των ρυθμίσεων της Σαρία για τη σύναψη γάμου έχει σχεδόν ατονήσει, μετά την έκδοση της υπ' αριθμ. 21/2002 σχετικής εγκυκλίου¹⁶⁵ του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, η οποία απαγόρευσε στους ληξιαρχους να καταχωρούν τέτοιους γάμους κα μετά την έκδοση γνωμάτευσης της Εθνικής επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου¹⁶⁶, κατόπιν αιτήματος του Μουφτή Κομοτηνής, για τη νομιμότητα της παραπάνω εγκυκλίου. Υποστηρίζεται, ωστόσο και η αντίθετη άποψη, ότι το αυτοπρόσωπο δεν αποτελεί στοιχείο της δημόσιας τάξης με την έννοια του άρθρ. 33 ΑΚ¹⁶⁷.

Σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, τέσσερα είναι τα βασικά κωλύματα που εμποδίζουν την τέλεση γάμου μεταξύ δύο ανθρώπων στο ισλαμικό δίκαιο: α) η συγγένεια εξ αίματος¹⁶⁸, β) η συγγένεια εξ αγχιστείας¹⁶⁹, γ) η συγγένεια που δημιουργείται για τους μουσουλμάνους μεταξύ ενός ατόμου και της τροφού του, δ) η πίστη της συζύγου σε μια θρησκεία που δεν έχει γραπτά κείμενα, σε ειδωλολάτρες ή ανιμιστές.

Εκτός όμως από τα βασικά κωλύματα, υπάρχουν και τα σχετικά. Ως σχετικά κωλύματα γάμου θεωρούνται: α) σύναψη γάμου διαδοχικά με δύο αδερφές ή τη θεία της συζύγου από την μητρική ή πατρική γραμμή, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, β) η σύναψη γάμου με την ίδια γυναίκα έπειτα από τρεις διαδοχικούς χωρισμούς ή χωρίς να έχει περάσει η περίοδος idda έπειτα από το γάμο αυτής με

---

¹⁶² Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 55.

¹⁶³ Με αιτιολογία ότι το σχετικό χωρίο του Κορανίου σε συνδυασμό με το άρθρ. 4 του ν. 14/1914, υπερισχύει των σχετικών διατάξεων του ΑΚ και συγχρόνως δεν αντίκειται στην ελληνική δημόσια τάξη. Βλ. ΣυμβίβλημΞανθης, Βούλευμα 38/1989

¹⁶⁴ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 56.

¹⁶⁵ Το Υπουργείο θεώρησε ότι οι μουσουλμανικοί γάμοι, που τελούνται δι' αντιπροσώπου, προσκρούουν στο άρθρο 1350 του Αστικού Κώδικα, που απαιτεί κατά την τέλεση του γάμου την αυτοπρόσωπη εμφάνιση του μελλόνυμφων και κατέληξε ότι οι δι' αντιπροσώπου μουσουλμανικοί γάμοι δεν είναι υποστατοί και άρα δεν μπορεί να καταχωρούνται στα ληξιαρχεία του κράτους.

¹⁶⁶ Απόφαση-Γνωμάτευση της 07.05.2003 «Για τους δι' αντιπροσώπου τελούμενους μουσουλμανικούς γάμους στην Ελλάδα».

¹⁶⁷ Σταθόπουλος, στον ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου, άρθρ. 1350-1352 αρ. 3.

¹⁶⁸ Το Ιερό Κοράνιο, *Αι γυναίκες*, Δ', στοιχ. 26-7.

¹⁶⁹ Το Ιερό Κοράνιο, *Αι γυναίκες*, Δ', στοιχ. 26-7.

έναν τρίτο¹⁷⁰, γ) η σύναψη γάμου με μια γυναίκα η οποία βρίσκεται σε περίοδο idda¹⁷¹ ή istibra¹⁷², ή βρίσκεται σε γάμο με άλλον σύζυγο¹⁷³, δ) η σύναψη γάμου με έναν μη μουσουλμάνο¹⁷⁴ ή μια γυναίκα που δεν έχει κάποια από τις θρησκείες που αναφέρονται στο Κοράνι. Η συγκεκριμένη επιταγή βρίσκει έρεισμα σε στίχους του ίδιου του Κορανίου, που ορίζουν τα εξής: «μην παντρεύεστε αλλόθρησκες πριν πιστέψουν[...]σας επιτρέπεται η ένωση με γυναίκες καλής συμπεριφοράς η οποίες ανήκουν στους λαούς που αναφέρονται στο Κοράνι».

Καταλήγοντας, διαπιστώνουμε ότι οι διακρίσεις του ισλαμικού δικαίου σε σχέση με την εγκυρότητα ή ελαττωματικότητα του γάμου απέχουν από τις δικές μας ως προς το ότι ακυρώσιμος γάμος αντίστοιχος αυτού που θεωρείται στο ελληνικό δίκαιο, αλλά και σε πολλά άλλα ευρωπαϊκά δίκαια, δεν υπάρχει στη Σαρία. Η τελευταία, μάλιστα, δέχεται τρεις διακρίσεις: έγκυρος γάμος (sahih), άκυρος (fasid) και ανυπόστατος γάμος (batil).

Με τον όρο «άκυρος», νοείται ο γάμος που φέρει όλα τα γνωρίσματα ενός καθ' όλα νόμιμου γάμου και για κάποιο εξωτερικό λόγο καθίσταται ελαττωματικός, σε περίπτωση δε σύναψής του, δεν επιφέρει αποτελέσματα ούτε μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών¹⁷⁵. Από την άλλη πλευρά, ο ανυπόστατος γάμος, φέρει ένα τόσο ισχυρό ελάττωμα που τον καθιστά μη ανεκτό από την ίδια την ισλαμική θρησκεία επειδή αναιρεί κάποια από τις βασικές αρχές αυτής. Ο γάμος δεν επιφέρει κανένα αποτέλεσμα, τα μέρη δεν αποκτούν δικαιώματα αλλά ούτε και υποχρεώσεις το καθένα έναντι του άλλου, ούτε τα παιδιά αποκτούν κληρονομικά δικαιώματα έναντι του πατέρα τους¹⁷⁶.

---

¹⁷⁰ Ο γάμος με άλλον σύζυγο καταργεί το κάλυμα των τριών προηγούμενων διαζυγίων υπέρ του πρώτου συζύγου, εφόσον έχει περάσει η περίοδος idda, μπορεί να παντρευτεί εκ νέου την πρώην σύζυγό του και να την ξαναχωρίσει άλλες τρεις φορές. Βλ., Hodkinson K., «*Muslim Family Law, a Sourcebook*», Croom Helm, 1984, υποσ. 16, σ. 114.

¹⁷¹ Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την αποχή από σαρκική επαφή για κάποιο χρονικό διάστημα μετά τη λύση του γάμου, προκειμένου να αποδειχτεί η πατρότητα των παιδιών που μπορεί να γεννηθούν. Μετά την πλήρωση αυτού του διαστήματος, η σύζυγος μπορεί να ξαναπαντρευτεί.

¹⁷² Αποχή από σαρκικές επαφές έπειτα από εξαναγκασμένη ή εθελούσια εξωσυζυγική επαφή, προκειμένου να διαπιστωθεί αν η σύζυγος είναι έγκυος ή όχι.

¹⁷³ Βλ. Vesey-Fitzgerald S., «*Muhammadam Law, An Abridgement According to its Various Schools*», Scienta Verlag Alen, 1979, σ. 47, υπόσ. 4. και Το Ιερό Κοράνιο, *Η Δοκιμασία*, Ξ', στοιχ. 10.

¹⁷⁴ Η Μουσουλμάνα δεν έχει δικαίωμα να παντρευτεί μη Μουσουλμάνο. Μάλιστα, το Ιεροδικείο Ξάνθης (Ιερ. Ξάνθης 25/1997), τονίζει ότι ο σχετικός γάμος είναι άκυρος. Αντίθετα, ο Μουσουλμάνος μπορεί να παντρευτεί Χριστιανή ή Εβραία, χωρίς η τελευταία να εγκαταλείψει τη θρησκεία της. Βλ. Το Ιερό Κοράνιο, *Η Τράπεζα*, Ε', στοιχ. 7.

¹⁷⁵ Hodkinson K., «*Muslim Family Law, a Sourcebook*», Croom Helm, 1984, υποσ. 16, σ. 113.

¹⁷⁶ Vesey-Fitzgerald S., «*Muhammadam Law, An Abridgement According to its Various Schools*», Scienta Verlag Alen, 1979, σ. 48, υπόσ. 4.

ii. Προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων κατά τη διάρκεια του γάμου

Οι προσωπικές σχέσεις των συζύγων ορίζονται στα άρθρα 1386 και 1387 του Αστικού Κώδικα, τα οποία περιέχουν αόριστες έννοιες, όπως είναι η υποχρέωση των συζύγων για έγγαμη συμβίωση (1386 ΑΚ) και ο σεβασμός της προσωπικότητας του άλλου συζύγου στη ρύθμιση των κοινών θεμάτων του συζυγικού βίου (1387 §2 ΑΚ). Ωστόσο, σύμφωνα με την ουσιαστικού δικαίου διάταξη, του άρθρου 4 του νόμου 147/1914, ο Ιερός Νόμος διέπει τις συζυγικές σχέσεις όσο διαρκεί η έγγαμη συμβίωση των Μουσουλμάνων.

Ως εκ τούτου, διαφαίνεται, ότι η αρμοδιότητα του Ιεροδικείου να εκδικάζει αυτό και όχι το Πρωτοδικείο τις διαφορές που αναφέρονται στο άρθρο 4 του νόμου 147/1914, θεμελιώνεται από την δικονομικού δικαίου διάταξη του άρθρου 5 του νόμου 1920/1991. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις που τα Ιεροδικεία εκδικάζουν διαφορές που περικλείονται ταυτόχρονα στο πεδίο εφαρμογής των ανωτέρω άρθρων¹⁷⁷. Πρόκειται για διαφορές περί της νόμιμης σύστασης του μουσουλμανικού γάμου, περί των συζυγικών σχέσεων κατά τον γάμο, περί της λύσης του γάμου.

Όσον αφορά, τις περιουσιακές σχέσεις των Ελλήνων Μουσουλμάνων, σε αντίθεση με τις προσωπικές, αυτές εξαιρούνται του πεδίου εφαρμογής του Ιερού Νόμου¹⁷⁸ και ρυθμίζονται από τον Αστικό Κώδικα, διότι στο άρθρο 4 του νόμου 147/1914 αναφέρονται περιοριστικά μόνο οι διαφορές που ανακύπτουν από θέματα της προσωπικής κατάστασης.

---

¹⁷⁷ ΙερΚομοτηνής 24- Β/1995, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 37/1996, ΙερΚομοτηνής 7/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 198/2004, ΙερΚομοτηνής 22/1996, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 194/1996, ΙερΞάνθης 12/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΞάνθης 254/2004.

¹⁷⁸ Παπαχρίστου, στον «ΑΚ Γεωργιάδη-Σταθόπουλου», άρθρ. 1416 αρ. 13

iii. Η λύση του γάμου με διαζύγιο

Το Ιεροδικείο λύνει το γάμο μετά από σχετικό αίτημα του συζύγου και ταυτόχρονα, ρυθμίζει το ζήτημα της καταβολής της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου»¹⁷⁹ και της στοιχειώδους τρίμηνης διατροφής (νεφακά) προς τη σύζυγο. Συγχρόνως, ρυθμίζει την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων καθώς και τη διατροφή τους.

Αναφορικά με την έγγαμη σύζυγο και ειδικότερα με το εάν δύναται, η ίδια, να διαζευγνύει το σύζυγό της, ο Μουφτής Κομοτηνής συνοψίζει ευκρινώς τη γενική θεώρηση του Ιερού Νόμου για τη λύση του γάμου στο ακόλουθο κείμενο της Γνωμοδότησης του¹⁸⁰, όπου αναφέρει τα ακόλουθα:

«Σύμφωνα με το Ιερό Οικογενειακό Δίκαιο του Ισλαμ, το δικαίωμα του διαζυγίου, αν δεν έχει δοθεί και στη σύζυγο με την προγαμιαία συμφωνία (δηλ. με τη δωρεά λόγω σύστασης του γάμου) κατά την τέλεση του γάμου (νικιάχ), τότε ανήκει στο σύζυγο και μόνο εκείνος δύναται να διαζευγνύει τη σύζυγό του για διάφορους σοβαρούς λόγους, πάντα βέβαια υποχρεούμενος να καταβάλει την αποζημίωση της λύσης του γάμου και το αντίτιμο των δωρεών (Μιχρ) που έχουν συμφωνηθεί κατά την τέλεση του γάμου τους και είναι εθιμικά καταχωρημένα στην άδεια του γάμου τους.

Η δε σύζυγος μόνο σε ειδικές περιπτώσεις (ανικανότητα, σχιζοφρένεια, στείρωση κ.λπ. του συζύγου) μπορεί να ζητά το συναινετικό διαζύγιο ή αιτείται τη διάλυση του υφιστάμενου γάμου όταν εγκαταλείπεται από το σύζυγό της για μακρό χρονικό διάστημα χωρίς διατροφή και νόμιμη συζυγική στέγη, ή όταν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία περί κακοποίησης, αφάνειας κ.λπ. του συζύγου, τα οποία λαμβάνονται υπόψη από τον μουφτή και είναι στοιχεία που αποτελούν λόγο για να λυθεί ο γάμος της. Κατόπιν τούτων γνωμοδοτούμε ότι η κάθε, χωρίς συναίνεση του συζύγου, εκδοθείσα απόφαση σχετικά με τη λύση του γάμου της συζύγου θεωρείται σύμφωνα με το Ιερό Δίκαιο άκυρη».

Με βάση την ανωτέρω γνωμοδότηση και τη νομολογία των Ιεροδικείων, διακρίνονται τρεις περιπτώσεις νόμιμης λύσης του μουσουλμανικού γάμου: α) η λύση με μονομερή δήλωση του συζύγου (αποπομπή), β) η λύση βάσει κοινής συναίνεσης των συζύγων (khul) και γ) η λύση εξαιτίας σοβαρού λόγου (υπαιτιότητα).

¹⁷⁹ Το Ιερό Κοράνιο, Αι γυναίκες, Δ', στοιχ. 24: «Εάν θελήσετε να διαζευχθήτε γυναίκα ην επροικίσατε δι' ενός ταλάντου, όπως συζευχθήτε ετέραν, αφήσατε εις την πρώτην ολόκληρον την προίκα. Θέλετε να αφαιρέσετε αυτήν αδίκως και παρανόμως;».

¹⁸⁰ Γνωμοδότηση του Μουφτή Κομοτηνής με αριθμ. Πρωτ. 173/00/Φ.56 της 10.5.2000, η οποία επισυνάπτεται στην ΜονΠρΞάνθης 344/2000.

A. Λύση με μονομερή δήλωση του συζύγου (αποπομπή)

Αν και στις μέρες μας, η λύση του γάμου με την αποπομπή της συζύγου από το σύζυγο συναντάται σε περιορισμένες αποφάσεις διαζυγίου των Ιεροδικείων, η μελέτη αυτού του τρόπου διαζυγίου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αντανακλά τις αντιλήψεις για τη γυναίκα και την οικογένεια που ίσχυαν στον αραβικό κόσμο, πριν από την αποκάλυψη του Κορανίου και απηχούσαν ένα πατριαρχικό πρότυπο οικογένειας, που βασιζόταν στην αρρενογονία που θεωρούσε τη γυναίκα ως πράγμα από το οποίο μπορούσε να απαλλαγεί κανείς οποτεδήποτε¹⁸¹.

Το δικαίωμα του συζύγου για αποπομπή αποτελεί μια εκ των οποίων ουκ άνευ συνέπεια του γάμου και δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αποκλειστεί με συμφωνία μεταξύ των μελλονύμφων. Σε περίπτωση που μια τέτοια συμφωνία ενυπάρχει στο γαμικό σύμφωνο, δεν ισχύει και θεωρείται απολύτως άκυρη, χωρίς, ωστόσο, να συμπαρασύρει σε ακυρότητα ολόκληρη τη γαμική σύμβαση.

Πρόκειται λοιπόν, για ιδιωτικό διαζύγιο που συντελείται με την εκφώνηση της λύσης του γάμου εκ μέρους του συζύγου. Αποτελεί χωρισμό γρήγορο, αυτόματο, λιγότερο τελετουργικό από τον κανονικό και η απαγγελία του αίρει κάθε δικαίωμα κληρονομικό ή άλλο. Επομένως, αποπομπή (*talaq*) καλείται η ταυτόχρονη ή μελλοντική θεληματική λύση του δεσμού του γάμου, η οποία πραγματοποιείται με τη γραπτή ή προφορική χρήση από τον άνδρα ορισμένων, προς το σκοπό αυτό, λέξεων.

Ειδικότερα, η λύση του γάμου με «*talaq*» επέρχεται συνήθως μέσω της φράσης «σε χωρίζω» απευθυνόμενη από το σύζυγο προς τη σύζυγό του, η οποία μπορεί και να μην είναι παρούσα, ενώ μπορεί να λάβει χώρα και μέσω αντιπροσώπου στον οποίο ο σύζυγος έχει δώσει την εντολή να προχωρήσει σε αποπομπή της συζύγου¹⁸². Η λέξη αυτή θα πρέπει να επαναληφθεί άλλες δύο φορές και από την πρώτη απαγγελία της λέξης *talaq* μέχρι την τρίτη απαγγελία της θα πρέπει να μεσολαβήσει ένα χρονικό διάστημα τριών συνήθως μηνών. Με την τρίτη φορά που θα απαγγελθεί η λέξη *talaq* επέρχεται το διαζύγιο. Εάν ωστόσο, παρέλθει το διάστημα αυτό των τριών μηνών, που είναι γνωστό ως *idda*, χωρίς να επαναληφθεί η δήλωση, τότε γίνεται οριστική, ενώ σε περίπτωση

---

¹⁸¹ Pearl D. & Menski W., «*Muslim Family Law*», London, Sweet & Maxwell, 3rd ed., 1998, 278-279.

¹⁸² Vesey-Fitzgerald S., «*Muhammadan Law, An Abridgement According to its Various Schools*», Scienta Verlag Alen, 1979, σ. 77, υπόσ. 4.

που εντός του τριμήνου επαναληφθεί η δήλωση αυτή άλλες δύο φορές, η αποπομπή γίνεται αμετάκλητη. Κατά τη διάρκεια του χρονικού αυτού διαστήματος, στο οποίο η δήλωση είναι ανακλητή, απαγορεύονται οι σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των συζύγων¹⁸³.

Εντούτοις, ο σύζυγος, δύναται να ανακαλέσει το «ταλάκ» προτού παρέλθει το προαναφερθέν χρονικό διάστημα των τριών μηνών εκτός και εάν είναι η τρίτη φορά που το απήγγειλε στη σύζυγό του, οπότε και ισχύει η διάζευξη. Καμία άλλη προϋπόθεση ή τύπος δεν απαιτείται όσον αφορά την εγκυρότητα της αποπομπής¹⁸⁴.

Παρόντες θα πρέπει να είναι τουλάχιστον δύο μάρτυρες, ή τουλάχιστον, ο σύζυγος θα πρέπει να ανακοινώσει σε αυτούς ότι διαζεύχθηκε με «*talaq*», προκειμένου να αποφευχθεί η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος, καθώς η παρουσία τους, ή η αναγγελία του συζύγου, καθιστούν τη δήλωση της βούλησής του ισχυρή και αμετάκλητη.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε τη διάκριση μεταξύ οριστικού και μη οριστικού *talaq*. Το οριστικό λύει αμετάκλητα το γάμο των συζύγων ενώ απαιτείται η σύναψη νέου γαμικού συμφώνου μεταξύ τους, σε περίπτωση που επιθυμούν να συνεχίσουν να συμβιώνουν ως σύζυγοι. Αντίθετα, το μη οριστικό δεν λύει αμετάκλητα το γάμο και μπορεί να ανακληθεί εφόσον οι σύζυγοι το επιθυμούν, κατά τη διάρκεια της περιόδου δοκιμασίας της συζύγου.

Η διάκριση αυτή δεν βασίζεται σε δύο ιδιαίτερες και διακριτές μεταξύ τους μορφές *talaq*, αλλά είναι ζήτημα ερμηνείας της διατύπωσης που χρησιμοποιείται από το σύζυγο και αναζήτησης της πραγματικής του βούληση που εκφέρεται μέσω αυτής. Η βούληση του συζύγου, όμως, εφόσον αυτός επιθυμεί να εκληφθεί ως οριστική, θα πρέπει να έχει εκφραστεί με τρόπο ο οποίος να την καθιστά κατανοητή πέραν πάσης αμφιβολίας και αμφισβήτησεως και στο έτερο μέρος. Ένα μη οριστικό *talaq* πάντως, μπορεί να τραπεί σε οριστικό οποιαδήποτε στιγμή ο σύζυγος εκφράσει ρητά αυτή του την πρόθεση.

Ως εκ τούτου, διαπιστώνουμε, ότι ο σύζυγος να μην έχει επικαλεστεί κάποιο λόγο, αλλά η λύση του κατ' ουσία βασίζεται στη μονομερή βούλησή του να τερματίσει την έγγαμη συμβίωση, ακόμη και αν έχει αντίρρηση η σύζυγος. Άλλωστε, σε αυτές τις περιπτώσεις, το Ιεροδικείο δεν εξετάζει τη

---

¹⁸³ Τζιανουδάκη Ν., «Ο γάμος και το διαζύγιο στο ισλαμικό δίκαιο», (ΔιδΔ), Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 14 και Leong W.K., «*Formation of Marriage in England and in Singapore by Contract : Void Marriage and Non-Marriage*», IJLPF 2000, σ. 256-280.

¹⁸⁴ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 64.

σοβαρότητα του λόγου διαζυγίου, ούτε ερευνά με μάρτυρες ή με άλλο τρόπο την ακρίβειά του. Συνήθως μάλιστα δεν καλεί καν την εν διαστάσει σύζυγο να παρασταθεί ενώπιον του και να αντικρούσει την αίτηση διαζυγίου. Αν ωστόσο η σύζυγος κληθεί αλλά δεν παρασταθεί ενώπιον του, τότε την τιμωρεί με τη στέρηση της «δωρεάς λόγω λύσης γάμου» και της διατροφής, ενώ στην περίπτωση που η σύζυγος έχει αντίρρηση, το Ιεροδικείο λύνει το γάμο χωρίς να εξετάσει την αντίρρησή της, αλλά διατάσσει το σύζυγο να καταβάλει πλήρη τα δικαιώματά της (τη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και τη διατροφή).

Ο τρόπος αυτός διάζευξης αναγνωρίζεται μόνο στον άνδρα ως «κύριο του οικογενειακού δεσμού». Πρόκειται για μια καθαρά ιδιωτική πράξη όπου καμία αρχή δεν μπορεί να επέμβει στην εγκυρότητά της¹⁸⁵. Οι μάρτυρες που υπάρχουν επιβεβαιώνουν απλώς με την παρουσία τους ότι έλαβε χώρα η αποπομπή. Παρόλα αυτά, προκειμένου να είναι έγκυρη η πράξη της αποπομπής απαιτείται να τηρηθούν ορισμένες προϋποθέσεις. Ο άνδρας θα πρέπει να έχει «σώας τας φρένας» και φυσικά να υπάρχει θέληση για χωρισμό. Μία αποπομπή που έγινε λόγω λάθους, για αστεϊσμό ή σε κατάσταση μέθης δεν είναι ισχυρή.

Όσον αφορά στις συνέπειες της αποπομπής, η σύζυγος υποχρεούται να περάσει μια περίοδο δοκιμασίας (*iddat*) τόσο στην περίπτωση του οριστικού, όσο και του μη οριστικού *talaq*, κατά την οποία η ίδια και τα τέκνα της εξακολουθεί να διαμένει στη συζυγική οικία και ο σύζυγος της υποχρεούται να τους διατρέφει. Ο σύζυγος επιπλέον, υποχρεούται σε κάθε περίπτωση αποπομπής, να καταβάλει στην πρώην σύζυγό του το υπόλοιπο ποσό διατροφής που δεν έχει καταβληθεί, ως αντιστάθμισμα της μονομερούς παραβίασης του γαμικού συμφώνου η οποία, όπως και η παραβίαση οποιασδήποτε ενοχικής συμφωνίας, επιφέρει οικονομικές κυρώσεις. Αναφορικά με τα κληρονομικά δικαιώματα των συζύγων, αυτά παύουν να ισχύουν μόνο με την απαγγελία οριστικής αποπομπής, αν, ωστόσο, ένας από τους δύο συζύγους πεθάνει κατά τη διάρκεια της *iddat*, ο άλλος κληρονομεί ως σύζυγος, χωρίς να αποκλείεται από την περιουσία που υπάρχει κατά το χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου¹⁸⁶.

Η «ιδιωτική» λύση του γάμου, χωρίς δηλαδή την παρέμβαση του Ιεροδίκη - Μουφτή, δια της τριπλής μονομερούς δήλωσης του άνδρα προς τη γυναίκα, όπως προαναφέραμε, δεν συναντάται πλέον στους Μουσουλμάνους της Δ. Θράκης.

---

¹⁸⁵ Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 48-9.

¹⁸⁶ Τζιανουδάκη Ν., «Ο γάμος και το διαζύγιο στο ισλαμικό δίκαιο», (ΔιδΔ), Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 47.

B. Λύση με κοινή συναίνεση των συζύγων (khul)

Στη Σαρία προβλέπεται παράλληλα και η λύση του γάμου με κοινή συναίνεση των συζύγων (khul) και μάλιστα το είδος αυτό του διαζυγίου συναντάται πολύ συχνά. Οι σύζυγοι εμφανίζονται αυτοπροσώπως ή διαμηνύουν (μέσω δικηγόρου, αντιπροσώπου ή ακόμη και μέσω τηλεφωνικής κλήσης) στον Ιεροδίκη ότι επιθυμούν από κοινού τη λύση του γάμου τους. Ο Ιεροδίκης καταγράφει την κοινή βούληση και λύνει την έγγαμη συμβίωση, διατάσσοντας συγχρόνως τους πρώην συζύγους να μην έχουν συζυγικές σχέσεις¹⁸⁷.

Ειδικότερα, η σύζυγος προφέρει μια φορά τη λέξη «khul», ωστόσο ο σύζυγος είναι αυτός ο οποίος πρέπει να τη χωρίσει, να συναινέσει, δηλαδή, στην διακοπή της έγγαμης συμβίωσής τους. Στην πραγματικότητα, ο σύζυγος συναινεί μόνο εφόσον η σύζυγος του έχει επιστρέψει ήδη την προίκα, η οποία αποτελεί ακόμη περιουσία δική της και όχι του συζύγου της. Μόνο τότε μπορεί η σύζυγος να τελέσει δεύτερο γάμο. Αποτελεί επίσης, αναγκαίο στοιχείο για την εγκυρότητα του διαζυγίου να είναι και οι δύο σύζυγοι δικαιοπρακτικά ικανοί.

Η ανωτέρω πρακτική, ωστόσο, δεν συνάδει με τα οριζόμενα στη Σαρία, διότι από κανένα στίχο του Κορανίου, καμιά παράδοση αλλά και καμιά θεωρητική σχολή δεν προκύπτει ότι ούτε η συναίνεση του συζύγου είναι απαραίτητη, ότι ούτε η επιστροφή της προίκας αποτελεί προαπαιτούμενο της δυνατότητας σύναψης μεταγενέστερου γάμου και ότι η συναίνεση του συζύγου πρέπει να εξαρτάται από αυτήν. Αντιθέτως, αν η προίκα δεν επιστραφεί, γεννάται αποκλειστικά και μόνο ενοχική οικονομική υποχρέωση στο πρόσωπο της συζύγου.

Κάνοντας, μια έρευνα σε όλα τα μουσουλμανικά συναινετικά διαζύγια της περιόδου 1991-2006, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι, η όποια συναινετική λύση προϋποθέτει τη ρητή παραίτηση της συζύγου (τεφρίκ) από τα δικαιώματά της στη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και στην τρίμηνη διατροφή¹⁸⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η παραίτηση της συζύγου συναντάται και σε εκείνες τις περιπτώσεις συναινετικού διαζυγίου, στις οποίες αποδεδειγμένα, όπως διαπιστώνεται από το

---

¹⁸⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας απόφασης συναινετικού διαζυγίου είναι η ΙερΚομοτηνής 32/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδότης 288/2003.

¹⁸⁸ ΙερΚομοτηνής 48/1990, ΙερΚομοτηνής 52/1993, ΙερΚομοτηνής 33/1994, ΙερΚομοτηνής 39/1995, ΙερΚομοτηνής 35/1998, ΙερΚομοτηνής 69/1999, ΙερΚομοτηνής 63/2002, ΙερΚομοτηνής 48/2004.

Ιεροδικείο, υπάρχει υπαιτιότητα του άνδρα (βιαιότητες σε βάρος της γυναίκας)¹⁸⁹. Ενδιαφέρον μάλιστα, προκαλεί σε ορισμένες περιπτώσεις, η απόφαση της συζύγου να παραιτηθεί ρητά ακόμη και από το δικαίωμα επιμέλειας των τέκνων της, προκειμένου να λυθεί επιτέλους, ο γάμος¹⁹⁰.

Είναι προφανές λοιπόν, ότι πρόκειται για μια περίπτωση «εξαγοράς της ελευθερίας» της συζύγου από το σύζυγό της, η οποία διαφορετικά δεν θα είχε άλλη δυνατότητα να θέσει τέρμα στην αφόρητη συμβίωση για την ίδια.

Το είδος αυτού του διαζύγιο, εντάσσεται στο δικαστικό διαζύγιο διότι οποιαδήποτε προσπάθεια λύσεως του γάμου από τη σύζυγο πρέπει προηγουμένως να λάβει την έγκριση του δικαστή, αφού η ίδια θα θεμελιώσει επαρκώς τους λόγους για τους οποίους την αιτείται. Συγκεκριμένα, η απόφαση της μουφτείας για τη λύση του γάμου πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να κηρυχθεί εκτελεστή από το Μονομελές Πρωτοδικείο.

Τέλος, όσον αφορά, τη σχέση της συναινετικής λύσης του γάμου της Σαρία με το συναινετικό διαζύγιο του Αστικού Κώδικα, είναι πρόδηλο ότι πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις¹⁹¹.

---

¹⁸⁹ ΙερΞάνθης 53/1995, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 128/1996 και ΙερΞάνθης 72/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 277/12001.

¹⁹⁰ ΙερΞάνθης 12/1999, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 55/1999.

¹⁹¹ Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 50.

Γ. Λύση εξαιτίας σοβαρού λόγου (υπαιτιότητα)

Το Ιεροδικείο, κατόπιν αιτήσεως ενός εκ των συζύγων, λύνει την έγγαμη συμβίωση αν διαπιστώσει, κατόπιν επιφανειακού ελέγχου, ότι συντρέχει ένας σοβαρός λόγος (υπαιτιότητα) στο πρόσωπο του άλλου.

Οι λόγοι διαζυγίου για τους οποίους η σύζυγος μπορεί να ζητήσει τη δικαστική λύση του γάμου της διαφέρουν από αυτούς του συζύγου, καταδεικνύοντας έτσι, μια διαφορετική νομική φιλοσοφία έναντι των αντικειμενικών κλονιστικών του γάμου γεγονότων που καθιερώνουν τα ευρωπαϊκά δίκαια¹⁹².

Παρά δε το γεγονός, ότι οι λόγοι για τους οποίους μπορεί η σύζυγος να καταφύγει στο δικαστή είναι αριθμητικά περισσότεροι αναλογικά με εκείνους του συζύγου της, δεν πρέπει, να ξεχνάμε ότι ο σύζυγος μπορεί σε κάθε περίπτωση και χωρίς την προβολή οποιουδήποτε λόγου να αποπέμψει τη σύζυγό του, ενώ η μόνη επίπτωση, θα είναι η καταβολή κάποιας αποζημίωσης εάν το διαζύγιο θεωρηθεί καταχρηστικό. Αντίθετα η σύζυγος, δεν μπορεί να διαζευχθεί χωρίς την προβολή συγκεκριμένου λόγου, τον οποίο θα πρέπει και να αποδείξει, ενώ είναι υποχρεωμένη να καταβάλει ολόκληρη ή μέρος της προίκας που έχει λάβει στην περίπτωση του διαζυγίου («*Khul*»).

Τέτοιοι σοβαροί λόγοι, που μπορεί να βαρύνουν και τους δύο είναι οι ακόλουθοι¹⁹³:

η εγκατάλειψη στέγης, οι εξωσυζυγικές σχέσεις, η μη αρμονική έγγαμη συμβίωση, η απουσία σαρκικής επαφής, η μεταβολή θρησκευματος.

Αν αιτούσα είναι η σύζυγος, τότε μπορούν, επιπροσθέτως, να συντρέχουν στο πρόσωπο του συζύγου οι εξής σοβαροί λόγοι: η παρατεταμένη απουσία του συζύγου, η βίαιη συμπεριφορά του συζύγου έναντι της συζύγου του, η οποία μπορεί να συνίσταται τόσο σε σωματική, όσο και σε ψυχολογική βία, στην οποία, ωστόσο, μπορεί να ενταχθεί και η συνεχής αδυναμία του για εκπλήρωση του δικαιώματος διατροφής της συζύγου του, όπως και η διγαμία. Τέλος, η τέλεση δεύτερου γάμου από το σύζυγο κρίθηκε από ορισμένες νομοθεσίες ότι προξενεί *per se* μια ιδιαίτερη

---

¹⁹² Κτιστάκις Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 62-3.

¹⁹³ Κοτζαμπάση Α., «*Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων*», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 49.

μορφή βλάβης για την οποία η σύζυγος μπορούσε να προσφύγει στον Ιεροδικαστή και να ζητήσει τη λύση του γάμου.

Το σημαντικό και σε αυτή την περίπτωση λύσης του μουσουλμανικού γάμου είναι ότι σε γενικές γραμμές, το Ιεροδικείο δεν διατάσσει την καταβολή από το σύζυγο των δικαιωμάτων της συζύγου στη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και στην τρίμηνη διατροφή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ΙερΚομοτηνής (25/2003126), κατά την οποία αν και ο σύζυγος χαρακτηρίστηκε «εξαφανισμένος» για τουλάχιστον πέντε χρόνια, η αιτούσα εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί από την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων της, την οποία ασκούσε μέχρι τότε, για να γίνει δεκτή η αίτηση διαζυγίου της. Εν τέλει η επιμέλεια ανατέθηκε στην εκ πατρός γιαγιά τους.

iv. Η αξίωση διατροφής

A. Προς τη σύζυγο

Το Ιεροδικείο συγχρόνως με τη λύση του γάμου ρυθμίζει το ζήτημα της καταβολής της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου» και της στοιχειώδους τρίμηνης διατροφής προς τη σύζυγο (νεφακά). Η σημασία των δύο αυτών αξιώσεων δεν είναι αμελητέα, διότι στις περιπτώσεις λύσης του γάμου με μονομερή δήλωση του συζύγου ή της λύσης λόγω υπαιτιότητας του συζύγου, περιορίζουν το ευδιάλυτο του μουσουλμανικού γάμου και συνάμα βελτιώνουν οικονομικά την δυσχερή θέση της διαζευγμένης Μουσουλμάνας συζύγου¹⁹⁴. Εν τούτοις, στις περιπτώσεις λύσης του γάμου με κοινή συναίνεση, οι οποίες είναι οι περισσότερες, η σύζυγος παραιτείται («τεφρική»), όχι μόνο της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου» και της τρίμηνης διατροφής, αλλά πολύ συχνά και από την επιμέλεια των τέκνων.

Ωστόσο, γεννάται ζήτημα και ως προς τα θέματα της διατροφής κυρίως της συζύγου. Με βάση την κρατούσα θεωρία, η διατροφή, παρόλο που έχει χρηματικό χαρακτήρα, θεωρείται ότι ανήκει στις προσωπικές σχέσεις ή ότι έχει μικτό χαρακτήρα τόσο προσωπικό όσο και περιουσιακό και άρα αφορά ζήτημα προσωπικής κατάστασης το οποίο υπάγεται στην αρμοδιότητα του Μουφτή, όπως άλλωστε ορίζεται ρητά¹⁹⁵.

Αξίζει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό μια νεότερη αντίληψη του ζητήματος του νομικού χαρακτήρα της διατροφής που επικρατεί στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη:

Συγκεκριμένα, με βάση την εφαρμογή της Σύμβασης των Βρυξελλών για τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων στην ΕΕ σχετικά με τις διαφορές που αφορούν τη διατροφή (άρθρ. 5 §2), το δικαίωμα διατροφής της συζύγου, παρόλο που είναι συνδεδεμένο με την προσωπική της κατάσταση, δηλαδή με το γεγονός αν η γυναίκα είναι έγγαμη ή διαζευγμένη, προκύπτει από αυτοτελή κανόνα δικαίου και γι' αυτό το λόγο διαφοροποιείται από τα θέματα της προσωπικής κατάστασης.

---

¹⁹⁴ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 65-7.

¹⁹⁵ Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 46.

Ως εκ τούτου, με βάση την ερμηνεία αυτή, η αγωγή διατροφής, ακόμη και επί διακοπής της έγγαμης συμβίωσης, συνάγεται ότι εξαιρείται της εφαρμογής του άρθρου 4 του ν. 147/1913, διότι δεν αποτελεί θέμα που αφορά αποκλειστικά την προσωπική κατάσταση.

Επιπροσθέτως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το άρθρ. 5 §1 του ν.1920/1991, που ορίζει τη δικαστική δικαιοδοσία του Μουφτή, αναφέρεται ρητά στα θέματα της διατροφής (νεφακά). Συνεπώς ως διάταξη δικονομικού χαρακτήρα, δεν μπορεί να θεμελιώσει κανόνα ουσιαστικού δικαίου με την έννοια του εφαρμοστέου δικαίου.

Άλλωστε η αξίωση για διατροφή (νεφακά) αφορά αποκλειστικά τη διατροφή που δικαιούται η σύζυγος για ένα τρίμηνο μετά την αποπομπή της από το σύζυγο, λόγω του ότι απαγορεύεται σε αυτήν, για λόγους σύγχυσης της σποράς, να τελέσει νέο γάμο, κάτι αντίστοιχο με το δικό μας παλιότερο και καταργημένο πλέον κώλυμα του πένθιμου ενιαυτού.

Με αυτή την έννοια, ως ασφαλιστικό μέτρο επί διακοπής ή επί λύσης του γάμου, η αρμοδιότητα του Μουφτή για την προσωρινή διατροφή (νεφακά), δεν μπορεί να αποκλείσει την εφαρμογή των διατάξεων του αστικού κώδικα, όταν θεμελιώνεται με βάσει τις διατάξεις αυτές δικαίωμα διατροφής, ενώ αντίστοιχα δεν προβλέπεται κάτι τέτοιο στη Σαρία. Σε κάθε περίπτωση δηλαδή, σύμφωνα με τη νεότερη αυτή αντίληψη, η μεταγαμιαία διατροφή περάν του τριμήνου, ως διαφορά που δεν αφορά τις προσωπικές σχέσεις των συζύγων, εφόσον οι αυτές έχουν παύσει λόγω της λύσης γάμου, αλλά τις συνέπειες του διαζυγίου, υπάγεται αποκλειστικά στην αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων.

α. Η «δωρεά λόγω λύσης του γάμου»

Σύμφωνα με τη Σαρία, η «δωρεά λόγω λύσης του γάμου», συνιστά όρο σύναψης του μουσουλμανικού γάμου. Το ύψος και το είδος της εν λόγω δωρεάς αναγράφονται ρητά στην άδεια γάμου και είναι συνήθως σε χρυσές οθωμανικές λίρες. Στις πλειονότητα των περιπτώσεων, το Ιεροδικείο διατάσσει την καταβολή του ίσης αξίας χρηματικού ποσού¹⁹⁶.

Η αξίωση της συζύγου για αποζημίωση λόγω λύσης του γάμου με διαζύγιο ή με θάνατο (νικιάχ) είναι ένας θεσμός με ευρεία απήχηση στη νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων, στα οποία έφθασαν αξιώσεις αποζημίωσης της συζύγου λόγω λύσης του γάμου με διαζύγιο, αν και είχε κριθεί ότι είναι αναρμόδια για μια αξίωση που θεμελιώνεται αποκλειστικά στον Ιερό Νόμο. Πρόκειται δηλαδή για την καταβολή του ποσού που ορίζεται στο συμβόλαιο του γάμου, ως προίκα που δίνει ο σύζυγος και είναι ανάλογη με την κοινωνική θέση της μέλλουσας συζύγου και καταβάλλεται μόνο σε περίπτωση λύσης του γάμου με διαζύγιο ή με θάνατο, ανεξαρτήτως μάλιστα από την κληρονομική διαδοχή.

Επιπροσθέτως, αξίζει να επισημάνουμε ότι η καταβολή της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου», είναι ασαφές αν αποτελεί όρο διαζυγίου¹⁹⁷ ή αν πρόκειται για ανεξάρτητη από το γάμο συμφωνία αποζημίωσης της γυναίκας από τον άντρα λόγω της αφοσίωσης της σε αυτόν¹⁹⁸.

Ειδικότερα, τα Ιεροδικεία, σε κάποιες περιπτώσεις, αρνήθηκαν να λύσουν το γάμο με την αιτιολογία ότι ο σύζυγος δεν είχε προχωρήσει στην καταβολή της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου»¹⁹⁹, ενώ σε άλλες, έκριναν ότι η καταβολή της εν λόγω δωρεάς δε συνέχεται με το γάμο και την παρέπεμψαν στα τακτικά δικαστήρια²⁰⁰. Στην ίδια κατεύθυνση, κινήθηκε το 1920 το Εφετείο Θεσσαλονίκης όπως και το Πρωτοδικείο Ξάνθης, κρίνοντας ότι οι διαφορές περί της καταβολής της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου» δεν αφορούν το γάμο αλλά συνιστούν περιουσιακή διαφορά.

---

¹⁹⁶ ΙερΞάνθης 115/1995, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 197/1996, ΙερΞάνθης 48/1998, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 132/1998 και ΙερΚομοτηνής 50/2002, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 251/2002.

¹⁹⁷ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 271-300.

¹⁹⁸ Ιερό Κοράνιο, Αι γυναίκες, Δ', στοιχ. 28 και 38.

¹⁹⁹ ΙερΞάνθης 10/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 86/2001 και ΙερΞάνθης 226/2003, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 316/2003.

²⁰⁰ ΙερΞάνθης 20/1998, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 149/1998.

Επομένως, δεν υπάγονται στις αρμοδιότητες του Ιεροδικείου²⁰¹ αλλά υπάγονται στα πολιτικά δικαστήρια.

Σε κάθε περίπτωση, δεδομένου ότι οι η επιστροφή της συμφωνηθείσας γαμήλιας δωρεάς, συνιστά εφ' ενός όρο της σύναψης του μουσουλμανικού γάμου και αφετέρου αφορά μουσουλμανικό έθιμο, θεσμό της Σαρία (και όχι του αστικού δικαίου), πρέπει να γίνει δεκτό ότι κάθε σχετική διαφορά, σχετίζεται με τη διάλυση του γάμου και ειδικότερα με το άρθρο 4 του νόμου 147/1914. Συνεπώς, εκδικάζεται από το Ιεροδικείο.

Εντούτοις, έχει κριθεί επανειλημμένα, από τα πολιτικά δικαστήρια κυρίως των Δωδεκανήσων, ότι ο γάμος είναι έγκυρος και χωρίς να υπάρξει συμφωνία για τις γαμήλιες δωρεές και τα ανταλλαγένητα δώρα κατά τα μουσουλμανικά έθιμα²⁰². Βέβαια, με το σκεπτικό αυτό, στις παλαιότερες αποφάσεις συνέβαινε, κατά αποτέλεσμα, η σύζυγος να αποπέμπεται μεν, χωρίς όμως να λαμβάνει τη συμφωνηθείσα αποζημίωση (νικιάχ). Πρόσφατα, όμως κρίθηκε, σε διαδικασία ασφαλιστικών μέτρων, ότι η συμφωνία για τις γαμήλιες δωρεές και για την επιστροφή τους δεν είναι έγκυρη, επειδή η βούληση για τη διατήρηση ή όχι του γάμου πρέπει να είναι απαλλαγμένη από εξαναγκασμό και με βάση αυτό το αιτιολογικό το δικαστήριο έκανε δεκτό ότι το αίτημα της γυναίκας να ζητήσει τη δικαστική μεσεγγύηση για τα γαμήλια δώρα που της ανήκαν και κινδύνευαν να εκποιηθούν από το σύζυγο της.

---

²⁰¹ ΜονΠρΞάνθης 251/1982, Αρμ. 1982, σ. 740-1 και ΜονΠρΞάνθης 220/2001.

²⁰² Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 65-7.

β. Η προσωρινή διατροφή (νεφακά)

Ο Μουφτής, σε περίπτωση λύσης του γάμου από υπαιτιότητα του συζύγου (αποπομπή ή σοβαρός λόγος στο πρόσωπο του), υποχρεώνει το σύζυγο, μετά από αίτηση της συζύγου, να καταβάλει διατροφή (νεφακά) στη γυναίκα του μέχρι τη λήξη της «ασφαλιστικής» περιόδου.

Σύμφωνα με το Κοράνιο, η διάρκεια της περιόδου αυτής είναι τρεις μήνες και πρόκειται ουσιαστικά για το διάστημα των τριών περιόδων καθαρότητας της γυναίκας, δηλαδή τριών περιόδων που δεν έχει έμμηνη ρύση²⁰³. Κατά την «ασφαλιστική» περίοδο, η γυναίκα δε μπορεί να ξαναπαντρευτεί²⁰⁴.

Διατροφή πέρα από το χρόνο αυτό δε δικαιούται η σύζυγος, μολονότι ανυπαίτια, σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο, μετά τη παρέλευση αυτού του χρόνου δύναται η σύζυγος να προχωρήσει σε άλλο γάμο²⁰⁵. Σκοπός της ρύθμισης, είναι να εξασφαλίζεται η πατρότητα του τέκνου με βάση τη σύλληψη του κατά τη διάρκεια του γάμου.

Τέλος, αδιαμφισβήτητα, οι διαφορές που αφορούν την τρίμηνη αυτή αξίωση διατροφής, υπάγονται, όπως άλλωστε ορίζεται στο άρθρο 5§1 του νόμου 1920/1991, στην αποκλειστική δικαιοδοσία του Μουφτή.

---

²⁰³ Το Ιερό Κοράνιο, Η Βούς, Β', στοιχ. 228.

²⁰⁴ ΙερΞάνθης 14/1988, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 217/1996.

²⁰⁵ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 67.

B. Προς τα τέκνα

Ο Μουφτής, συγχρόνως, με την λύση του γάμου κανονίζει την ανατροφή και την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων τους. Η επιμέλειά τους ανήκει σύμφωνα με τα οριζόμενα στη Σαρία, των μεν αγοριών μέχρι ηλικίας επτά ετών και των δε κοριτσιών μέχρι ηλικίας εννέα ετών στην μητέρα τους²⁰⁶. Από τις ηλικίες αυτές και ύστερα τη γονική μέριμνα αναλαμβάνει ο πατέρας μέχρι και την ενηλικίωσή τους. Αν ο πατέρας δεν πληρώνει τη διατροφή που θα ορίσει ο Μουφτής, ώσπου τα παιδιά να φτάσουν την ηλικία των 7 ή 9 χρονών, χάνει το δικαίωμα να αναλάβει μετά τη γονική μέριμνα τους²⁰⁷.

Ο πατέρας είναι υπεύθυνος για τη διατροφή, ένδυση και σπουδές των ανήλικων τέκνων, τα οποία είναι αδιάφορο αν έχουν γεννηθεί εκτός γάμου²⁰⁸ ή αν την επιμέλεια τους έχει η μητέρα τους²⁰⁹. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι περιπτώσεις που το Ιεροδικείο, κατόπιν αιτήματος τη διαζευγμένης μητέρας, εκδικάζει αγωγές διατροφής ανήλικων τέκνων σε βάρος του πρώην συζύγου της είναι ουκ ολίγες²¹⁰.

Σε περίπτωση που ο διαζευγμένος πατέρας αρνηθεί να αναλάβει την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων του από τη μητέρα τους, όταν συμπληρωθούν τα προβλεπόμενα όρια ηλικίας των τέκνων, οφείλει τότε να συνεχίσει να καταβάλλει τη σχετική διατροφή²¹¹. Απεναντίας, αν η διαζευγμένη μητέρα αρνείται να παραδώσει την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων της στον πατέρα τους, κατά τη συμπλήρωση των σχετικών ορίων ηλικίας, ο τελευταίος, διακόπτει νόμιμα την καταβολή της σχετικής διατροφής²¹². Τέλος, όταν ο διαζευγμένος πατέρας αποβιώσει, τότε υποχρεούται ο παππούς εκ πατρός του ανήλικου να καταβάλει τη διατροφή²¹³. Το ποσό της διατροφής δύναται να αναπροσαρμοστεί έως τον διπλασιασμό του, μετά από σχετικό αίτημα της διαζευγμένης μητέρας²¹⁴ και αφού έχουν παρέλθει συνήθως δύο έτη²¹⁵.

---

²⁰⁶ Μπετερμάχερ-Γερούσης Αμ., «Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη», Αρμενόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 632.

²⁰⁷ Μέκος Ζ., «Οι αρμοδιότητες του μουφτή και η ελληνική νομοθεσία», Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 1991, σ. 34.

²⁰⁸ ΙερΞάνθης 25/1996 και ΠολΠρΞάνθης 21/2001.

²⁰⁹ ΙερΚομοτηνής 44^E/1999, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 180/2000.

²¹⁰ ΙερΚομοτηνής 39/1992, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 32/1993, ΙερΞάνθης 83/1995, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 233/1995, ΙερΞάνθης 220/2003, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 319/2003, ΙερΚομοτηνής 4/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 369/2004.

²¹¹ ΙερΚομοτηνής 87/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 340/2001.

²¹² ΙερΚομοτηνής 55/2002, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 315/2002.

²¹³ ΙερΚομοτηνής 33/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 320/2004.

²¹⁴ ΙερΚομοτηνής 19/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 273/2001.

ν. Σχέσεις γονέων και τέκνων

Βάσει του άρθρου 1518 παρ. 1 ΑΚ, η επιμέλεια περιλαμβάνει ενδεικτικά: *την ανατροφή, την επίβλεψη, τη μόρφωση, την εκπαίδευση και τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής*. Το Ιεροδικείο λοιπόν, συνάμα με τη λύση του γάμου, ρυθμίζει το ζήτημα της επιμέλειας του ανήλικου τέκνου.

Σύμφωνα με τη Σαρία, η επιμέλεια των μεν αγοριών μέχρι την ηλικία των επτά ετών, των δε κοριτσιών μέχρι την ηλικία των εννέα ετών, ανήκει στη μητέρα. Στη συνέχεια και μέχρι να ενηλικιωθούν, την επιμέλεια αναλαμβάνει ο πατέρας τους.

Ωστόσο, λόγω των πολλών αποκλίσεων του ανωτέρω κανόνα, συνάγεται ότι δεν υφίσταται μια ομοιογενής αντίληψη του Ιερού Νόμου για την επιμέλεια των ανηλίκων. Ενδεικτικές, είναι οι περιπτώσεις που το Ιεροδικείο έχει κρίνει ότι η μητέρα ευθύνεται για τη λύση του γάμου και αναθέτει την επιμέλεια, ανεξάρτητα από την ηλικία τους στον πατέρα τους²¹⁶ ή κρίνει ότι επειδή η διαζευγμένη μητέρα έχει ξαναπαντρευτεί, θα πρέπει να εκπέσει του δικαιώματος των ανηλίκων τέκνων της και αναθέτει την επιμέλεια στη μητέρα της ή το πατέρα των ανηλίκων²¹⁷. Εντούτοις, υπάρχουν περιπτώσεις, που το Ιεροδικείο αφού διαπιστώσει ότι ο πατέρας δεν είναι συνεπής στην καταβολή της ορισθείσας διατροφής, αναθέτει το δικαίωμα επιμέλειας στη μητέρα μέχρι την ενηλικίωση των τέκνων²¹⁸.

Επιπροσθέτως, παρατηρείται στην πλειονότητα των νομολογιακών περιπτώσεων, ότι το συμφέρον του τέκνου κατά την ανάθεση της επιμέλειας από το Ιεροδικείο, έρχεται σε δεύτερη μοίρα, δίδοντας το προβάδισμα στο «συμφέρον» του πατέρα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση, που το Ιεροδικείο στηριζόμενο στη μαρτυρία του συζύγου, χωρίς κανένα έλεγχο, λύνει μεν το γάμο λόγω του «ανήθικου βίου» της συζύγου, αλλά αναθέτει στην απύσχα και μη κληθείσα σύζυγο και δίχως καμία αιτιολογία, την ανατροφή του τετράχρονου τέκνου²¹⁹.

Συγχρόνως με τη ρύθμιση της επιμέλειας του ανήλικου τέκνου, το Ιεροδικείο ρυθμίζει και το ζήτημα της προσωπικής επικοινωνίας του γονέα με το τέκνο. Ειδικότερα, σε περίπτωση πολύμηνης

---

²¹⁵ ΙερΚομοτηνής 26/2000, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 1/2001.

²¹⁶ ΙερΞάνθης 69/1997, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 150/1999.

²¹⁷ ΙερΞάνθης 33/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 320/2004.

²¹⁸ ΙερΚομοτηνής 55/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 305/2004, ΙερΞάνθης 85/1972, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 178/1996.

²¹⁹ ΙερΞάνθης 68/1997, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 176/1998.

απουσίας στο εξωτερικό του πατέρα²²⁰ ή θανάτου του τελευταίου²²¹, τότε το δικαίωμα επικοινωνίας παραχωρείται στον εκ πατρός παλπού του τέκνου.

Θα πρέπει να αναφερθεί στο σημείο αυτό, ότι κάποιος γενικός κανόνας που να ρυθμίζει την επικοινωνία του γονέα με το τέκνο δεν υφίσταται. Ως εκ τούτου, το Ιεροδικείο, αποφασίζοντας με διαφορετικά κριτήρια κάθε φορά, διασφαλίζει την επικοινωνία κατά τρόπο περιοδικό και με άξονα την εβδομάδα²²² ή το μήνα²²³ ή το εξάμηνο²²⁴ ή ακόμη και το έτος²²⁵ (καθορίζοντας συγκεκριμένες φορές ή διάστημα για το καθένα από τα παραπάνω).

Σε περίπτωση που το Ιεροδικείο διαπιστώσει ότι ο διαζευγμένος πατέρας δεν καταβάλλει την ορισθείσα διατροφή, τότε ο τελευταίος εκπίπτει προσωρινώς από το δικαίωμα επικοινωνίας του με το τέκνο, μέχρις ότου να τακτοποιήσει την οφειλή του²²⁶. Αν πάλι, οι διαζευγμένοι σύζυγοι - γονείς συμφωνήσουν για την επικοινωνία με το τέκνο τους, τότε το Ιεροδικείο απλώς καταγράφει τη συμφωνία αυτή²²⁷.

Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό, την πρόσφατη απόφαση του Εφετείου Θράκης σχετικά με την αρμοδιότητα του Ιεροδικείου να επιλύει την ανωτέρω διαφορά για τη ρύθμιση της προσωπικής επικοινωνίας του γονέα με το τέκνο, όπου έκρινε ότι: *τα θέματα των σχέσεων των γονέων με τα παιδιά, τόσο κατά τη διάρκεια της έγγαμης σχέσης όσο και μετά τη λύση του γάμου δεν υπάγονται στο πεδίο της εφαρμογής του άρθρου 4, εφόσον (1) δεν υπάρχει επιφύλαξη ως προς την έκταση της εφαρμογής των διατάξεων του αστικού κώδικα, (2) δεν αναφέρονται στην αρμοδιότητα του Μουφτή σύμφωνα το άρθρ. 5 ν. 1920/1991, η οποία ρυθμίζεται περιοριστικά από το συγκεκριμένο νόμο και (3) τα αντικειμενικά όρια της αρμοδιότητας του Μουφτή, σύμφωνα με το άρθρ. 4 ν. 147/1914 περιορίζονται μόνο σε θέματα επιτροπείας ανηλίκου, δηλαδή όταν δεν ζουν και οι δύο γονείς ή όταν ανατίθεται η γονική μέριμνα σε τρίτο, ενώ η αναφορά περί αρμοδιότητας του Μουφτή για θέματα κηδεμονίας και χειραφεσίας ανηλίκων στο άρθρ. 5 § 2 ν. 1920/1991 είναι άνευ αντικειμένου, εφόσον*

---

²²⁰ ΙερΞάνθης 36/1997, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 159/1997.

²²¹ ΙερΚομοτηνής 33/2004, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 320/2004.

²²² ΙερΚομοτηνής 1/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 26/2000.

²²³ ΙερΞάνθης 61/1997, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 198/1997.

²²⁴ ΙερΞάνθης 129/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 370/2001.

²²⁵ ΙερΞάνθης 14/1997, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 800/1997.

²²⁶ ΙερΚομοτηνής 44Ε/1999, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 180/2000.

²²⁷ ΙερΞάνθης 233/2003, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 286/2003.

ο θεσμός αυτός καταργήθηκε ρητά με το ν. 1329/1983, με τον οποίο έγινε η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου κατ' επιταγή του συνταγματικού νομοθέτη²²⁸.

Εν τούτοις, αντίθετη άποψη²²⁹ επισημαίνει ότι μολονότι, αν και ορθώς έκρινε το Ιεροδικείο ότι δεν έχει αρμοδιότητα επί των συγκεκριμένων ζητημάτων, όμως, δε συνεπάγεται αυτομάτως ότι οι συγκεκριμένες διαφορές δεν διέπονται από τον Ιερό Νόμο, διότι τούτο θα προσέκρουε στην ουσιαστικού δικαίου διάταξη του άρθρου 4 του ν. 147/1914 «τ' αφορώντα εις την διάλυσιν του γάμου και .....τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του Ιερού Νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν»). Συνεπώς, αρμόδια για τη ρύθμιση της επικοινωνίας του γονέα με το τέκνο είναι τα μεν τακτικά δικαστήρια, πλην όμως εφαρμοστέο δίκαιο είναι ο Ιερός Νόμος, το οποίο με γνωμοδότηση (φετβά) του Μουφτή²³⁰ δύναται να πληροφορηθεί ο τακτικός δικαστής.

---

²²⁸ ΕφΘράκης 7/2001, Αρμ. 55 (2001), σ. 692 και Κοτζαμπάση Α., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 54.

²²⁹ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 75.

²³⁰ Άρθρ. 5 παρ. 1 του ν. 1920/1991: «Ο Μουφτής ....γνωμοδοτεί σε θέματα που έχουν σχέση με τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο».

A. Επιτροπεία και χειραφεσία ανηλίκων

Κατά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, αναφορικά με την περίπτωση ανήλικων τέκνων, που τελούν σύμφωνα με τον ιερό μουσουλμανικό νόμο σε επιτροπεία ή χειραφεσία ο Μουφτής ασκεί την αρμοδιότητα της ανάθεσης επιτροπείας ανηλίκου, ώστε να αποφευχθούν τα κοινωνικά προβλήματα, συντάσσοντας τα απαραίτητα πιστοποιητικά, με σκοπό το διορισμό επιτρόπου-κηδεμόνα του ανηλίκου, που θα διαχειρίζεται, μέχρι την ενηλικίωσή του, την περιουσία που κληρονόμησε²³¹.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη Σαρία, την πατρική εξουσία επί του ανηλίκου Μουσουλμάνου ασκεί αυτοδικαίως ο πατέρας του²³² ή αν τούτος εκλείψει, οι άρρενες ανιόντες του²³³. Αν αυτοί δεν υφίστανται, τότε ο Ιεροδικείο διορίζει τον επίτροπο με κριτήριο την καταλληλότητα του²³⁴. Συνήθως, διορίζεται η μητέρα του ανηλίκου ή σε περίπτωση που τούτη συζεί με τρίτο πρόσωπο, η από μητέρα γιαγιά του ανηλίκου ή ο σύζυγος της ανήλικης²³⁵. Αν και οι δύο γονείς έχουν αποβιώσει, τότε επίτροπος διορίζεται εκείνο το πρόσωπο, το οποίο γενικά φροντίζει το ενήλικο τέκνο²³⁶. Σε περίπτωση όμως, που ο τελευταίος αποδειχθεί ανίκανος ή καταχραστής των συμφερόντων του ανηλίκου, τότε εκπίπτει των καθηκόντων του²³⁷.

Επειδή όμως δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ των θεσμών αυτών, στον Αστικό Κώδικα και στο ισλαμικό δίκαιο, η επέμβαση του Μουφτή επιτρέπεται μέχρι το 15^ο έτος της ηλικίας των ανήλικων τέκνων. Κατόπιν μεριμνά η ελληνική πολιτεία και προστατεύει το ανήλικο τέκνο σύμφωνα με τα ισχύοντα²³⁸.

Καθήκοντα του επιτρόπου είναι τα να διοικεί και να διαχειρίζεται την κινητή και ακίνητη περιουσία του ανηλίκου, να διαφυλάττει τα συμφέροντα του, να εκμισθώνει τα πράγματα του, να παρίσταται ως διάδικος για λογαριασμό του ενώπιον των δικαστηρίων για την προάσπιση των

---

²³¹ Σολταρίδης, Σ., «*Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*», Λιβάνη, Αθήνα, 1997, 186 και Μπετερμάχερ- Γερούσης Αιμ., «*Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη*», Αρμενόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1977, 632.

²³² ΙερΚομοτηνής 45/2003, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 248/2003.

²³³ ΙερΚομοτηνής 26/2002, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 217/2002.

²³⁴ Ως καταλληλότητα λογίζεται η πασίγνωστη εντιμότητα του επιτρόπου, η πραότητα του και η ικανότητα του να ασκεί συγκεκριμένα καθήκοντα.

²³⁵ ΙερΞάνθης 94/1997, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 310/1997.

²³⁶ ΙερΞάνθης 94/1998, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 50/1999.

²³⁷ Ελευθεριάδης Ν., «Μουφτεία – δικαιοδοσία επιτροπείας», Θέμις ΛΓ', (1922-1923), σ. 31-2.

²³⁸ Τσούρκας Κ. Δ., «*Τα έκτακτα δικαστήρια, συμβολή στην ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 8§2 του Συντάγματος*», Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 234-5.

συμφερόντων του, να αποδέχεται κληρονομιά, να υποβάλλει δήλωση αποδοχής κληρονομιάς ή φορολογίας και να υπογράψει κάθε απαιτούμενο έγγραφο για την καταχώρηση του ονόματος του και την εγγραφή του στα κανονικά δημοτολόγια και να διορίζει και να παύει και άλλους πληρεξουσίου²³⁹.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι μολονότι η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων αρμοδιοτήτων του Ιεροδικείου και την άσκηση δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων επί χειραφεσίας ανηλίκων και κηδεμονιών, όμως μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς, ότι η σχετική αναφορά είναι χωρίς νομικό περιεχόμενο δεδομένου ότι ο Ιερός Νόμος δεν γνωρίζει χειραφεσίες ανηλίκων (και κηδεμονίες)²⁴⁰.

---

²³⁹ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 83-4.

²⁴⁰ Η έννοια της κηδεμονίας ταυτίζεται στο μουσουλμανικό δίκαιο με εκείνη της επιτροπείας. Η κηδεμονία συναντάται μεν, αλλά αφορά περιουσίες και όχι πρόσωπα. Βλ. Nasir J., «*The Islamic Law of Personal Status*», The Hague/London/New York, Kluwer Law International, 2002, σ. 186-9.

B. Δικαστική συμπαράσταση

Είναι σύνηθες στις αποφάσεις των Ιεροδικείων, να συναντάμε τον όρο «επιτροπεία» για ενήλικους. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για δικαστική συμπαράσταση ενηλίκων, λόγω της ομοιότητας των εκατέρωθεν προϋποθέσεων²⁴¹. Ειδικότερα, ο υπό επιτροπεία ενήλικος αδυνατεί να φροντίσει τον εαυτό του ή την περιουσία του. Εν συνεχεία, το Ιεροδικείο κρίνει δίχως να εξετάζει και να ελέγχει πραγματικά για τη φυσική και πνευματική του κατάσταση, πλην απειροελάχιστων εξαιρέσεων²⁴².

Αιτών προς το Ιεροδικείο μπορεί να είναι ο πατέρας, η μητέρα, ο αδερφός, η αδερφή, ο ανιψιός, οι συγκληρονόμοι και το συγγενικό εν γένει περιβάλλον του υπό συμπαράσταση προσώπου. Τα καθήκοντα του δικαστικού συμπαραστάτη είναι παρόμοια με αυτά που προαναφέραμε του επιτρόπου του ανηλίκου.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις, που το Ιεροδικείο Κομοτηνής έχει κρίνει ότι κατάλληλος δικαστικός συμπαραστάτης είναι εκείνος που είναι πασίγνωστος για την εντιμότητα και την πραότητα του²⁴³ ενώ το Ιεροδικείο Ξάνθης θεωρεί ως κατάλληλο το δικαστικό συμπαραστάτη που είναι υγιής²⁴⁴.

Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, τα τακτικά δικαστήρια²⁴⁵ αμφισβητούν την αρμοδιότητα του Ιεροδικείου να επιλύει τις διαφορές που σχετίζονται με τη δικαστική συμπαράσταση, διότι η τελευταία αφενός, δεν προβλέπεται στον Ιερό Νόμο, καθώς δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της ουσιαστικού δικαίου διάταξης του άρθρου 4 του ν. 147/1914 και αφετέρου η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 δεν μνημονεύει την αρμοδιότητα του Ιεροδίκη να διορίζει δικαστικό συμπαραστάτη, εν αντιθέσει με αυτή της επιτροπείας.

Αρμόδια επομένως, για το διορισμό του δικαστικού συμπαραστάτη είναι τα τακτικά δικαστήρια και εφαρμοστέος αντίστοιχα είναι ο Αστικός Κώδικας.

---

²⁴¹ Κτιστάκις Ι., *«Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού»*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 85.

²⁴² ΙερΞάνθης 179/2003, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 97/2003.

²⁴³ ΙερΚομοτηνής 14/1995, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 78/1995.

²⁴⁴ ΙερΞάνθης 115/2001, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 5/1994.

²⁴⁵ ΜονΠρΡοδόπης 196/1997 και ΜονΠρΡοδόπης 245/1997.

vi. Οι συγγενικοί δεσμοί

Τα θέματα της ίδρυσης της συγγένειας, σαφώς, ανήκουν στο αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4 του ν. 147/1914²⁴⁶. Αν συνδυάσουμε την ανωτέρω, ουσιαστικού δικαίου διάταξη με αυτή του δικονομικού χαρακτήρα του άρθρου 5 παρ. 2 του νόμου 1920/1991, συνάγεται ότι ο Ιερός Νόμος ρυθμίζει όχι μόνο ποιοι είναι οι διάφοροι συγγενικοί δεσμοί αλλά και ποιες είναι οι συνέπειες από τους ποικίλους συγγενικούς δεσμούς, όπως οι κληρονομικές σχέσεις.

Σύμφωνα με τη Σαρία, η ίδρυση της συγγένειας του τέκνου με τους γονείς του στηρίζεται κυρίως στη σύλληψη του τέκνου σε γάμο και όχι στη γέννησή του σε γάμο, όπως ορίζει το άρθρο 1465 του Αστικού Κώδικα. Εξάλλου, αυτή την αντίληψη υπηρετεί το όλο σύστημα της λύσης του γάμου με αποπομπή, σε τρεις περιόδους καθαρότητας της γυναίκας και η απαγόρευση σε αυτή τέλεσης νέου γάμου, επιδιώκει ακριβώς να διασφαλίσει την πατρότητα του τέκνου με βάση τη σύλληψή του σε γάμο.

Κατόπιν γνωμοδοτήσεως του Μουφτή²⁴⁷, η κύηση κατά τον Ιερό Νόμο διαρκεί το ελάχιστο έξι μήνες και το μέγιστο δύο έτη. Ωστόσο, στην πράξη, ο κανόνας αυτός περί της ίδρυσης της συγγένειας με βάση τη σύλληψη σε γάμο, πολλές φορές, παραμερίζεται αν η μητέρα δηλώσει ενώπιον του Ιεροδικείου ότι ναι μεν συνέλαβε το τέκνο κατά τη διάρκεια του γάμου, πλην όμως πατέρας του δεν είναι ο νόμιμος σύζυγος αλλά τρίτος.²⁴⁸

Εντούτοις, γεννάται ζήτημα αρμοδιότητας του Μουφτή για τη συγγένεια των παιδιών που γεννώνται εκτός γάμου, διότι σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 ο Μουφτής δεν έχει αρμοδιότητα για τα θέματα της συγγένειας, επομένως θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι με βάση την εξαιρετική αρμοδιότητα του Μουφτή, η οποία ορίζεται περιοριστικά, οι διαφορές που αναφέρονται στη δικαστική αναγνώριση της πατρότητας καθώς και η ίδρυση της συγγένειας με υιοθεσία, θεσμούς του οποίους αγνοεί το μουσουλμανικό δίκαιο, υπάγονται αποκλειστικά στην αρμοδιότητα

---

²⁴⁶ Άρθρο 4 του ν. 147/1914: «*Τα του γάμου των εις μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και εις τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν*».

²⁴⁷ Γνωμοδότηση του Εισαγγελέα Αλεξανδρούπολης (ΓνμδΕισΑλεξ 1/1190, ΕλλΔνη 32 (1991), σ. 1536 – 7. Η ανωτέρω γνωμοδότηση αφορούσε τη γνησιότητα τέκνου, το οποίο γεννήθηκε 13 μήνες μετά από τη λύση του γάμου με απόφαση του Μουφτή, από μουσουλμάνα η οποία τέλεσε όμως στη συνέχεια νέο γάμο μετά τη γέννηση του παιδιού. Κρίθηκε ότι αρμόδιος για τα θέματα της συγγένειας είναι ο Μουφτής, οποίος γνωμοδοτεί κατά το μουσουλμανικό δίκαιο, όσον αφορά όμως τη συγγένεια που στηρίζεται στο γάμο, επειδή ακριβώς συνδέεται με την λειτουργία του γάμου.

²⁴⁸ ΙερΚομοτηνής 22/2003, η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΡοδόπης 12/2004.

των πολιτικών δικαστηρίων. Επίσης, έχει εξίσου κριθεί ότι ο Έλληνας Μουσουλμάνος δύναται να προσβάλλει την πατρότητα τέκνου απευθείας ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων, επικαλούμενος τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα²⁴⁹.

Και σε αυτήν την περίπτωση (εκτός αυτής της ρύθμιση της προσωπικής επικοινωνίας του γονέα με το τέκνο), ισχύει η αντίθετη γνώμη²⁵⁰, που υποστηρίζει ότι το Ιεροδικείο ορθώς κρίθηκε ότι στερείται αρμοδιότητας επί των συγκεκριμένων ζητημάτων, πλην όμως, οι συγκεκριμένες διαφορές διέπονται από το άρθρο 4 του ν. 147/1914 του Ιερού Νόμου που ορίζει ότι «.....τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του Ιερού Νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν»).

Αναφορικά με την ίδρυση της συγγένειας με υιοθεσία, μπορεί να διαπιστώσει κανείς, ρίχνοντας μια ματιά στο Κοράνιο, ότι είναι πραγματικά άγνωστη στον Ιερό Νόμο²⁵¹. Γενικότερα, η απόρριψη της υιοθεσίας είναι συχνό φαινόμενο στις μουσουλμανικές χώρες, γεγονός που επιβεβαιώνεται από το εσωτερικό τους δίκαιο²⁵².

Ως εκ τούτου, ορθώς αμφισβητείται η αρμοδιότητα του Ιεροδικείου επί ζητημάτων υιοθεσίας τέκνου Μουσουλμάνων από Μουσουλμάνο, διότι αφενός μεν, οι διαφορές για τις οποίες είναι αρμόδιο το Ιεροδικείο απαριθμούνται περιοριστικά στο άρθρο 5 παρ. 2 του ν. 1920/1991 και σε αυτές δεν περιλαμβάνεται ρητά η υιοθεσία²⁵³, αφετέρου δε, ο Ιερός Νόμος αγνοεί την ίδρυση της συγγένειας με υιοθεσία²⁵⁴.

Ωστόσο, παλαιότερα και για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα²⁵⁵, συναντάμε περιπτώσεις, που το Ιεροδικείο Ξάνθης, εξέδιδε αποφάσεις υιοθεσίας. Κατόπιν αυτού του διαστήματος όμως, δεν εκδόθηκε καμία παρόμοια απόφαση από τα τρία Ιεροδικεία.

Τέλος, κατά τον Ιερό Νόμο, αν ο Μουσουλμάνος πατέρας μεταβάλλει την πίστη του και ασπαστεί τον Χριστιανισμό, τότε λύεται αυτομάτως η συγγένεια με κάθε τέκνο του, με αποτέλεσμα το τέκνο

---

²⁴⁹ Μπέης Κ., «Παρατηρήσεις στην ΜονΠρΘηβών 405/2000», Δίκη 2001, σ. 1098-1100 και Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘηβών», ΝοΒ 2001, σ. 583- 593.

²⁵⁰ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 76.

²⁵¹ Το Ιερό Κοράνιο, Οι Ομόσπονδοι, ΛΓ', στοιχ. 4-5 καθώς και Schacht J., «Introduction au droit musulman», Paris, Maisonneuve et Larose, 1999, 140-1.

²⁵² Ειδικότερα το άρθρο 46 του ΑΚ στην Αλγερία ορίζει ότι απαγορεύεται η υιοθεσία από τη Σαρία ενώ το άρθρο 167 του ΑΚ του Κουβέιτ και το άρθρο 135 του ΑΚ της Υεμένης ορίζουν ότι δεν μπορεί να ιδρυθεί συγγένεια με υιοθεσία.

²⁵³ Γεωργούλης Στ., «Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1993, 116.

²⁵⁴ Φουντεδάκη Κ., «Παρατηρήσεις στην ΕφΘράκης 356/1995», ΕλλΔικ 1996, σ. 1370-7 και Μπεντερμάχερ - Γερούση Αιμ., «Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη», Αρμ. 1977, σ. 628- 633.

²⁵⁵ ΙερΞάνθης 93/1967, ΙερΞάνθης 12/1968, ΙερΞάνθης 78/1969.

να χάνει κάθε κληρονομικό δικαίωμα επί της πατρικής περιουσίας που αποκτήθηκε επί της «χριστιανικής» περιόδου²⁵⁶. Το ενήλικο τέκνο, όμως, διατηρεί το μουσουλμανικό του επίθετο και δεν αποκτά το νέο χριστιανικό του πατέρα του, λόγω του ότι ο συγγενικός δεσμός «διερρήχθη»²⁵⁷.

---

²⁵⁶ ΙερΚομοτηνής 4/2001.

²⁵⁷ Δημητρίου Δ., «Αλλαγή θρησκειύματος από Μουσουλμάνο Έλληνα υπήκοο και λύση του γάμου του εξ' αυτού του λόγου . Συνέπειες των αλλαγών αυτών για τα τέκνα του», (Γνωμοδότηση), ΕλλΔικ. 2001, σ. 1535-8.

vii. Κληρονομικές σχέσεις

Στο Βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο υφίστανται δύο λόγοι επαγωγής της κληρονομιάς: ο εκ διαθήκης και ο εξ αδιαθέτου. Προέχει δε η διαθήκη, δηλαδή η βούληση του κληρονομούμενου²⁵⁸. Εντούτοις, στο Μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο (Φεραίζ) κρατεί η εξ αδιαθέτου διαδοχή, διότι σύμφωνα με την επιταγή του Θεού, ορίζονται κατά την «Αποκάλυψη», οι κληρονομικές μερίδες και τα κληρονομικά δικαιώματα των εξ' αδιαθέτου κληρονόμων²⁵⁹.

Η φιλόστοργη εν ζωή μέριμνα για τον κληρονομούμενο είναι περιττή για του κληρονόμους του, καθώς επίσης και η διάθεση της περιουσίας σε διαφορετικά μερίδια από τα οριζόμενα στο Κοράνιο συνιστά παραβίαση της εντολής του Θεού²⁶⁰. Ως εκ τούτου, οι εξ' αδιαθέτου κληρονόμοι δικαιούνται αυτοδικαίως τα αναλογούντα σε αυτούς κληρονομικά μερίδια. Μοναδική εξαίρεση υπέρ της βούλησης του κληρονομούμενου, αποτελεί η διάθεση του 1/3 της κληρονομιάς υπέρ τρίτων, συνήθως υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών (ισλαμική διαθήκη)²⁶¹.

---

²⁵⁸ Θεοτοκάς Μ., «*Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*», Κωνσταντινούπολη, 1987, σ. 393-402.

²⁵⁹ Το Ιερό Κοράνιο, Αι Γυναίκες, Δ', στοιχ. 12-16.

²⁶⁰ Το Ιερό Κοράνιο, Αι Γυναίκες, Δ', στοιχ. 18.

²⁶¹ Δημητριάδης Δ., «*Ιερονομικόν Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον – Φεραίζ*», Αθήνα, 1915, σ. 110-120.

A. Ισλαμικές διαθήκες

Τα δικαιώματα των κληρονόμων, όπως προαναφέραμε, ορίζονται από το Κοράνιο και έχουν θεϊκή προέλευση. Η ατομική βούληση του κληρονομούμενου δεν μπορεί να καταστρατηγήσει σε καμία περίπτωση τη θεϊκή εντολή. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το δικαίωμα κληροδοσίας που χορήγησε ο ίδιος ο Θεός²⁶².

Η ισλαμική διαθήκη (βεσαγιέτ) τυγχάνει είδος απλής κληροδοσίας, υπέρ τρίτου, και με αυτήν ο κληρονομούμενος μπορεί να διαθέσει ένα μέρος της περιουσίας του, χωρίς να υπερβαίνει το 1/3 σε κάποιο φιλανθρωπικό σκοπό ή σε κάποιο πρόσωπο από αυτά που δεν προβλέπονται στην εξ αδιαθέτου διαδοχή του Ιερού νόμου²⁶³.

Ως ισλαμική διαδοχή, θεωρείται εκείνη που αφορά κληρονομιά που διέπεται εξ αδιαθέτου από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο και συμπληρώνει αυτή κατά ποσοστό που δεν ξεπερνά το ένα τρίτο. Αν το υπερβεί, δε σημαίνει ότι η ισλαμική διαθήκη είναι αυτομάτως άκυρη, διότι χωρεί νόμιμα παραίτηση των κληρονόμων και επομένως δύναται να ικανοποιηθεί η υπερβαίνουσα κληροδοσία. Αν πάλι, οι κληρονόμοι δεν παραιτηθούν, τότε η διαθήκη είναι έγκυρη για το 1/3, πλην όμως άκυρη για το πλεονάζον²⁶⁴.

Η κληρονομιά του αποβιώσαντος μουσουλμάνου διαιρείται σε μερίδια, τα οποία διανέμονται στους συγγενείς ανάλογα με το βαθμό συγγένειας, με βάση το κληρονομικό δίκαιο (φεραίζ)²⁶⁵. Συντάσσεται δε, είτε από τον ίδιο τον Μουφτή, είτε καταρτίζεται προφορικά και αποδεικνύεται με μάρτυρες, είτε τέλος συντάσσεται ενώπιον Έλληνα συμβολαιογράφου και ισχύει σαν προφορική, αρκεί να συντρέχουν οι, σύμφωνα με τον ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, προϋποθέσεις²⁶⁶.

Στα πλαίσια αυτής, ο Μουφτής, έχει το δικαίωμα να συντάσσει διαθήκη, να τη δημοσιεύει, καθώς και να εκδίδει κληρονομητήριο που να αφορά τις διατάξεις της ισλαμικής διαθήκης ή αντικείμενα της εξ αδιαθέτου διαδοχής, ασκώντας δηλαδή και περιορισμένη αρμοδιότητα συμβολαιογράφου. Μετά το θάνατο του διαθέτη, υποχρεούται να κοινοποιήσει τη διαθήκη καθώς

---

²⁶² Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 81.

²⁶³ Μέκος Ζ., «Οι αρμοδιότητες του Μουφτή και η ελληνική νομοθεσία», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1991, σ. 34.

²⁶⁴ Δημητριάδης Δ., «Ιερονομικόν Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον – Φεραίζ», Αθήνα, 1915, σ. 110-12.

²⁶⁵ Σολταριδής Σ., «Η ιστορία των Μουφτειών της Αντικής Θράκης», Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σ. 191.

²⁶⁶ Μπετερμάχερ- Γερούσης Αιμ., «Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη», Αρμενόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 632.

και το κληρονομητήριο²⁶⁷. Δεν ανήκει όμως στον Μουφτή η δικαιοδοσία αναγνώρισης δημόσιας διαθήκης Μουσουλμάνου, σαν άκυρη και ανίσχυρη, αλλά μόνο η γνωμοδοτική αρμοδιότητα για την εγκυρότητά της.

Ωστόσο, συναντάμε περιπτώσεις, από τον Μουφτή Ξάνθης που αναγνωρίστηκε, δημόσια διαθήκη μουσουλμάνου σαν άκυρη και ανίσχυρη και δεν περιορίστηκε, όπως έπρεπε στη γνωμοδοτική και μόνο σχετική αρμοδιότητα του²⁶⁸. Ενώ τα αρμόδια δικαστήρια θα έπρεπε να αρνηθούν να τις αναγνωρίσουν, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, όπως η απόφαση υπ' αριθμ. 266/1971 Πρωτοδικείου Ξάνθης (που απέρριψε την υπ' αριθμ. 53/1971 απόφαση του Ιεροδίκη, διότι αφορούσε άκυρη ισλαμική διαθήκη), εντούτοις, αρκετές φορές, παρατηρείται ότι συνηθίζουν να τις κηρύσσουν εκτελεστές συνηγορώντας εσφαλμένα σε νομιμοποίησή τους. Χαρακτηριστικές, είναι οι αποφάσεις υπ' αριθμ. 1041/2000 ΑΠ, υπ' αριθμ. 1293/1997 ΑΠ και υπ' αριθμ. 1050/1991 ΑΠ²⁶⁹.

Τέλος, στην πράξη τις τελευταίες δεκαετίες, οι κληρονομικές διαφορές που επιλύονται από το Ιεροδικείο είναι απειροελάχιστες²⁷⁰. Οι περισσότεροι Μουσουλμάνοι μεταβιβάζουν την περιουσία τους στα τέκνα τους ή στη γυναίκα τους. Όσοι δεν το πράττουν, απευθύνονται τελικά στα πολιτικά δικαστήρια και όχι στο Ιεροδικείο, ζητώντας την έκδοση κληρονομητηρίων με βάση τον Αστικό Κώδικα.

²⁶⁷ Σολταριδής Σ., «Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης», Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σ. 189.

²⁶⁸ Ενδεικτικές είναι οι αποφάσεις του Μουφτή Ξάνθης 40/1967, 59/1967, 53/1971, ΠρΠρωτΞανθ 52/1967, 71/1967.

²⁶⁹ Χαρακτηριστικά παρατίθενται τα ακόλουθα: «Επειδή τόσο κατά το άρθρο 10 παρ.1 του ν.2345/1920, με το οποίο επαναλήφθηκε, τροποποιηθείσα, η διάταξη του άρθρου 11 παρ.1 της κυρωθείσας με το νόμο ΔΣΙΓ Συνθήκης των Αθηνών μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας, όσο και κατά την 24/1990 ΠΝΠ, που κυρώθηκε με το νόμο 1920/1991, η δικαιοδοσία του Μουφτή μεταξύ των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, καθόσον αφορά την εξα αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, περιορίζεται στις διεπόμενες από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο κληρονομικές σχέσεις. Εξάλλου με το άρθρο 2 παρ.4 του νόμου 147/1912. του οποίου οι διατάξεις επεκτάθηκαν και στη Δυτική Θράκη με το άρθρο μόνο του από 26 Οκτωβρίου/10 Νοεμβρίου 1923 ν.δ/τος., διατηρήθηκαν σε ισχύ από την Τ. Ν. "αι περί γαιών διατάξεις αι ρυθμίζουσαι τα επ'αυτών ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα", συνεπώς δε και του άρθρου 54 του Νόμου περί γαιών, όπως τροποποιήθηκε με το νόμο της 17 Μουχαρέμ 1284 (1856), με το οποίο θεσπίστηκε υπέρ ωρισμένων συγγενών του θανόντος δικαίωμα μεταβιβάσεως των δημοσίων γαιών, επί των οποίων αυτός είχε δικαίωμα εξουσιάζσεως (τεσσαρούφ), που ήταν εντελώς ιδιόρρυθμη φύσεως και διάφορο από τη κατά το Ιερό Μουσουλμανικό δίκαιο κληρονομική διαδοχή. Όμως με το άρθρο 49 του επακολουθήσαντος Αγροτικού Νόμου 2052/1920 (άρθρο 143 της γενόμενης με το β.δ/μα της 5/23 Ιουνίου 1932 κωδικοποίησεως αυτού) καταργήθηκε γενικώς η κατηγορία των ως άνω δημοσίων γαιών και αυτές μετατράπηκαν σε κτήματα πλήρους ιδιοκτησίας, έκτοτε δε, αφού έπαυσε αναγνωριζόμενη στην Ελλάδα ως θεσμός η διέπουσα τις περιών ο λόγος γαίες νομική σχέση (τεσσαρούφ), δεν υπάρχει περίπτωση εφαρμογής ούτε των λοιπών του θεσμού αυτού διατάξεων, με τις οποίες ρυθμιζόταν η εν ζωή ή αιτία θανάτου τύχη των εξ αυτού δικαιωμάτων. Εντεύθεν ακολουθεί ότι μετά την κατάργηση της κατά την Τ. νομοθεσία κατηγορίας των δημοσίων γαιών, οι τελευταίες αφομοιώθηκαν προς τα παλαιά στην Ελλάδα ακίνητα που είναι πάντοτε πλήρους ιδιοκτησίας και, συνεπώς, έχουν εφαρμογή επ'αυτών οι ρυθμίζουσες την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή διατάξεις του Ελληνικού Νόμου».

²⁷⁰ Ελευθεριάδης Ν., «Κληρονομία Μουσουλμάνων εν Ελλάδι», Θέμις ΛΒ' (1921-1922), σ. 141-3 και Κουμανταράκης Λ., «Κληρονομία Μουσουλμάνων – εφαρμογή ιερού νόμου- δικαιοδοσία Μουφτή», Θέμις ΜΣΤ' (1935), σ. 379-80.

B. Εξ αδιαθέτου διαδοχή

Ως εξ αδιαθέτου διαδοχή, καλείται η μεταβίβαση της κυριότητας αυτούσιων και συγκεκριμένων (κινητών και ακίνητων) πραγμάτων σε άλλο πρόσωπο δια της διαδοχής. Το άθροισμα αυτών των πραγμάτων καλείται κληρονομιά.

Κατά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο, τρεις είναι οι λόγοι της εξ αδιαθέτου διαδοχής:

α) η εξ' αίματος συγγένεια, β) ο γάμος και γ) η επιτροπεία.

Τρία επίσης, είναι τα προαπαιτούμενα της εξ αδιαθέτου διαδοχής:

α) ο θάνατος του κληρονομούμενου, β) η εν ζωή ύπαρξη του κληρονόμου κατά τον χρόνο του θανάτου του κληρονομούμενου και γ) η γνώση από το Ιεροδικείο του λόγου της εξ' αδιαθέτου διαδοχής, προκειμένου να τον ελέγξει και να αναγνωρίσει το κληρονομικό δικαίωμα.

Κανένας δεν μπορεί να υποκατασταθεί στο πρόσωπο του αποθανόντος Μουσουλμάνου και να συνεχίσει τις νομικές του σχέσεις. Με τον θάνατο του, επέρχεται και οριστική εκκαθάριση των νομικών σχέσεων του τελευταίου έναντι τρίτων, μεταξύ δε των τρίτων κατατάσσονται και οι κληρονόμοι, οι οποίοι δεν διαφοροποιούνται από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο που δικαιούται επί της κληρονομικής περιουσίας. Ως εκ τούτου, η ιδιότητα του κληρονόμου αναγνωρίζεται μόνο σε εκείνους που αποκτούν την κυριότητα των κληρονομούμενων πραγμάτων²⁷¹.

Επιπροσθέτως, το κληρονομικό μερίδιο των ανδρών υπερτερεί πάντοτε κατά πολύ σε σύγκριση με αυτό των γυναικών, σύμφωνα με όσα επιτάσσει το θείο Κοράνιο. Ειδικότερα, στην εξ αδιαθέτου διαδοχή τα αγόρια παίρνουν κληρονομικό μερίδιο διπλό από τα κορίτσια, παιδιά του ίδιου γονέα. Σε ό,τι αφορά δε τα παιδιά τέκνου που προαποβίωσε, αυτά δεν κληρονομούν τίποτα, ανεξάρτητα από το φύλο τους. Όταν οι κληρονόμοι είναι μόνο κόρες, τότε υπεισέρχονται στην κληρονομιά και ο αδερφός, ο θείος και οι υπόλοιποι στη σειρά άρρενες συγγενείς του κληρονομούμενου, ενώ όταν πεθάνει ο σύζυγος χωρίς κατιόντες, η σύζυγος κληρονομεί μόνο το $\frac{1}{4}$. Σε περίπτωση όμως, που πεθάνει η σύζυγος χωρίς κατιόντες, τότε αυτός κληρονομεί το $\frac{1}{2}$ ²⁷².

²⁷¹ Ελευθεριάδης Η., «Ποιος νόμος διέπει την κληρονομίαν των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων;», Θέμις ΜΘ' (1938), σ. 75-8.

²⁷² Γεωργούλης Στ., «Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1993, 121.

Το Ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, ρυθμίζει κατά πλήρη κυριότητα τα εξουσιαζόμενα, κινητά και ακίνητα πράγματα, καθαρής ιδιοκτησίας (μούλκια). Αντίθετα επί των δημοσίων γαιών και διτελών αφιερωμένων ακινήτων, εφαρμόζονται ειδικές - εθιμικές διατάξεις που περιορίζουν αισθητά τον αριθμό των κληρονόμων.

Ειδικότερα, κατά τη Σαρία, εφαρμόζεται στα αστικά ακίνητα (μούλκια), δηλαδή αυτά που στην οθωμανική αυτοκρατορία εξουσιάζονταν κατά κυριότητα από τους ιδιοκτήτες τους, σε αντίθεση προς τις δημόσιες γαίες (εραζαμιριέ), όπου οι ιδιοκτήτες τους είχαν δικαίωμα επικαρπίας, αφού ανήκαν στον Σουλτάνο και στις κοινοτικές γαίες, που υπάγονταν στην κατηγορία κοινής χρήσης ή στα βακουφικά κτήματα, δηλαδή εκείνα που ανήκαν σε φιλανθρωπικά ιδρύματα²⁷³. Σε αυτές και μόνο τις περιπτώσεις ο Μουφτής εκδίδει το φετβά, δηλαδή τη γνωμοδότηση.

Τέλος, κατά την κρατούσα άποψη στη θεωρία²⁷⁴ και στη νομολογία²⁷⁵, η εξ αδιαθέτου διαδοχή στην περίπτωση θανάτου Έλληνα Μουσουλμάνου, διέπεται από τον Ιερό Νόμο, εφόσον πρόκειται για ακίνητα, τα οποία ήταν ανέκαθεν «καθαρής ιδιοκτησίας». Αντιθέτως, οι διαφορές που αφορούν τις περιουσίες, πρώην δημόσιες γαίες κατά την Οθωμανική διοίκηση, υπάγονται στον Αστικό Κώδικα²⁷⁶.

---

²⁷³ Μέκος Ζ., «Οι αρμοδιότητες του Μουφτή και η ελληνική νομοθεσία», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1991, σ. 39.

²⁷⁴ Μπετερμάχερ- Γερούσης Αιμ., «Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη», Αρμενόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 632.

²⁷⁵ ΑΠ 322/1960 (ολομ.), ΝοΒ 1961, σ. 1121-2 και ΑΠ 1041/2000, ΕλλΔικ, 2001, σ. 429 = Αρμ 2004, σ. 1272-4.

²⁷⁶ Ελευθεριάδης Η., «Ποιος νόμος διέπει την κληρονομία των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων;», Θέμις ΜΘ' (1938), σ. 203-4 και Γνωμοδότηση ΝΣΚ (ολομ.), 390/1953, ΕΕΝ 1955, σ. 284-288.

5. Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη

Η λέξη Mufti της τουρκικής γλώσσας, από ετυμολογικής απόψεως, είναι αραβικής προέλευσης και υποδηλώνει τον ερμηνευτή του ισλαμικού Ιερού Νόμου²⁷⁷, δηλαδή τον ιερορμηνευτή²⁷⁸ στην προκειμένη περίπτωση. Πρόκειται για μουσουλμάνο θεολόγο που συντάσσει και εκδίδει γνωμοδοτήσεις, τις «φετβάδες»²⁷⁹, οι οποίες αναφέρονται στην ερμηνεία του ισλαμικού δικαίου, έχουν μεν επίσημο χαρακτήρα αλλά δεν είναι όμως δεσμευτικές για τους καδήδες, που είναι οι κατεξοχήν φυσικοί μουσουλμάνοι δικαστές²⁸⁰. Αντικείμενο ερμηνείας του Μουφτή όπως προαναφέραμε, είναι η Σαρία, την οποία καλείται στην συνέχεια να εφαρμόσει ο καδής²⁸¹.

Τα δυο, λοιπόν, λειτουργήματα, του Μουφτή και του καδή, δεν πρέπει να συγχέονται δεδομένου ότι, ο μεν πρώτος είναι ιερορμηνευτής, ο δε δεύτερος είναι δικαστής και συνεπώς «φυσικός φορέας» της ισλαμικής δικαιοσύνης²⁸². Αξίζει να επισημανθεί, ότι, τόσο ο Μουφτής όσο και ο ιμάμης δεν θεωρούνταν ως ιερωμένοι, αλλά ως απλοί καθοδηγητές της προσευχής, αφού στο Ισλάμ δεν προβλέπεται καμία μύηση για το λειτουργήμα αυτό. Από τους δύο αυτούς αξιωματούχους του Ισλάμ, διαφοροποιείται ο ιμάμης²⁸³, ο χότζας²⁸⁴ ή ο μουεζίνης²⁸⁵, οι οποίοι είναι οι κατεξοχήν θρησκευτικοί λειτουργοί²⁸⁶.

---

²⁷⁷ Cameron D. A., «An Arabic-English vocabulary for the use of English students of modern Egyptian Arabic», Bernard Quaritch, 1892, σ. 199.

²⁷⁸ Τουρκικός Νόμος 633/1965 περί «οργανώσεως Διευθύνσεως Θρησκευτικών Υποθέσεων και αρμοδιοτήτων αυτής», 22-06-1965: Ο μουφτής στο λεξιλόγιο του νόμου αναφέρεται ως ερμηνευτής του ιερού νόμου. Παρόμοια άποψη για τον ορισμό του μουφτή έχουμε στην εγκυκλοπαίδεια «Librairie Larousse- Encyclopaedia Britannica», 1990, σ. 91, όπου ο μουφτής αναφέρεται ως ερμηνευτής του Νόμου.

²⁷⁹ Φετβάς ή φετβάς (εκ του αραβικού fetwa) είναι η νομική γνωμοδότηση που εκδίδεται από το Μουφτή για θρησκευτικό ή νομικό ζήτημα του Ιερού Νόμου του Ισλάμ.

²⁸⁰ Βρελλής Σπ., «Συγκριτικό Δίκαιο», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1988, σ. 133:

Καδής είναι πρόσωπο με θρησκευτικό χαρακτήρα αλλά και πολιτική επιρροή, διαιτητής και δικαστής, συμβολαιογράφος και προστάτης των ανικάνων και έχει ως σκοπό να καταστήσει σεβαστή τη Σαρία. Επίσης, Οι Καδήδες είχαν γνώση του Ιερού Νόμου, ως Ουλεμάδες, δηλαδή μορφωμένοι. Οι τελευταίοι διακρίνονται σε Καδήδες (κύριοι δικαστές), τους Μεγάλους Μολλάδες, τους Μικρούς Μολλάδες, τους εφόρους των ιερών ιδρυμάτων (Μουφτήδες) και τέλος τους αναπληρωτές των Μολλάδων και των Καδήδων, τους Ναήπηδες. Όλοι είχαν δικαιοδοτικές αρμοδιότητες εκτός από το Μουφτή που είχε καθαρά γνωμοδοτικές.

²⁸¹ Σχετικά με τον ορισμό του Καδή: «Ο Καδής ήταν τούρκος δικαστής και είχε την έδρα του στην πρωτεύουσα της επαρχίας. Απ' το χέρι του περνούσαν όλες οι πολιτικές και εμπορικές υποθέσεις εφ' όσον οι αντίδικοι κατέφευγαν σ αυτόν. Είχε ακόμη την ποινική δικαιοδοσία και υπό τις διαταγές του την αστυνομία. Ποινικές υποθέσεις δικάζε μόνο όταν έπαιρνε τέτοια διαταγή από τον Πασά». Μάουερ Γ.Λ. «Ο ελληνικός λαός», Χαϊδελβέργη 1835, Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1976, σ. 34.

²⁸² Μηνιάδης Σ., «Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1990, σ. 75.

²⁸³ Ιμάμης: είναι ο κυρίως θρησκευτικός λειτουργός των σουνιτών μουσουλμάνων, ο προϊστάμενος και οδηγός των πιστών στην προσευχή και ιδιαίτερα τη μεσημβρινή της Παρασκευής στο κεντρικό τέμενος της κοινότητας.

²⁸⁴ Χότζας: είναι ο αναγνώστης και κήρυκας του Κορανίου.

Όπως αναφέρεται στο Κοράνιο, ο ίδιος ο Προφήτης θεωρείται ο πρώτος Μουφτής²⁸⁷. Ο Μουφτής, λοιπόν, ως συνεχιστής του δικαιοδοτικού ρόλου του Μωάμεθ, συναντάται από νωρίς στην ιστορία του Ισλάμ²⁸⁸. Επρόκειτο, αρχικά, για διανοούμενους ανθρώπους, οι οποίοι είχαν ευρεία γνώση του Κορανίου, των Ιερών παραδόσεων, της αραβικής γλώσσας και των νομικών θεμάτων²⁸⁹. Επίσης, έχαιραν αναγνώρισης από την κοινότητα τους ως υποδείγματα ηθικής και δικαϊκής σοφίας²⁹⁰. Η θέση τους στερούνταν επισήμου χαρακτήρα, με τη μορφή της αναγνώρισης από τις αρχές του Κράτους²⁹¹. Απεναντίας, εξαρτάτο, αφενός μεν, από την προσωπική τους πρωτοβουλία και την αυτο – ανακήρυξή τους ως Μουφτήδες, αφετέρου δε, από την αναγνώριση της αυθεντίας τους εκ μέρους των πιστών.

Από τον 10ο αιώνα, οι αρχικές αυστηρές προϋποθέσεις για την αξίωση της θέσης του Μουφτή είχαν δώσει τη θέση τους στην απλή εξειδίκευση στο δικαϊκό σύστημα, μιας από τις τέσσερις μεγάλες σχολές του σουνιτικού Ισλαμικού νόμου. Έτσι, ενώ παλαιότερα ο ρόλος του ήταν περισσότερο ανεξάρτητος και οι φετβάδες του μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο κατά περίπτωση, σαν μια μορφή άτυπης έφεσης επί των αποφάσεων δικαστηρίων, πλέον στην περίοδο αυτή, εμφανίζονται δικαστήρια, στα οποία οι Μουφτήδες αποτελούν τακτικά μέλη²⁹².

Οι εξελίξεις αυτές, υπαγορεύτηκαν από τη νομική πραγματικότητα της εποχής και τις ανάγκες της κοινωνίας. Η απουσία νομοθετικού κέντρου εξουσίας στις ισλαμικές κοινωνίες καλύφθηκε από τη δράση των Μουφτήδων, οι οποίοι μέσω του φετβά μπορούσαν να πληρώσουν αυτό το κενό στις περιπτώσεις, όπου ο Ισλαμικός νόμος ήταν ασαφής ή δεν παρείχε πρόβλεψη²⁹³. Ως εκ τούτου, η σημασία του θεσμού του Μουφτή για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας ,οδήγησε με το πέρασμα του χρόνου, στην κανονικοποίηση της ανάδειξης των Μουφτήδων εκ μέρους της εκτελεστικής εξουσίας²⁹⁴.

---

²⁸⁵ Μουεζίνης: είναι ο καλλίφωνος πιστός που ανεβαίνει στο μινάρε και καλεί τους πιστούς στην προσευχή.

²⁸⁶Κοτζαμπάση Α., «Οι Οικογενειακές έννοιες σχέσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 22.

²⁸⁷ Skongaard-Petersen, J., «*Defining Islam for the Egyptian state: muftis and fatwas of the Dar al-Ifta*», Social, Economic, and Political studies of the Middle East and Asia, BRILL, 1997, σ. 2.

²⁸⁸ Ιερό Κοράνιο, «Οι γυναίκες», 4:127 και 4:176

²⁸⁹ Γεωργούλης Στ., «Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σ. 21.

²⁹⁰ Encyclopedia of Islam and the Muslim World, επιμ. Richard C. M., Macmillan Reference USA, 2004 σ.478.

²⁹¹ Βικιπαίδεια(Wikipedia),« Μουφτής»,https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%BF%CF%85%CF%86%CF%84%CE%AE%CF%82#cite_ref-4.

²⁹² Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011, σ. 7.

²⁹³ Herbert J. L., «*The law of the Near & Middle East: readings, cases, & materials*», SUNY Press, 1975, σ.39.

²⁹⁴ Knut S. V., «*Between God and the sultan: a history of Islamic law*», Oxford University Press US, 2005, σ.147.

Στην Ελλάδα, ο θεσμός του Μουφτή έχει μια ιστορική διαδρομή εκατόν τριάντα χρόνων. Η λειτουργία του θεσμού αυτού, στη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης, δεν ήταν ούτε είναι στατική αλλά διαμορφώνεται κατά την ιστορική της πορεία²⁹⁵. Αποτελεί κατάλοιπο της μακροχρόνιας οθωμανικής διοίκησης και του μουσουλμανικού πληθυσμού, που παρέμεινε μετά τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας εντός των ορίων της Ελληνικής επικράτειας²⁹⁶.

Το ιδιάζον νομικό καθεστώς που αφορά τη θέση του Μουφτή και προσδιορίζει τις αρμοδιότητές του, έχει τις ρίζες του στη νομική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας, από τη σταδιακή επέκταση του ελληνικού κράτους σε τμήματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας²⁹⁷.

Υποστηρίζεται ότι το ισχύον καθεστώς θεμελιώνεται στην ευρύτερη υποχρέωση και ανάγκη διαφύλαξης των θρησκευτικών παραδόσεων της μουσουλμανικής μειονότητας μέσα από την εφαρμογή του Ιερού Νόμου, στο πλαίσιο του άρθρου 42 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάννης καθώς και του άρθρου 6 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα, το οποίο και διατηρεί σε ισχύ το προσωπικό δίκαιο των μουσουλμάνων κατά το άρθρο 4 του Ν. 147/1914²⁹⁸, όπως προαναφέραμε.

Σύμφωνα με το άρθρο 8 παρ. 1 του Συντάγματος, ο Μουφτής, θεωρείται ότι είναι ο φυσικός δικαστής των μουσουλμάνων²⁹⁹. Στο πλαίσιο της ίδιας διάταξης, «κανένας δε στερείται χωρίς τη θέληση του το δικαστή που του έχει ορίσει ο Νόμος». Συνεπώς, ο τακτικός δικαστής θα πρέπει να έχει, επιπλέον, δικαιοδοσία και για τους μουσουλμάνους όπως και για τους άλλους έλληνες πολίτες³⁰⁰.

---

²⁹⁵ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 4, υπ. 2. <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

²⁹⁶ Σολταριδής Σ., «Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης», Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σ. 35.

²⁹⁷ Η αναγνώριση του Μουφτή ως ιεροδικαστή με δικαιοδοτικές αρμοδιότητες προκύπτει κατ' αρχάς από τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του 1881 και βέβαια τη Συνθήκη των Αθηνών του 1913. Βλ. άρθρο 11 παρ. 8 της δεύτερης και άρθρο 10 παρ. 1 του Εκτελεστικού της νόμου 2345/1920.

²⁹⁸ Ορίζονται τα εξής: «Η ελληνική κυβέρνηση δέχεται να λάβη απέναντι των μουσουλμανικών μειονοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακή ή προσωπική αυτών κατάσταση, πάντα τα κατάλληλα μέτρα όπως τα ζητήματα αυτά κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα των μειονοτήτων τούτων». Βλ. επίσης Εφετείο Θράκης, απόφαση 83/1949, ΙΖ' Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, 1950, σ. 53.

²⁹⁹ Βλ. Άρειος Πάγος, απόφαση 1723/1980, 29 ΝοΒ 1981, σ. 1218, όπου ο Μουφτής θεωρείται ειδικό δικαιοδοτικό όργανο του ελληνικού κράτους.

³⁰⁰ Μηναΐδης Σ., «Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1990, σ. 357. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, τα ελληνικά δικαστήρια έκριναν ότι ο Μουφτής έχει αποκλειστική δικαιοδοσία. Βλ. Άρειος Πάγος, απόφαση 198/1924, Α' Τμ., ΛΣΤ' Θέμις 1924, σ. 50, όπου η διαφορά αφορούσε την ανατροφή τέκνων στην περιοχή του Μουφτή Θεσσαλονίκης. Παρόλο το μη διορισμό του, ο Άρειος Πάγος, έκρινε ότι η διαφορά, παρά τη βούληση των διαδίκων, δε μπορεί να δικαστεί από τα πολιτικά δικαστήρια.

Ο Μουφτής απολαμβάνει δικαστικής ανεξαρτησίας στα πλαίσια του άρθρου 87 παρ. 1 του Συντάγματος. Η ιδιότητα του Μουφτή, ως μονομελούς έκτακτου δικαστηρίου, κατ' οικονομία, μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν αντίκειται στην απαγορευτική διάταξη του άρθρου 8 εδ. 2 και του συναφούς άρθρου 87 παρ. 1 του Συντάγματος³⁰¹. Εξάλλου, και από πρακτικής απόψεως, οι μουσουλμάνοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία, προστρέχουν σ' αυτό, νομιμοποιώντας έτσι την ιδιότητα του ως φυσικού δικαστή (άρθρο 8 εδ. 1 του Συντάγματος) σε διαφορές οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.

Αναφορικά τώρα, με την καθ' ύλην αρμοδιότητα του Μουφτή, προσδιορίζεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Νόμου 1920/1991 και αφορά γάμους, διαζύγια, διατροφές, επιτροπείες, κηδεμονίες, χειραφεσίες ανηλίκων, ισλαμικές διαθήκες και εξ' αδιαθέτου διαδοχή με την προϋπόθεση οι διάδικοι να είναι μουσουλμάνοι³⁰². Ο Μουφτής είναι δημόσιος υπάλληλος σε θέση γενικού διευθυντή. Οι υποχρεώσεις του Μουφτή ρυθμίζονται από όσα προβλέπει το Σύνταγμα και οι σχετικοί νόμοι περί δημοσίων υπαλλήλων (άρθρο 4 Ν. 1920/1991). Η Μουφτεία, επίσης, θεωρείται δημόσια υπηρεσία.

Για να αποτελέσουν δεδουλευμένο και να γίνουν εκτελεστές οι αποφάσεις του Μουφτή θα πρέπει να κηρυχθούν εκτελεστές από το κατά τόπο αρμόδιο Μονομελές Πρωτοδικείο, σύμφωνα με τις διατάξεις της Πολιτικής Δικονομίας που ρυθμίζουν την εκουσία διαδικασία (ΚΠολΔ άρθρα 741 επ.). Οι αποφάσεις του Μουφτή δεν είναι εκτελεστές, καθώς κατά το ισλαμικό δίκαιο δεν είναι τίποτα άλλο, παρά μία γνωμοδότηση. Συνεπώς, δεν παράγουν έννομο αποτέλεσμα εάν προηγουμένως δεν κηρυχθούν εκτελεστές από πολιτικό δικαστήριο³⁰³.

Σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 3 του Ν. 1920/1991, το Πρωτοδικείο είναι αρμόδιο να ερευνήσει όχι την ουσία της απόφασης, αλλά το κατά πόσο η απόφαση του Μουφτή λήφθηκε νόμιμα στα όρια της δικαιοδοσίας του. Επίσης, εξετάζεται εάν προκύπτει σύγκρουση προς τις διατάξεις του Συντάγματος. Ο νόμος ορίζει ρητά ότι κατά της απόφασης του Μονομελούς Πρωτοδικείου χωρεί προσφυγή ενώπιον του οικείου Πολυμελούς Πρωτοδικείου που δικάζει και πάλι κατά τη διαδικασία

---

³⁰¹ Άρθρο 8 παρ. 2: «Δικαστικές επιτροπές και έκτακτα δικαστήρια, με οποιαδήποτε όνομα, δεν επιτρέπεται να συσταθούν». Αναφορικά, με το άρθρο 87 παρ. 1.: «Η δικαιοσύνη απονέμεται από δικαστήρια συγκροτούμενα από τακτικούς δικαστές, που απολαμβάνουν προσωπική ανεξαρτησία». Βλ. και Τσούρκας Δ., «Έκτακτα δικαστήρια, Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 8 παρ. 2 του Συντάγματος», Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 419.

³⁰² Απόφαση ΜονΠρωΞάνθης 201/1993 και απόφαση 82/1992 Μουφτή Ξάνθης σχετικά με λύση γάμου μεταξύ χριστιανής και μουσουλμάνου. Βλ. Παπασιώτη – Πασιά Ζ., «Το εφαρμοστέο δίκαιο επί του διαζυγίου στις ελληνικές και διεθνείς συγκρούσεις νόμων», Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 246 επ.

³⁰³ Tsourkas D., «Les juridictions musulmanes en Grece», Hellenic Review of International Relations, v. 2 No II, 1981-2, σ. 582-598.

της εκουσίας δικαιοδοσίας. Η απόφαση αυτή δεν μπορεί να προσβληθεί με τακτικό ή έκτακτο ένδικο μέσο (άρθρο 5 παρ. 3 in fine)³⁰⁴.

Εντούτοις, οι μη δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή δεν αναφέρονται εξαντλητικά από το άρθρο 5 παρ. 1, του Ν. 1920/1991. Οι αρμοδιότητες αυτές αφορούν, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής των μουσουλμάνων. Εκτός από θρησκευτικός ηγέτης είναι διαχειριστής και εποπτεύων της οργάνωσης των τεμενών, της βακουφικής περιουσίας αλλά και των ιεροσπουδαστηρίων, αρμοδιότητες που προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκτέλεση των καθηκόντων του Μουφτή.

Από όλες λοιπόν, τις Βαλκανικές χώρες, μόνο στην Ελλάδα, αποτελεί ένα αναγνωρισμένο θεσμό, που δεν έχει μόνο θρησκευτική διάσταση αλλά είναι συνάμα και φορέας δικαστικής εξουσίας³⁰⁵. Ως εκ τούτου, αναγνωρίζεται ο Μουφτής όχι μόνο ως θρησκευτικός ηγέτης αλλά και ως δικαστής με ευρείας έκτασης αρμοδιότητες που τον καθιστούν ιεροδίκη, μια ιδιότητα που έχει ήδη καταργηθεί όχι μόνο σε άλλες Βαλκανικές χώρες³⁰⁶, αλλά έπαψε να ισχύει και σε αρκετές ισλαμικές χώρες, όπως την Τουρκία³⁰⁷, ή τείνει να καταργηθεί, εφόσον περιορίστηκαν σε αρκετές ισλαμικές χώρες³⁰⁸, οι πολιτειακές αρμοδιότητες του Μουφτή ή του καδή, ακόμη και για την τέλεση του γάμου με την εισαγωγή του πολιτικού τύπου³⁰⁹.

---

³⁰⁴ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 8, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>.

³⁰⁵ Κοτζαμπάση Α., «Οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων», Κ.Ε.Θ.Ι, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 5.

³⁰⁶ Στις βαλκανικές χώρες, μίας και αυτές αποτέλεσαν στο σύνολό τους πρώην επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που κληρονόμησαν το θεσμό του μουφτή από αυτές, παρά το γεγονός ότι υπήρχε σημαντικός μουσουλμανικός πληθυσμός, ο πλήρης αποχωρισμός του κράτους από την εκκλησία οδήγησε στην κατάργηση του ιερού μουσουλμανικού νόμου και τη θεσμοθέτηση ενός ενιαίου δικαίου προσωπικής κατάστασης. Στην πρώην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας, τα ιεροδικεία καταργήθηκαν το 1946, ενώ στη Βουλγαρία υπάρχει Συμβούλιο Μουσουλμανικής θρησκευτικής Κοινότητας, το οποίο έχει αρμοδιότητα μόνο για θέματα διαχείρισης της περιουσίας τους και των βακουφίων. Κρίσιμο, ωστόσο, και σημαντικό είναι ότι όλοι οι μουσουλμάνοι των Βαλκανίων δεν ανήκουν στο ίδιο ισλαμικό δόγμα (σουννίτες, σιίτες, μπεκτάσηδες). Βλ. Popovic A., «*L' islam balkanique du sud-est europeen dans la periode postottomane*», Berlin, 1986, σ. 16-22.

³⁰⁷ Οι ριζικές αλλαγές του κεμαλικού καθεστώτος και η μετεξέλιξη του κράτους από θεοκρατικό σε κοσμικό, μετασημάτισαν όπως ήταν αναμενόμενο σε βάθος και τους θρησκευτικούς θεσμούς. Με μια σειρά νόμων που ίσχυσαν από το 1924 και μετέπειτα, καταργήθηκαν τα ιεροδικεία και ο ιερός μουσουλμανικός νόμος, εισήχθη ο ελβετικός αστικός κώδικας (1926) για θέματα προσωπικής κατάστασης, (οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου) και περιορίστηκαν οι αρμοδιότητες των άλλων θρησκευτικών αρχηγών στα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

³⁰⁸ Η τάση αποστασιοποίησης του κράτους από τη θρησκεία βρήκε ανταπόκριση σε άλλες ισλαμικές χώρες, όπως στην Ιορδανία το 1951, τη Συρία το 1953, τη Τυνησία το 1956, το Ιράκ το 1959, το Μαρόκο το 1959, οι οποίες έθεσαν σε ισχύ δίκαιο προσωπικής κατάστασης απομακρυνόμενες από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, προσπαθώντας έτσι να περιορίσουν τη πολυγαμία.

³⁰⁹ Στο Μαρόκο από το 1957 ο γάμος συνάπτεται με κοινή συναίνεση υπό την παρουσία δύο συμβολαιογράφων, στην Τυνησία από το 1957 τελείται επίσης ενώπιον δύο συμβολαιογράφων ή ενός δημοσίου υπαλλήλου, στη Συρία από το 1953 μόνον ενώπιον του καδή και καταχωρείται υποχρεωτικά στα ληξιαρχικά βιβλία, ενώ στην Ιορδανία συνάπτεται μόνο ενώπιον του ιμάμη. Βλ. Δημοσθένους- Πασχαλίδου Α., «*Η λύση του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο*», (ΔιδΔ), Λευκωσία, 1996, σ. 42 επ και σημ. 221.

Μεταξύ 1923 και 1990, οι μουφτήδες εκλέγονταν από τους ηγέτες της μουσουλμανικής μειονότητας και εν συνεχεία ακολουθούσε η επικύρωσή τους, εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας, της οποίας αποτελούσαν δημοσίους λειτουργούς. Η πάγια αυτή πρακτική ανετράπη στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν από μερίδα της μουσουλμανικής μειονότητας, ζητήθηκε η απευθείας εκλογή των μουφτήδων από τους πιστούς, κατ' εφαρμογή του νόμου 2345/1920, ο οποίος δεν εφαρμόστηκε ποτέ³¹⁰. Φόβοι για επέκταση του πολιτικού Ισλάμ οδήγησαν το ελληνικό κράτος στην εισαγωγή νέων ρυθμίσεων με το νόμο 1920/1991³¹¹ (4 Φεβρουαρίου 1991), ο οποίος προβλέπει τη δημιουργία ενδεκαμελούς επιτροπής μεταξύ των μελών της μειονότητας, αρμόδιας να προτείνει έναν κατάλογο υποψηφίων Μουφτήδων εκ των οποίων, διορίζεται ένας, βάσει προσόντων με θητεία που διαρκεί 10 έτη από τη δημοσίευση του σχετικού Προεδρικού Διατάγματος³¹².

Ο Μουφτής – Ιεροδίκης διορίζεται, λοιπόν, σήμερα με προεδρικό διάταγμα εκδιδόμενο μετά από πρόταση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων³¹³. Υποψήφιος για τη θέση μπορεί να είναι κάθε Μουσουλμάνος Έλληνας πολίτης, κάτοχος πτυχίου ανωτάτης ισλαμικής θεολογικής σχολής (ημεδαπής ή αλλοδαπής) ή κάτοχος διπλώματος Ιτζαζέτ ναμε ή διατελέσας ιμάμης τουλάχιστον επί δεκαετία. Για την τελική επιλογή, λαμβάνεται υπ' όψη «ιδίως το ήθος, η θεολογική κατάρτιση και η εν γένει θρησκευτική δράση του υποψηφίου»³¹⁴. Οι διοριζόμενοι Μουφτήδες –Ιεροδίκες είναι δημόσιοι υπάλληλοι, κατέχουν θέση γενικού διευθυντή και παύονται με προεδρικό διάταγμα για συγκεκριμένους λόγους. Τέλος, είναι αναγκαίο να μη συντρέχουν στο πρόσωπο τους κωλύματα διορισμού των άρθρων 21-23 του Υπαλληλικού Κώδικα (άρθρο 1§2 του ν. 1920/1991).

Το ζήτημα της ανάδειξης του Μουφτή με διορισμό και όχι με εκλογή αποτελεί «μήλο της έριδος» μεταξύ του Ελληνικού Κράτους και της Μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, λόγω της απαίτησης της τελευταίας, για ανάδειξη του Μουφτή δια εκλογής, ενώ

---

³¹⁰ Εφημερίδα Το Βήμα, «(Ψευδο-)«μουφτήδες» και (ψευδο-)«πολιτική», Κονιδάρης Ι. Μ., 4 Ιουνίου 2006.

³¹¹ Ο Ν. 1920/1991 κατήργησε και τυπικά τη θεσμοθετημένη εκλογή που εισαγάγει ο Ν. 2345/1920 και επανέφερε το καθεστώς του διορισμού του Νόμου ΑΛΗ' 1038/1882.

³¹² Γεωργούλη Στ., «Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σ. 63-4.

³¹³ Το πρώτο άρθρο του Προεδρικού Διατάγματος που υπογράφηκε στις 24-12-1990, προβλέπει ρητά διορισμό του μουφτή σε αντίθεση με το νόμο 2345/1920 που προέβλεπε εκλογή. Νομιμοποιεί κατά συνέπεια και τυπικά το διορισμό, ο οποίος είχε επικρατήσει στην πράξη από τότε που συστάθηκε ο θεσμός.

³¹⁴ Κτιστάκης Ι., «Εδώ Μουφτής, εκεί Ιμάμης, που είναι η πολιτική;», The Books' Journal, Απρίλιος, 2013.

αντίστοιχα, η Ελληνική πολιτεία, προβάλλει ως κώλυμα το Σύνταγμα, το οποίο δεν επιτρέπει το θεσμό του «λαϊκού», αιρετού δικαστή³¹⁵.

Στο σημείο αυτό, παρατηρείται ένα οξύμωρο σχήμα στη συμπεριφορά του κράτους ως προς την επέμβαση στα εσωτερικά της θρησκευτικής ιεραρχίας και στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας: Από τη μια πλευρά, η ηγεσία της μουσουλμανικής θρησκευτικής κοινότητας διορίζεται από το κράτος, μολονότι δεν έχει κανένα δεσμό με τη θρησκεία αυτή, ενώ από την άλλη αποδέχεται θεσμοθετημένη εκλογή, έστω από την ολιγαρχία των μητροπολιτών του επί κεφαλής της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η θέση του Μουφτή είναι δυνατό να «χηρεύσει» κάτω είτε με το θάνατο ή την παραίτηση του Μουφτή είτε μπορεί ναπέλθει με το πέρας δεκαετίας από το διορισμό του. Ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων έχει την ευχέρεια να ανανεώνει τη θητεία του Μουφτή σύμφωνα με την εκτίμησή του (άρθρο 1 παρ. 7). Ο Μουφτής μπορεί επιπλέον, να παυθεί για τρεις λόγους ύστερα από προεδρικό διάταγμα του Υπουργού Θρησκείας και Θρησκευμάτων. Συγκεκριμένα, εάν υπάρξει αμετάκλητη καταδίκη του για κακούργημα ή πλημμέλημα, σύμφωνα με το άρθρο 22 του Υπαλληλικού Κώδικα, εάν στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα, και εάν περιπέσει σε ασθένεια που εμποδίζει την άσκηση των καθηκόντων του ή χαρακτηριστεί από υπηρεσιακή ανεπάρκεια ή επιδείξει διαγωγή αναξιοπρεπή ή ασυμβίβαστη προς το λειτούργημά του³¹⁶. Συνεπώς, ο νέος νόμος εισάγει τυπικά, αντικειμενικά κριτήρια τόσο για την εκλογή όσο και για την παύση του. Ρητή είναι πλέον και η διάταξη στο άρθρο 6 για την υποχρέωση αλληλογραφίας των πράξεων και των εγγράφων του Μουφτή στην επίσημη γλώσσα του Κράτους.

---

³¹⁵ Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011, σ. 22.

³¹⁶ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 11, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>, όπου αναφέρει «Στις τελευταίες από τις ανωτέρω περιπτώσεις ο Υπουργός Εθνικής Παιδείας λαμβάνει υπόψη του την απόφαση συμβουλίου, που κατά το άρθρο 2 παρ. 2 του Ν. 1920/1991 αποτελείται από έναν εφέτη Αθηνών, ως πρόεδρο, έναν ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και έναν Μουφτή ή Τοποτηρητή, ως μέλη. Η διάταξη δεν έχει δοκιμαστεί ποτέ στην πράξη. Από τις περιπτώσεις που μπορούν να αποτελέσουν επαρκή λόγο έκπτωσης από τη θέση του Μουφτή, θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα το νομικό περιεχόμενο της "αναξιοπρεπούς διαγωγής", η οποία μπορεί να γίνει αντικείμενο αμφισβητούμενης ερμηνείας. Η εφαρμογή και η προσέγγιση της προϋπόθεσης αυτής θα πρέπει να διαφυλάσσει τόσο το κύρος του θεσμού όσο και να απαγορεύει την αυθαίρετη επέμβαση του κράτους για πολιτικούς λόγους. Ως αδυναμία της διάταξης θεωρούμε το γεγονός ότι, κατά την εξέταση περίπτωσης παύσης Μουφτή, δεν δίνεται η δυνατότητα υποστήριξης της θέσης του από τον ίδιο τον εγκαλούμενο ενώπιον του Υπουργού ή του συμβουλίου. Επίσης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι για ζήτημα που μπορεί να είναι καθαρά εσωτερικό θρησκευτικού χαρακτήρα (υπηρεσιακή ανεπάρκεια, επίδειξη αναξιοπρεπούς διαγωγής ή διαγωγής ασυμβίβαστης προς τα καθήκοντά του) η συμμετοχή της μουσουλμανικής κοινότητας είναι μειωηφόρα στη σύνθεση της επιτροπής, πόσο μάλλον ότι η απόφαση δεν λαμβάνεται από όργανο που να ανήκει στη κοινότητα».

Εν αντιθέσει με το παρελθόν³¹⁷, όπου υπήρχαν και σε άλλα σημεία της ελληνικής επικράτειας, σήμερα λειτουργούν τρία Ιεροδικεία στη Δ. Θράκη: στη Ξάνθη (Μουφτής Ξάνθης), στην Κομοτηνή (Μουφτής Κομοτηνής) και στο Διδυμότειχο (Τοποτηρητής της Μουφτείας), τα οποία εξαιτίας της Οθωμανικής τους προέλευσης, ακολουθούν τη νομική σχολή των Χαναφίτων, μια πιο φιλελεύθερη σχολή ερμηνείας του ισλαμικού δικαίου, η οποία δίνει έμφαση στη χρήση της λογικής παρά στην παράδοση. Τέλος, ο αριθμός αλλά και ο προσδιορισμός της περιφέρειας άσκησης των αρμοδιοτήτων των Μουφτειών μπορεί να μεταβληθεί με Προεδρικό Διάταγμα ύστερα από πρόταση των Υπουργών Εσωτερικών, Δικαιοσύνης και Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, σύμφωνα με το άρθρο 6 του Ν. 1920/1991.

Ο Μουφτής λοιπόν, ασκεί δικαιοδοτικές και όχι μόνο αρμοδιότητες στα όρια της περιφέρειας του, σύμφωνα με το άρθρο 5§2 του ν. 1920/1991. Δηλαδή, οι μουφτήδες Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου λειτουργούν ως ιεροδίκες εντός των ορίων των νομών Ροδόπης, Ξάνθης και Έβρου αντίστοιχα, που αφορούν κατοίκους των αντίστοιχων αυτών περιοχών. Η παραβίαση, βέβαια, της διάταξης αυτής δεν επιφέρει την ακυρότητα της διαδικασίας.

Τα δικαστήρια σπάνια έχουν αντιμετωπίσει ζητήματα που αφορούν κατά τόπον αρμοδιότητα του Μουφτή. Επίσης, δεν έχει τεθεί υπό κρίση μέχρι σήμερα το ενδεχόμενο διαφωνίας μεταξύ των αντιδίκων για την υπαγωγή της διαφοράς στον Μουφτή ή στον τακτικό δικαστή. Στην πράξη, η δικαιοδοσία του μουφτή ασκείται επί των ελλήνων πολιτών ανεξάρτητα από τον τόπο διαμονής τους. Επομένως, σύμφωνα με την πρακτική, δεν αποκλείονται από τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή οι μουσουλμάνοι μόνιμοι κάτοικοι εκτός Θράκης³¹⁸. Στην ουσία δηλαδή, ο Μουφτής δεν ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του αλλά στην περιφέρειά του.

Ειδικότερα, οι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες που ζουν μόνιμα εκτός Θράκης³¹⁹, δεν έχουν τη δυνατότητα να αποταθούν σε οικείο Μουφτή. Για τους μουσουλμάνους εκτός Θράκης, δικαιοδοσία

---

³¹⁷ Ύστερα από την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία, τα νέα δεδομένα ανέτρεψαν τη γεωγραφική κατανομή των μουσουλμάνων και, κατά συνέπεια, εξέλειπε ο λόγος ύπαρξής τους. Μουφτείες αναγνωρίζονται νομοθετικά το 1881 σε Βόλο, Φάρσαλα, Τρίκαλα και Λάρισα, το 1910 ιδρύεται Μουφτεία στην Καρδίτσα, το 1923 ιδρύονται οι Μουφτείες Κομοτηνής, Έβρου και Ξάνθης, και προστίθενται στις προϋπάρχουσες Μουφτείες Σουφλίου και Αλεξανδρουπόλεως. Το 1927 ιδρύεται η Μουφτεία Διδυμοτείχου η οποία απορροφά τη Μουφτεία Αλεξ/πόλεως, ενώ το 1928 ιδρύονται οι Μουφτείες Ηγουμενίτσας και Φιλιατών και προστίθενται στις προαναφερόμενες, όπως και οι Μουφτείες Λαγκαδά, Ιωαννίνων, Παραμυθιάς και Θεσσαλονίκης. Τέλος (με το Β.Δ. της 9ης Δεκεμβρίου 1952 / 9ης Ιανουαρίου 1953) καταργούνται όλες οι προηγούμενες και διατηρούνται οι τρεις Μουφτείες της Θράκης.

³¹⁸ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 4, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>.

³¹⁹ Περίπου το 25% της μειονότητας διαβιεί σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Δωδεκάνησα, για τα οποία, από το 1947, προκύπτει το ζήτημα αν έχουν άμεση εφαρμογή οι διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάννης. Τόσο η θεωρία όσο και η

έχει οποιοσδήποτε Μουφτής της Θράκης, σύμφωνα με την απόφαση 1723/1980³²⁰ του Αρείου Πάγου, χωρίς όμως να προσδιορίζεται, εάν κάποιος από τους Μουφτήδες έχει υποχρεωτικά δωσιδικία ή εάν εναπόκειται στην ελεύθερη βούληση του διάδικου να υπαγάγει τη διαφορά στο Μουφτή της επιλογής του.

Πρόσφατα σε διαφορετική δικανική κρίση, οδηγήθηκε το Μονομελές Πρωτοδικείο Θηβών³²¹, το οποίο αναγνώρισε ότι, υπό προϋποθέσεις, είναι δυνατή η επιλογή, από τον διάδικο μουσουλμάνο έλληνα πολίτη, της δικαιοταξίας του Αστικού Κώδικα αντί εκείνης του Ιερού Νόμου³²².

Τούτων δοθέντων, συνάγεται ότι τα προβλήματα, που αφορούν το θεσμό του Μουφτή, διεκδικούν μια παράδοξη prima facie πρωτοτυπία, αν συγκριθούν με το σύνολο των ανακολουθιών, που χαρακτηρίζουν το καθεστώς της μειονότητας της Θράκης. Ενώ συνήθως οι ασυμβατότητες και δυσαναλογίες, νομικής και πολιτικής φύσης, είναι εν γένει διακρισιακές σε βάρος των μουσουλμάνων, στην περίπτωση του Μουφτή το θεσμικό καθεστώς σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβαίνει τα συνταγματικά επιτρεπτά όρια σε όφελος μιας θρησκευτικής – ισλαμικής

πρακτική συγκλίνουν στη θέση ότι οι Μουσουλμάνοι της Δωδεκανήσου δεν υπάγονται στην αρμοδιότητα κανενός εκ των τριών Ιεροδικείων της Δυτικής Θράκης. Βλ. *Κτιστάκης Ι.*, «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ...*» σελ. 40, αλλά και *ΑΠ (Ολ) 738/1967*, ΝοΒ 1968/381, σ. 1218. Contra, βλ. *Τσιτσελίκης Κ.*, «*Η θέση του Μουφτή (...)*», όπ.π., σελ. 8.

³²⁰ ΑΠ 1723/1980, ΝοΒ 1981/1217 = ΕΕΝ 1981/725, σ. 1218, όπου αναφέρει ότι: «(...) το διαπροσωπικόν των Μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων δίκαιον καθιερωθέν, διά των ρηθειςών, επικυρωθειςών διά των άνω νόμων συνθηκών [εννοεί τις διεθνείς Συνθήκες της Κωνσταντινούπολης (1881), των Αθηνών (1913), των Σεβρών (1920) και της Λωζάννης (1923) και τους αντίστοιχους κυρωτικούς νόμους], αποτελεί κατ' άρθρον 28 παρ. 1 του Συντάγματος αναπόσπαστον μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύει πάσης αντιθέτου διατάξεως νόμου, ισχύει δε, ως ελέχθη, επί των ωρισμένων τούτων προσώπων, ανεξαρτήτως του τόπου κατοικίας αυτών. Συνεπώς αι, μεταξύ άλλων, διαφοραί περί διατροφής (νεφακά) των προσώπων τούτων εκδικάζονται κατ' επιταγήν των ανωτέρω διατάξεων νόμων, υπό του Μουφτή, όστις αποτελεί ειδικόν δικαιοδοτικόν όργανον της Ελληνικής Πολιτείας και τον κατά το άρθρον 8 παρ. 1 του Συντάγματος φυσικόν δικαστήν των εν λόγω προσώπων».

³²¹ ΜονΠρΘηβών 405/2000, Δίκη 2001/1097 = ΝοΒ 2001/661.

³²² ΜονΠρΘηβών 405/2000, όπου αναφέρεται ότι: «Από το άρθρο 5 §§ 1 και 2 του Ν. 1920 της 4/4.2.1991, "Κύρωση της από 24 Δεκεμβρίου 1990 πράξης νομοθετικού περιεχομένου "Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών"» προκύπτει ότι ο Μουφτής ασκεί στην περιφέρεια του δικαιοδοσία μεταξύ Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής. Σύμφωνα με το Β.Δ. 9.12.1953/9.1.1954 στην Ελλάδα σήμερα λειτουργούν τρεις Μουφτείες, της Κομοτηνής, της Ξάνθης και του Διδυμοτείχου. Οι ως άνω δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή είναι σαφές από το γράμμα και το πνεύμα της Συνθήκης της Λωζάννης ότι εφαρμόζονται αποκλειστικά και μόνο επί της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Άλλωστε το καθεστώς της μειονότητας αυτής ρυθμίστηκε σε αποκλειστική συνάρτηση με την ελληνική ορθόδοξη μειονότητα της Τουρκίας το 1923. Η μοναδική ελληνική αυτή μουσουλμανική μειονότητα είναι χωρικά σαφώς προσδιορισμένη, αφού συνδέεται συμβατικά αποκλειστικά και μόνο με τη γεωγραφική περιοχή της σημερινής ελληνικής Θράκης. Πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι οι δικαστικές αρμοδιότητες του Μουφτή, ο οποίος συνιστά δικαστικό όργανο συντρέχουσας αρμοδιότητας με τα τακτικά δικαστήρια (Κ. Τσιτσελίκης, *Η θέση του Μουφτή στην Ελληνική Έννομη Τάξη*, εντεταγμένο στη σειρά μελετών - κέντρου ερευνών μειονοτικών ομάδων, 2, σ. 312), δεν θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της παραβίασης των ατομικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων, τα οποία άλλωστε προστατεύονται ρητά τόσο από το Σ (άρθρο 8), όσο, επίσης, και από την ευρωπαϊκή σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Ρώμης του 1950 και το συμπληρωματικό πρωτόκολλο των Παρισίων του 1952. Η κατοχύρωση αυτή της μειονότητας με συνταγματικές και διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις, που αποτελούν πλέον εσωτερικό δίκαιο, υποχρεώνει την Πολιτεία σε περίπτωση σύγκρουσης μουσουλμανικού ιερού δικαίου και ατομικών δικαιωμάτων να εγγυηθεί στο μουσουλμάνο Έλληνα πολίτη την ελευθερία επιλογής της δικαιοταξίας στην οποία αυτός επιθυμεί να υπαχθεί».

δικαιοταξίας³²³. Η θέση του Μουφτή, πέραν από τις νομικές ασυμβατότητες και τις συνακόλουθες πολιτικές επιπλοκές που την αφορούν, είναι σκόπιμο να εξετάζεται μέσα από ένα διπλό πρίσμα: Από τη μια πλευρά, εκείνο της διαπάλης κατά τη δυναμική μετεξέλιξη των θεσμών και από την άλλη εκείνο των συντηρητικών δομών που διαιωνίζουν κάθε θρησκευτική ιεραρχία³²⁴.

---

³²³ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 14, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

³²⁴ Τσιτσελίκης Κ., «Ο Μουφτής ως δικαστής - επ' ευκαιρία της μελέτης του Γιάννη Κτιστάκι», 25.02.2007, Σύγχρονα Θέματα, 2007, σ. 2.

Συμπεράσματα

Τα κύρια συμπεράσματα του *Πρώτου Μέρους* είναι τα ακόλουθα:

➤ Παρά την παρέλευση ενός αιώνα από την θέση σε ισχύ του Ν. 147/1914, ακόμα και σήμερα, αφ' ενός, απουσιάζει η ενιαία αντίληψη για το υποκειμενικό και αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου, αφ' ετέρου, το περιεχόμενο των κανόνων του Ιερού Νόμου για τα ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου είναι αναντίρρητα αναχρονιστικό.

➤ Ο Ιερός Νόμος είναι το προσωπικό εν γένει δίκαιο των Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών. Ο τύπος κατοικίας τους επομένως, δεν έχει νομικές συνέπειες, πλην της ειδικής περίπτωσης των Δωδεκανησίων.

➤ Η ισχύς του στο εσωτερικό δίκαιο βασίζεται στην ουσιαστικού δικαίου διάταξη του άρθρου 4 του ν 147.1914. Άρα, όσες διαφορές ορίζονται σε αυτή, επιλύονται με βάση τον Ιερό Νόμο και είναι αδιάφορο ποιος είναι δικαστής.

➤ Η αρμοδιότητα του Ιεροδικείου να εκδικάζει αυτό και όχι το Πρωτοδικείο τις διαφορές σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 4 του ν. 147/1914, θεμελιώνεται στην δικονομικού δικαίου διάταξη του άρθρου 5§2 του ν. 1920/1991 που αντικατέστησε το άρθρο 10§1 του ν. 2345/1920. Επομένως, όποια διαφορά περικλείεται ταυτόχρονα στο πεδίο εφαρμογής των παραπάνω άρθρων, επιλύεται με βάση τον Ιερό Νόμο. Τέτοιες διαφορές είναι περί της νόμιμης σύστασης του γάμου, περί των συζυγικών σχέσεων, περί της λύσης του γάμου και περί των συγγενικών δεσμών.

➤ Για τον ίδιο λόγο, εκτός αρμοδιότητας των Ιεροδικείων βρίσκονται οι διαφορές που περικλείονται μόνο στο άρθρο 4 του ν. 147/1914 και όχι σε εκείνο του άρθρου 5§2 του ν. 1920/1991 όπως είναι οι διατάξεις για την επικοινωνία των γονέων με τα τέκνα ή τη πατρότητα του τέκνου ή τη λύση της συγγένειας. Ως εκ τούτου, αυτές, εκδικάζονται από τα τακτικά δικαστήρια. Το ίδιο ισχύει και για τις διαφορές περί τη δικαστική συμπαράσταση ή την υιοθεσία που υπάγονται στα πολιτικά δικαστήρια, διότι δεν διέπονται από τον Ιερό Νόμο.

Μέρος II

III. Το κράτος δικαίου αντιμέτωπο με ένα θεσμοποιημένο θρησκευτικό συντηρητισμό

1. Ουσιαστικές συγκρούσεις του Ιερού Νόμου με το Σύνταγμα και με το διεθνές δίκαιο θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων

i. Αρχή της ισότητας

A. Η ισότητα ενώπιον του νόμου

Μαζί με την ελευθερία, η ισότητα «ενώπιον» και «διά» του νόμου είναι ο βασικός πυλώνας της σύγχρονης δημοκρατίας. Ισότητα δεν σημαίνει εξίσωση των ανομοίων, αλλά ίση μεταχείριση των ουσιασδώς ομοίων και άνιση των ανομοίων, διότι διαφορετικά, με την άκαμπτα ίση δηλαδή μεταχείριση των ανομοίων, οι πραγματικές ανισότητες δεν θα αμβλύνονταν, αλλά απεναντίας θα παρατείνονταν.

Στο άρθρο 2 του Συντάγματος ορίζεται ρητώς, ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου³²⁵ ενώ το άρθρο 4 του Συντάγματος καθιερώνει την ισότητα των Ελλήνων απέναντι στο νόμο³²⁶ καθώς και την ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των Ελλήνων και Ελληνίδων³²⁷.

Εντούτοις, η εφαρμογή του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου της Σαρία έρχεται σε σύγκρουση με την αρχή της ισότητας που θεμελιώνεται τόσο στην Ελληνική, όσο και στη διεθνή³²⁸ και Ευρωπαϊκή³²⁹ έννομη τάξη.

Ειδικότερα, διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι, βάσει της Σαρία, για ένα τμήμα του ελληνικού πληθυσμού εισάγονται ειδικές ρυθμίσεις. Οι υποθέσεις διαζυγίου και η δυνατότητα πολυγαμίας αποτελούν τα κύρια παραδείγματα που αποδεικνύουν το γεγονός αυτό. Ειδικότερα, ο Μουφτής εξετάζει διατάξεις που καθιερώνουν την ανισότητα σε βάρος της γυναίκας, των παιδιών, των προαποβιωσάντων τέκνων, κάτι που φυσικά έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το Ελληνικό Σύνταγμα. Η διακρισιακή μεταχείριση της γυναίκας αντίκειται σε θεμελιώδεις αρχές του δικαίου, καθώς ο Ιερός Νόμος δίνει ιδιαίτερα προνόμια στο σύζυγο σε ζητήματα διαζυγίου, επιμέλειας ανηλίκου και

³²⁵ Άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».

³²⁶ Άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος: «Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου».

³²⁷ Άρθρο 4 παρ. 2 του Συντάγματος: «Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις».

³²⁸ Άρθρα 3, 23 παρ. 4 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα καθώς και άρθρα 5, 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

³²⁹ Άρθρα 21, 23 του Χάρτη Θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ (Συνθήκη Λισαβόνας, Επίσημη Εφημερίδα Ε.Ε. C-303/14.12.2007).

κληρονομιάς. Επίσης, προσβάλλεται η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και έκφρασης (αδυναμία νύμφευσης Μουσουλμάνας με μη Μουσουλμάνο)³³⁰.

Ο θεσμός της υιοθεσίας, όπως προβλέπεται από το ισλαμικό θρησκευτικό δίκαιο παρουσιάζει αντιθέσεις με το θεσμό, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί σήμερα στο ελληνικό δίκαιο. Συγκεκριμένα, βάσει της Σαρία, τα θετά τέκνα δεν επέχουν την ίδια θέση με τα γνήσια, μολονότι, το άρθρο 1561 του Αστικού Κώδικα, αναφέρει πως τα θετά τέκνα έχουν όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των τέκνων που είναι γεννημένα σε γάμο.

Τέλος, διαφορές εντοπίζονται και στο πεδίο του κληρονομικού δικαίου. Κατά το ισχύον κληρονομικό δίκαιο, δεν υφίστανται διαφοροποιήσεις ούτε τυχόν περιορισμοί που να σχετίζονται με το φύλο των τέκνων, εν αντιθέσει με τη Σαρία, όπου προβλέπονται ανισομερή κληρονομικά μερίδια στην εξ αδιαθέτου διαδοχή, με κριτήρια το φύλο, αφού ο άνδρας κληρονόμος, δικαιούται διπλάσιο μερίδιο από τη γυναίκα, ενώ οι χήρες λαμβάνουν ένα μικρό μέρος της περιουσίας του αποβιώσαντα συζύγου.

Τούτων δοθέντων, καταλήγουμε ότι ο Ιερός Νόμος είναι άκαμπτος, σκληρός και άδικος για τη γυναίκα και το παιδί, με αποτέλεσμα να αναδύονται πιθανές συγκρούσεις του τελευταίου με τη σύγχρονη προστασία της γυναίκας και του παιδιού, που έχουν συνταγματική και ταυτόχρονα, διεθνή κατοχύρωση.

---

³³⁰ Χατζόπουλος Β., «Η εφαρμογή της Σαρία (μουσουλμανικού νόμου) στη Δ. Θράκη», (απόσπασμα από Τριανταφυλλίδου Α., Χατζόπουλος Β., Κανδυλάκη Α., «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση - Θεσμικό πλαίσιο και πολιτικές», Αθήνα, 2008, σ. 8.

B. Η ισότητα των δύο φύλων

Οι διατάξεις του Ιερού Νόμου, αδιαμφισβήτητα, εισάγουν επιπλέον πολύπλευρες διακρίσεις αναφορικά με την ισότητα των δύο φύλων. Ειδικότερα, ο ρόλος της γυναίκας υποβαθμίζεται με καθεμία από αυτές. Η γυναίκα θεωρείται υποδεέστερη, όπως φαίνεται από τη δυσχερέστερη νομική θέση στην οποία την τοποθετούν οι εν λόγω κανόνες.

Αξίζει να αναφερθεί, ότι το 2002, η Επιτροπή της Σύμβασης για την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης κατά των γυναικών (ΣΔΓ)³³¹, αναφορικά με τα σεβασμό της ισότητας των φύλων, επεσήμανε τα ακόλουθα:

«Η Επιτροπή είναι ανήσυχη για την περιθωριοποίηση των Μουσουλμάνων γυναικών αναφορικά με τη μη εφαρμογή του γενικού νόμου (Αστικός Κώδικας) για τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας σε διαφορές γάμου και κληρονομιάς, εμμένοντας ιδιαίτερα στην πρακτική της πολυγαμίας και της αποπομπής. Η Επιτροπή ανησυχεί διότι αυτή η κατάσταση οδηγεί σε διακρίσεις σε βάρος των Μουσουλμάνων γυναικών και επηρεάζει αρνητικά την κατοχύρωση των Δικαιωμάτων που απορρέουν από το Σύνταγμα και τη Σύμβαση.

Η Επιτροπή παροτρύνει την Ελλάδα να εντείνει την αφύπνιση των Μουσουλμάνων γυναικών στα δικαιώματα τους και στην έννομη προστασία και να εξασφαλίσει ότι επωφελούνται από τον ελληνικό (γενικό) νόμο»³³².

Μολονότι, λοιπόν, η πολυγαμία επιτρέπεται από το Κοράνι, σπάνια ο Μουφτής, τις τελευταίες δεκαετίες, χορηγεί άδεια και τότε, μόνον, εφόσον συντρέχουν αυστηρά καθορισμένες περιστάσεις. Εντούτοις, τα ζητήματα που άπτονται της ισότητας των συζύγων, των γάμων δια αντιπροσώπων και της ισότητας κληρονόμων είναι ιδιαίτερος σημαντικά.

---

³³¹ Η «Επιτροπή για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών», είναι το όργανο ελέγχου των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει τα συμβαλλόμενα κράτη στο πλαίσιο της ΣΔΓ. Η ΣΔΓ έχει επικυρωθεί από 182 κράτη. Η Ελλάδα την κύρωσε με το νόμο 1342/1983 (ΦΕΚ Α', 39, 1.4.1983).

³³² CEDAW, A/57/38 part III (2002) 184, παρ. 295-6.

α. Η ισότητα των συζύγων

Η ισότητα των δύο φύλων παραβιάζεται κατά τη σύναψη, τη διάρκεια αλλά, κυρίως, κατά τη λύση του γάμου μεταξύ των μουσουλμάνων συζύγων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την έμφυλη αυτή ανισότητα είναι τα ακόλουθα:

Η Μουσουλμάνα δεν έχει δικαίωμα να παντρευτεί μη Μουσουλμάνο (ενώ ο Μουσουλμάνος δύναται), ο άνδρας δικαιούται να μη συναινεί στη λύση του γάμου (αρκεί να καταβάλλει τακτικά την προσωρινή διατροφή), με αποτέλεσμα η έγγαμη γυναίκα να αποστερείται του δικαιώματος της να απελευθερωθεί από έναν δυστυχημένο γάμο και το συναινετικό διαζύγιο, μολονότι εμφανίζεται να έχει συναινετικό χαρακτήρα, διαφέρει ριζικά από το αντίστοιχο ελληνικό, ισοδυναμώντας πρακτικά με ρητή παραίτηση της γυναίκας από όλα τα δικαιώματά της. Η τελευταία, οφείλει να καταβάλει αποζημίωση για τη λύση του γάμου, προκειμένου να εξαγοράσει την έξοδο της, συνήθως επιστρέφοντας τη προίκα που έλαβε, ενώ ταυτόχρονα παραιτείται από το δικαίωμα της για διατροφή ή ακόμη και από την επιμέλεια των τέκνων της.

Επιπλέον, η λύση του γάμου εξαιτίας σοβαρού λόγου (υπαιτιότητας)³³³ σχεδόν πάντα αποβαίνει σε βάρος της γυναίκας, ακόμη και αν ο λόγος υπαιτιότητας αποδίδεται στον άνδρα. Επιπλέον, η αποπομπή της συζύγου από το σύζυγο, που αναγνωρίζει στον τελευταίο το δικαίωμα μονομερούς λύσης του γάμου με δήλωση³³⁴ του ενώπιον του Μουφτή, ενός λόγου διαζυγίου που δεν διαδραματίζει όμως κανένα ρόλο στην απόφαση του Μουφτή, έχει ως αποτέλεσμα, η σύζυγος να στερείται το δικαίωμα ακρόασης και να δικαιούται μόνο να κρατήσει την προίκα που έλαβε όταν

---

³³³ Κτιστάκης Ι., «Ο Μουφτής, Η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», ΝοΒ, σελ. 6-7: «Μετά από αίτηση ενός εκ των συζύγων, το Ιεροδικείο λύνει την έγγαμη συμβίωση αν διαπιστώσει, μετά από πρόχειρο έλεγχο, ότι συντρέχει ένας σοβαρός λόγος (υπαιτιότητα) στο πρόσωπο του άλλου. Το σημαντικό και σε αυτή την περίπτωση λύσης του μουσουλμανικού γάμου είναι ότι, σε γενικές γραμμές, το Ιεροδικείο δεν διατάσσει την καταβολή από τον σύζυγο των δικαιωμάτων της συζύγου στη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και στην τρίμηνη διατροφή. Ως προς αυτό, είναι χαρακτηριστική η απόφαση 25/2003 του Ιεροδικείου Κομοτηνής: αν και ο σύζυγος χαρακτηρίστηκε «εξαφανισμένος» (σε αφάνεια,) για τουλάχιστον πέντε χρόνια, η αιτούσα εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί από την επιμέλεια των ανήλικων τέκνων της, την οποία ασκούσε μέχρι τότε, για να γίνει δεκτή η αίτηση διαζυγίου της. Η επιμέλεια ανατέθηκε στην εκ πατρός γιαγιά τους».

³³⁴ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 64-5: «Η λύση του γάμου με αποπομπή της γυναίκας από τον άνδρα (talaq) συναντάται σε περιορισμένο αριθμό αποφάσεων διαζυγίων των Ιεροδικείων. Σε αυτές τις περιπτώσεις το Ιεροδικείο συνήθως δεν καλεί καν την εν διαστάσει σύζυγο να παρασταθεί ενώπιόν του και να αντικρούσει την αίτηση διαζυγίου. Αν, ωστόσο, η σύζυγος κληθεί αλλά δεν παρασταθεί, τότε το Ιεροδικείο την τιμωρεί με τη στέρηση της «δωρεάς λόγω λύσης του γάμου» και της διατροφής. Αν η παρασταθείσα σύζυγος έχει αντίρρηση, το Ιεροδικείο λύνει (ούτως ή άλλως) τον γάμο, μόνο που διατάσσει τον σύζυγο να καταβάλει πλήρη τα δικαιώματά της (την ανωτέρω «δωρεά» και τη διατροφή). Η «ιδιωτική» λύση του γάμου, δηλαδή χωρίς την παρέμβαση του Ιεροδικείου-Μουφτή, διά της τριπλής μονομερούς δήλωσης του άνδρα προς τη γυναίκα, δεν συναντάται πλέον στους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης».

παντρεύτηκε. Ακόμη, η διαζευγμένη σύζυγος, δύναται αν δεν έχει ήδη παραιτηθεί των δικαιωμάτων της, να λαμβάνει μόνο, τη τρίμηνη διατροφή (νεφακά) για το χρονικό διάστημα που δεν της επιτρέπεται να παντρευτεί.

Είναι πρόδηλο, λοιπόν ότι, η ρύθμιση του διαζυγίου φανερώνει την καταπίεση των γυναικών, καθώς αυτές είναι στη πλειονότητα των περιπτώσεων, οικονομικά ανενεργές και υφίστανται αφενός μεν, την κοινωνική πίεση που ασκεί επάνω τους η κοινότητα, αφετέρου δε, στερούνται και την παραμικρή διαπραγματευτική δύναμη σε περίπτωση διαζυγίου. Στην πραγματικότητα, αποτελούν μια περίπτωση πολιτών δεύτερης κατηγορίας και απολαμβάνουν περιορισμένα δικαιώματα αυτονομίας και ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους, γεγονός που οφείλεται στην κοινωνικό - οικονομική τους κατάσταση και επιβεβαιώνεται μέσω της νομικής τους μεταχείρισης³³⁵.

Τέλος, το ύψος της διατροφής της πρώην συζύγου και του τέκνου είναι εξαιρετικά χαμηλά, ενόψει και της γενικότερης οικονομικής κατάστασης της μειονότητας, με αποτέλεσμα να συνεπάγονται, αναγκαστικά, ένδεια σε κάθε γυναίκα και στο τέκνο της που αποφασίζει ή που υποχρεώνεται να λύσει το γάμο της.

Σε **διεθνές επίπεδο**, η αρχή της ισότητας ανδρών και γυναικών κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων κατοχυρώνεται, στο άρθρο 3 του *Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα* (ΔΣΑΠΔ)³³⁶ και αντίστοιχα στο άρθρο 3, του *Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα* (ΔΣΟΚΠΔ)³³⁷, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών.

---

³³⁵ Παπαδοπούλου Λ., «Φυλακισμένες στην Ιστορία: Ελληνίδες Μουσουλμάνες υπό τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ», Τμητικός Τόμος για τον καθηγητή κ. Πέτρο Ι. Παραρά, Αντ. Σάκκουλας, 2011, σελ 5, http://law-constitution.web.auth.gr/lina/files/28.-2010_Papadopoulou.Lina_saria.stin_ellada_tim.tomos_.Parara.pdf.

³³⁶ Το ΔΣΑΠΔ έχει επικυρωθεί από 168 κράτη. Η Ελλάδα το κύρωσε με το Ν. 2462/1997 (ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997). Το άρθρο 3 ΔΣΑΠΔ (της 16.12.1966) ορίζει ότι: «*Τα συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να διασφαλίσουν το δικαίωμα ισότητας ανδρών και γυναικών στην απόλαυση όλων των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που αναφέρονται στο παρόν Σύμφωνο*», https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtmsg_no=IV-4&chapter=4&lang=en.

³³⁷ Το ΔΣΟΚΠΔ έχει επικυρωθεί από 164 κράτη. Η Ελλάδα το κύρωσε με το Ν. 1532/1985 (ΦΕΚ Α' 45/19.03.1985). Το άρθρο 3 του ΔΣΟΚΠΔ (της 16.12.1966) ορίζει ότι : «*Τα συμβαλλόμενα Κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να εξασφαλίσουν το δικαίωμα της ισότητας άνδρα και γυναίκας σε όλα τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα που αναφέρονται στο παρόν Σύμφωνο*», https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en.

Σημαντικότερες διατάξεις για την ισότητα των συζύγων είναι, καταρχάς, αυτή του άρθρου 16 παρ. 1 της Σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεως κατά των γυναικών (ΣΔΓ)³³⁸ καθώς και εκείνη του άρθρου 23 παρ. 4 του ΔΣΑΠΔ³³⁹.

Κατά την κατάρτιση της ΣΔΓ, μολονότι τα ισλαμικά κράτη διατύπωσαν σειρά επιφυλάξεων³⁴⁰, η αρμόδια Επιτροπή ερμηνεύοντας τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1 της ΣΔΓ, επεσήμανε ρητά, επί των διατάξεων της Σαρία, ότι: (i) η πολυγαμία, (ii) ο αναγκαστικός γάμος γυναικών, (iii) η δεσποτική θέση του συζύγου, (iv) η ανισότητα στα αποκτήματα κατά τη διάρκεια του γάμου και (v) η ανισότητα στα κληρονομικά μερίδια των ομοιόβαθμων δικαιούχων, αντίκεινται στην ισότητα των δύο φύλων³⁴¹.

Παρόμοια προστασία, πέραν των ανωτέρων διεθνών συμβατικών κειμένων, παρέχει και το άρθρο 5 του *Εβδομού Πρόσθετου Πρωτοκόλλου* στην ΕΣΔΑ³⁴². Ειδικότερα, με αφορμή την κήρυξη από το γαλλικό Ακυρωτικό εκτελεστής αλλοδαπής απόφασης διαζυγίου³⁴³, το ΕΔΔΑ εξέτασε τις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων κρατών στην ΕΣΔΑ, υπό το φώς της ανωτέρω διάταξης. Η προσφεύγουσα – σύζυγος, παραπονέθηκε διότι το Ακυρωτικό έκρινε ότι το περιεχόμενο της απόφασης διαζυγίου, που έκανε δεκτή την αποπομπή της, δεν αντίκειται στη γαλλική αντίληψη περί

---

³³⁸ Άρθρο 16 παρ. 1 ΣΔΓ: «Τα Κράτη μέλη θα λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών σε όλα τα ζητήματα που αφορούν τον γάμο και τις οικογενειακές σχέσεις, και ειδικότερα θα διασφαλίζουν, με βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών: α) Το ίδιο δικαίωμα προς σύναψη γάμου. β) Το ίδιο δικαίωμα να εκλέγουν ελεύθερα σύζυγο και να συνάπτουν γάμο μόνο με την ελεύθερη και πλήρη συναίνεσή τους. γ) Τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα τόσο κατά τη διάρκεια του γάμου όσο και κατά τη λύση αυτού. δ) Τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα των ως γονέων, ανεξάρτητα από τη συζυγική τους κατάσταση, σε θέματα που αφορούν τα παιδιά τους· σε όλες τις περιπτώσεις θα προέχουν τα συμφέροντα των παιδιών τους. ε) Τα ίδια δικαιώματα να αποφασίζουν ελεύθερα και υπεύθυνα για τον αριθμό και τα χρονικά διαστήματα που θα φέρουν στον κόσμο τα παιδιά τους και το δικαίωμά τους για πληροφόρηση, μόρφωση και λήψη των μέσων που θα τις καταστήσουν ικανές να ασκήσουν αυτά τα δικαιώματα. ζ) Τα ίδια δικαιώματα και καθήκοντα, τα σχετικά με το δικαίωμα κηδεμονίας, επιτροπείας και υιοθεσίας ανηλίκων, ή με παρόμοιους θεσμούς όταν οι έννοιες αυτές συναντώνται στην εθνική νομοθεσία· σε όλες τις περιπτώσεις θα πρυτανεύει το συμφέρον του παιδιού. η) Τα ίδια προσωπικά δικαιώματα που προσιδιάζουν σε συζύγους, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος εκλογής οικογενειακού ονόματος και επαγγέλματος και στους δύο συζύγους. θ) Τα ίδια δικαιώματα αναφορικά με την κυριότητα, κτήση, διοίκηση, διαχείριση, επικαρπία και διάθεση περιουσίας ου περιήλθε είτε χάριν δωρεάς είτε εκ επαχθούς αιτίας (αντί τιμήματος)».

³³⁹ Άρθρο 23 παρ. 4 ΔΣΑΠΔ: «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για την εξασφάλιση της ισότητας των δικαιωμάτων και των ευθυνών των συζύγων σε σχέση με το γάμο, κατά τον έγγαμο βίο και κατά τη λύση του γάμου. Σε περίπτωση λύσης του γάμου, λαμβάνονται μέτρα για την εξασφάλιση της απαραίτητης προστασίας των παιδιών».

³⁴⁰ Rehof L.- A., «Guide To the Travaux Preparatoires of the United Nations Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women», Dordrecht/ Boston/ London, M. Nijhoff, Publishers, 1993.

³⁴¹ Γενική Σύσταση 21 της Επιτροπής της ΣΔΓ (δέκατη Τρίτη Σύνοδος, 1994), CEDAW, A/47/38, ΠΑΡ. 11-35.

³⁴² Το άρθρο 5 του Εβδομού ΠΠ ΕΣΔΑ αναφέρει ότι : «Οι σύζυγοι είναι ίσοι στα δικαιώματα και τις ευθύνες που απορρέουν από το ιδιωτικό δίκαιο στις μεταξύ τους σχέσεις και στις σχέσεις τους με τα τέκνα τους, ως προς το γάμο, κατά τη διάρκειά του και στην περίπτωση λύσης του. Αυτό το άρθρο δεν εμποδίζει τα κράτη να πάρουν αναγκαία μέτρα που επιβάλλει το συμφέρον των τέκνων». Το έβδομο πρόσθετο πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ (ETS αρ. 117, 22. 11. 1984) κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν. 1705/1987 (ΦΕΚ Α' 89/12.06.1987).

³⁴³ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 133-4.

της διεθνούς έννομης τάξης. Η προσφυγή κηρύχθηκε μεν εκτελεστή, όμως δεν εκδικάστηκε από το ΕΔΔΑ, διότι αφενός, η προσφεύγουσα παραιτήθηκε της προσφυγής και αφετέρου, το γαλλικό Ακυρωτικό μετέβαλε τη νομολογία του³⁴⁴. Το ΕΔΔΑ σημείωσε, ωστόσο ότι η εν λόγω απόφαση είναι αντίθετη στην ισότητα των συζύγων κατά τη λύση του γάμου, την οποία εγγυάται το άρθρο 5 του Εβδόμου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ³⁴⁵.

Σε **επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης**, εφαρμοστέος είναι ο *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων* (ΧΘΔ) της ΕΕ³⁴⁶, ο οποίος κατέστη νομικά δεσμευτικός (2009), μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας (2007). Συγκεκριμένα, το άρθρο 23 ορίζει ότι *«η ισότητα γυναικών και ανδρών πρέπει να εξασφαλίζεται σε όλους τους τομείς, μεταξύ άλλων στην απασχόληση, την εργασία και τις αποδοχές. Η αρχή της ισότητας δεν αποκλείει τη διατήρηση ή τη θέσπιση μέτρων που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου»*.

Στην **εγχώρια έννομη τάξη**, ο κανόνας του άρθρου 4 παρ. 2 του Συντάγματος της Ελλάδας ορίζει ρητώς ότι: *«οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις»*. Κατά πάγια νομολογία³⁴⁷, ο κανόνας αυτός επιτάσσει την «ίση ρύθμιση»³⁴⁸ των προϋποθέσεων και του περιεχομένου των εννόμων καταστάσεων (π.χ. της έγγαμης κατάστασης, της κατάστασης γονέα-τέκνου) και των εννόμων σχέσεων (π.χ. της σχέσης γονέα-τέκνου), επιβάλλοντας την παροχή ίσων ευκαιριών και στα δύο φύλα για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ελεύθερη ατομική δράση.

Το Σύνταγμα, βάσει του άρθρου 25 παρ 1 του τέταρτου εδαφίου³⁴⁹, δεν επιτρέπει πλέον αποκλίσεις από τον κανόνα αυτό. Η διάταξη του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος, που τις επέτρεπε υπό ορισμένες προϋποθέσεις, αντικαταστάθηκε, στη συνταγματική αναθεώρηση του 2001,

³⁴⁴ Πρόκειται συνολικά για 5 αποφάσεις του Πρώτου Τμήματος του Ακυρωτικού (Cour de Cassation, 1re civile, 17.2.2004, αρ. αναίρεσης 01-11549, 02-11618, 02-10.755, 02-15.766 και 02-17.479), BICC 597 (1.5.2004, AP. 658,659,660,661,662), https://www.courdecassation.fr/publications_26/bulletin_information_cour_cassation_27/bulletins_information_2004_1743/.

³⁴⁵ ΕΔΔΑ, απόφαση D.D κατά Γαλλίας, 8.11.2005, αρ. προσφυγής 3/02, http://www.echr.coe.int/Documents/Case_law_references_ENG.pdf.

³⁴⁶ Βλ. 2010/C, 83/02, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 30.03.2010, C 83/389, <http://www.ddp.org.gr/wp-content/uploads/2013/04/xartis- themeliodon dikaiomaton .pdf>.

³⁴⁷ ΣτΕ 3217/1977, ΝοΒ 1978/270, σ. 270-1, ΣτΕ 422/1983, ΝΟΜΟΣ, ΣτΕ 2857/1993, ΔιΔικ 1994, σ. 602- 5, ΣτΕ 2435/1997, ΔιΔικ 1997, σ. 1422-3, ΣτΕ 1379/1998, ΔιΔικ 1998, σ. 929, ΑΠ (Ολ) 7/1993, ΝοΒ 1994, σ. 368- 371, ΑΠ 130/2005, ΝοΒ 2005, σ. 1440-2, ΕΣ 977/2000, ΔιΔικ 2001, σ. 795-8, ΕΣ (Ολ) 614/2001, ΕΔΔΔ 2001, σ. 598- 600. Βλ., Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 134 επ.

³⁴⁸ Μάνεσης Α., «*Η συνταγματική καθιέρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών*», ΔκΠ 4 (1983), σ. 9 επ.

³⁴⁹ Άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' Σ: «*Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά [ενν. τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου], πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας*».

με άλλη διάταξη που κατοχυρώνει ρητά την ουσιαστική ισότητα των δύο φύλων, προβλέποντας τη λήψη θετικών μέτρων, ιδίως υπέρ των γυναικών³⁵⁰.

β. Οι γάμοι δια αντιπροσώπων

Η εφαρμογή των ρυθμίσεων της Σαρία, για τη σύναψη γάμου δια αντιπροσώπων είναι φθίνουσα, χάριν της συμβολής της υπ' αριθ. 21/2002 σχετικής εγκυκλίου του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημοσίας Διοίκησης και Αποκέντρωσης³⁵¹, η οποία απαγόρευσε στους ληξιάρχους να καταχωρούν τους συγκεκριμένους γάμους.

Ειδικότερα, κατόπιν αιτήματος του Μουφτή Κομοτηνής, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου³⁵², αφού εξέτασε τις σχετικές, συνταγματικές και δημοσίου διεθνούς δικαίου, διατάξεις γνωμάτευσε επί της νομιμότητας της εγκυκλίου³⁵³, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο μουσουλμανικός γάμος που συνάπτεται εφεξής διά αντιπροσώπων, θα πρέπει να θεωρείται *ανυπόστατος* ως προς τον αντιπρόσωπο και τον άλλο μελλονύμφο, και *άκυρος* ως προς τον αντιπροσωπευόμενο³⁵⁴.

Σε **διεθνές επίπεδο**, οι διεθνείς συμβάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου περιέχουν ειδικές ρυθμίσεις που απαγορεύουν το γάμο δια αντιπροσώπου, επηρεαζόμενες από το άρθρο 16 παρ. 2 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ορίζει τα ακόλουθα: «*Γάμος δεν μπορεί να συναφθεί παρά μόνο με την ελεύθερη και πλήρη συναίνεση των μελλονύμφων*».

Συγκεκριμένα, η διάταξη του άρθρου 23 παρ. 3 του ΔΣΑΠΔ³⁵⁵ καθώς και αυτή, του άρθρου 10 παρ. 1 του ΔΣΟΚΠΔ³⁵⁶ παρέχουν έννομη προστασία στους μελλονύμφους συζύγους. Επιπλέον, η

---

³⁵⁰ Χρυσόγονος Κ., «*Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*», Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 140-146 και Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου Α., «*Ισότητα και ανάπτυξη*», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998, σ. 57-121.

³⁵¹ Αριθμός πρωτοκόλλου 96080/19182/20.09.2002.

³⁵² Η ΕΕΔΑ είναι συμβουλευτικό όργανο του ελληνικού κράτους σε θέματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου (ιδρυτικός νόμος 2667/1998, ΦΕΚ Α' 281/18.12.1998).

³⁵³ Γνωμοδότηση ΝΣΚ (ολομ.) 686/93.

³⁵⁴ ΕΕΔΑ, «*Οι διά αντιπροσώπου τελούμενοι μουσουλμανικοί γάμοι στην Ελλάδα*»:

α) ΕΕΔΑ Ετήσια Έκθεση 2003, και β) Κείμενο απόφασης για τους δι' αντιπροσώπου τελούμενους μουσουλμανικούς γάμους στην Ελλάδα: http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/meionohtes/mousoulmanikos_gamos_dia_antiprosowpou2003.pdf. Βλ.

επίσης Κτιστάκης Ι., «*Οι διά αντιπροσώπου τελούμενοι μουσουλμανικοί γάμοι στην Ελλάδα*», Νομοκανονικά Β' (2003/ 2), 67- 78. Contra, Δούδος Γ., «*Το υποστατό των Μουσουλμανικών γάμων που τελούνται δια πληρεξουσίου στα πλαίσια της ελληνικής έννομης τάξης*», (γνωμοδότηση). Νομοκανονικά Γ', (2004/1) σ. 119- 131.

³⁵⁵ Άρθρο 23 παρ. 3 ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997): «*Κανένας γάμος δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την ελεύθερη και πλήρη συναίνεση των μελλοντικών συζύγων*».

Σύμβαση για την εξάλειψη όλων μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, στο άρθρο 16 παρ. 1 εδ. β' της ΣΔΓ³⁵⁷ εξασφαλίζει αντίστοιχο προστατευτικό πλέγμα.

Από πλευράς **ελληνικής έννομη τάξης** το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος κατοχυρώνει ως «πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας», το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου³⁵⁸. Πρόκειται για θεμελιώδη αρχή της ελληνικής έννομης τάξης. Η «αξία», όμως, που πρέπει να έχει ο άνθρωπος ως έλλογο και συνειδητό όν», προσβάλλεται όταν η σύναψη γάμου δύο ανθρώπων πραγματοποιείται εξ' αποστάσεως, μέσω τρίτων και υπό αίρεση³⁵⁹.

Επιπλέον, από το συνδυασμό των άρθρων 5 παρ 1 (ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας) καθώς και 21 παρ. 1 (προστασία του γάμου) του Συντάγματος, απορρέει η ελευθερία επιλογής συζύγου και σύναψης γάμου³⁶⁰. Τέλος, η ελευθερία αυτή κατοχυρώνεται και στον ΑΚ με τους όρους της ρητής, σύγχρονης, αυτοπρόσωπης και οριστικής δήλωσης των μελλονύμφων ενώπιον του αρμόδιου και μόνο λειτουργού. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι η ελευθερία σύναψης γάμου και επιλογής συζύγου, εν προκειμένω, έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι στον Ιερό Νόμο επιτρέπεται, χωρίς δικαστική απόφαση, η σύναψη του γάμου ανηλίκων³⁶¹.

---

³⁵⁶ Άρθρο 10 παρ. 1 ΔΣΟΚΠΔ (Ν. 1532/1985, ΦΕΚ Α' 45/19.03.1985): «Στο γάμο πρέπει να συμφωνούν ελεύθερα οι μέλλοντες σύζυγοι».

³⁵⁷ Άρθρο 16 παρ. 1 εδ. β' ΣΔΓ (Ν. 1342/1983, ΦΕΚ Α' 39/01.04.1983): «Τα Κράτη μέλη θα λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών σε όλα τα ζητήματα που αφορούν τον γάμο και τις οικογενειακές σχέσεις και ειδικότερα θα διασφαλίζουν, με βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών (...) το ίδιο δικαίωμα να εκλέγουν ελεύθερα σύζυγο και να συνάπτουν γάμο μόνο με την ελεύθερη και πλήρη συναίνεσή τους».

³⁵⁸ Άρθρο 5 παρ. 1 Σ: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

³⁵⁹ Άρθρο 21 παρ. 1 Σ: «Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους».

³⁶⁰ ΣτΕ 4590/1976, ΤοΣ 3 (1977), σ. 163-4.

³⁶¹ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 136.

γ. Η ισότητα των κληρονόμων

Το μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο (Φεραΐζ) προβλέπει, όπως προαναφέραμε, ανισομερή κληρονομικά μερίδια στην εξ αδιαθέτου διαδοχή, με κριτήριο διάκρισης το φύλο του κληρονόμου. Οι άρρενες κληρονόμοι, γιοι του αποβιώσαντα, λαμβάνουν διπλάσιο ποσοστό έναντι των θήλεων. Οι χήρες που επιζούν λαμβάνουν ένα μικρό μέρος της περιουσίας του συζύγου και οι αδερφές μόνο το ήμισυ του μεριδίου που κληρονομούν οι αδερφοί τους από την πατρική περιουσία.

Οι Μουσουλμάνοι κληρονόμοι ή κληρονομούμενοι, ωστόσο, συχνά παρακάμπτουν σιωπηρώς την εφαρμογή του Φεραΐζ, αναζητώντας την ίση διανομή της κληρονομίας με τις δικαιούχες Μουσουλμάνες. Ειδικότερα, οι περισσότεροι Μουσουλμάνοι μεταβιβάζουν εν ζωή την περιουσία τους στα τέκνα τους ή στη γυναίκα τους. Όσοι δεν το πράττουν, απευθύνονται στα πολιτικά δικαστήρια και όχι στον Ιεροδίκη, ζητώντας την έκδοση κληρονομητηρίων, με βάση τον Αστικό Κώδικα (άρθρα 1956 επ.)³⁶².

Στην **ελληνική έννομη τάξη**, η ΜονΠρΡοδόπης 152/1991 έχει ήδη κρίνει ότι η ρύθμιση για τα ανισομερή κληρονομικά μερίδια στην εξ αδιαθέτου διαδοχή αντίκειται στο άρθρο 4 παρ. 2 Σ, που εγγυάται την ισότητα των δύο φύλων³⁶³. Από τη σκοπιά του **δημοσίου διεθνούς δικαίου**, πέραν των όσων ήδη έχουν αναπτυχθεί ανωτέρω, για την ισότητα των συζύγων, σημειώνεται ότι η Επιτροπή του ΔΣΑΠΔ³⁶⁴ έχει ζητήσει από τα συμβαλλόμενα κράτη, κατ' εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 24 παρ. 1 του ΔΣΑΠΔ³⁶⁵, «να ενημερώσουν με ποιο τρόπο, στη νομοθεσία και την πρακτική τους, προχωρούν στην κατάργηση κάθε διάκρισης σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένου εκείνου της κληρονομίας»³⁶⁶.

---

³⁶² Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του Μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011, σ. 51.

³⁶³ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 137.

³⁶⁴ Πρόκειται για την «Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», που είναι το όργανο ελέγχου των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει τα συμβαλλόμενα κράτη στο πλαίσιο του ΔΣΑΠΔ

³⁶⁵ Άρθρο 24 παρ. 1 ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997): «Κάθε παιδί, χωρίς διάκριση λόγω φυλής, χρώματος, γένους, γλώσσας, θρησκείας, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, περιουσίας ή γέννησης, έχει δικαίωμα, έναντι της οικογένειάς του, της κοινωνίας και του Κράτους, στα μέτρα προστασίας που απαιτεί η θέση του ως ανηλίκου».

³⁶⁶ Γενικό σχόλιο 17 της ΕΔΑ του ΔΣΑΠΔ (τριακοστή πέμπτη Σύνοδος, 1989). Βλ., Observation Generale 17, Article 24 (trente-cinquieme session, 1989), Compilation des commentaires generaux et Recommendations

ii. Η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού

A. Η «αυτόματη» ανάθεση της γονικής μέριμνας

Η ανάθεση της άσκησης γονικής μέριμνας του τέκνου (επιμέλεια και επιτροπεία) από τα Ιεροδικεία³⁶⁷ της Δυτικής Θράκης πραγματοποιείται κατά τρόπο «αυτόματο». Όπως προαναφέραμε, η επιμέλεια των μεν αγοριών μέχρι ηλικίας επτά ετών, των δε κοριτσιών μέχρι ηλικίας εννέα ετών, ανατίθεται στη μητέρα. Στη συνέχεια, και μέχρι την ενηλικίωσή τους, την επιμέλεια αναλαμβάνει ο πατέρας.

Σε εκείνες τις υποθέσεις που δεν ακολουθείται η «αυτόματη» ανάθεση της επιμέλειας, η κρίση των Ιεροδικείων είναι πλήρως ανατιολόγητη. Η επιτροπεία ανατίθεται αυτομάτως στον πατέρα ή τους άρρενες ανιόντες του. Σε περίπτωση που τούτοι δεν υφίστανται, τότε αναλαμβάνει η μητέρα του ανηλίκου, εφόσον πάλι δεν συζεί με άλλον άνδρα.

Η «αυτόματη» ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας, αναμφίβολα, δεν αφήνει κανένα περιθώριο για τη στάθμιση του συμφέροντος του παιδιού, πόσο δε, μάλλον για την υπεροχή του συμφέροντος αυτού έναντι των υπολοίπων. Η αρχή της υπεροχής του συμφέροντος του παιδιού, όμως, συνιστά τόσο συνταγματική όσο και διεθνή υποχρέωση της Ελλάδας.

Από πλευράς **διεθνούς δικαίου**, η επιταγή για την προστασία του συμφέροντος του παιδιού είναι ευθεία. Η διάταξη του άρθρου 3 παρ. 1 της *Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού* (ΣΔΠ)³⁶⁸ του 1989 ορίζει τα ακόλουθα: «Σε όλες τις αποφάσεις που αφορούν τα παιδιά,

---

generales adoptees par les organes des traites, U.N. Doc, <https://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/french/f-HRC-comment17.htm>.

³⁶⁷ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη - Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «*Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*», Κριτική, Αθήνα, 1999, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>, σ.17, όπου αναφέρει ότι: «Ο Μουφτής έχει τη δυνατότητα διορισμού ή παύσης επιτρόπου ανηλίκου, όπως και διορισμού κηδεμόνα, αν και δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία των θεσμών αυτών, όπως τους αντιλαμβάνεται ο Ιερός Νόμος και ο Αστικός Κώδικας. Ο Μουφτής επεμβαίνει σε υποθέσεις που αφορούν ανήλικους μέχρι την ηλικία των 15 ετών. Για ηλικίες μέχρι 18 ετών ο ανήλικος υπόκειται στις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα».

³⁶⁸ Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ΣΔΠ) έχει επικυρωθεί από 196 κράτη. Η Ελλάδα την κύρωσε με τον Ν. 2101/1992 (ΦΕΚ Α' 192/02.12.1992), https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&lang=en. Στο πλαίσιο αυτής της Σύμβασης λειτουργεί η «Επιτροπή για τα δικαιώματα το παιδιού», ως όργανο ελέγχου των δεσμεύσεων που έχουν αναλάβει τα συμβαλλόμενα κράτη στη ΣΔΠ,

είτε αυτές λαμβάνονται από δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς κοινωνικής προστασίας, είτε από τα δικαστήρια, τις διοικητικές αρχές ή από τα νομοθετικά όργανα, πρέπει να λαμβάνεται πρωτίστως υπόψη το συμφέρον του παιδιού».

Η αρχή της υπεροχής του συμφέροντος του τέκνου προσδιορίζει και τη φυσιογνωμία της ΣΔΠ, διότι ανταποκρίνεται στη βασική ιδεολογική θέση, ότι το παιδί δεν είναι αντικείμενο προστασίας αλλά αυτόνομο υποκείμενο θεμελιωδών δικαιωμάτων³⁶⁹. Η θέση αυτή δεν έγινε τελείως δεκτή από τα ισλαμικά κράτη, τα οποία διατύπωσαν επιφυλάξεις στη ΣΔΠ, στο μέτρο που τούτη έρχεται σε σύγκρουση με τη Σαρία³⁷⁰. Στον αντίποδα, τα περισσότερα δυτικοευρωπαϊκά κράτη διατύπωσαν αντιρρήσεις επί των συγκεκριμένων επιφυλάξεων, ενώ η Παγκόσμια Διάσκεψη της Βιέννης του ΟΗΕ, ζήτησε να αποσυρθούν οι επιφυλάξεις³⁷¹. Παρόμοιου περιεχομένου είναι και οι ρυθμίσεις των άρθρων 23 παρ. 4 εδ. β' και 24 παρ. 1 του ΔΣΑΠΔ³⁷² αντίστοιχα.

Κατά την ερμηνεία των ανωτέρω διατάξεων, η Επιτροπή του ΔΣΑΠΔ επεσήμανε μεταξύ άλλων ότι «σε περίπτωση λύσης του γάμου πρέπει να ληφθούν μέτρα με γνώμονα το συμφέρον του παιδιού»³⁷³ και ότι «κάθε διάκριση αναφορικά με την ανάθεση της επιμέλειας, τη διατροφή των τέκνων, το δικαίωμα επικοινωνίας ή την απώλεια της επιμέλειας απαγορεύεται, έχοντας υπ' όψη την υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού»³⁷⁴. Τέλος, υπογράμμισε, ότι σε περίπτωση σύγκρουσης συμφέροντος μεταξύ του παιδιού και του γονέα, αν η επίλυση της συνεπάγεται τη βλάβη ενός εκ των δύο, το συμφέρον του παιδιού υπερτερεί³⁷⁵.

---

http://www.unhcr.org.cy/fileadmin/user_upload/Rights_of_Children.pdf. Βλ. Detrick Sh., «A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child», The Hague/Boston/London/ Nijhoff, 1999.

³⁶⁹ Alston Ph., «The Best Interests of the Child», Oxford, Clarendon Press, 1994.

³⁷⁰ Πρόκειται για το Αφγανιστάν, Αλγερία, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, Ιράν, Ιορδανία, Ιράκ, Κουβέιτ, Μαλβίδες, Μαρόκο, Μαυριτανία, Μπρούναι, Ομάν, Κατάρ, Σαουδική Αραβία και Συρία

³⁷¹ Διακήρυξη της Βιέννης για τα Δικαιώματα του ανθρώπου, Μέρος II. Β.4, παρ. 46, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPSCCRC.aspx>.

³⁷² ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997), άρθρο 23 παρ. 4 εδ. β': «Σε περίπτωση λύσης του γάμου, λαμβάνονται μέτρα για την εξασφάλιση της απαραίτητης προστασίας των παιδιών».

Άρθρο 24 παρ. 1: «Κάθε παιδί, χωρίς διάκριση λόγω φυλής, χρώματος, γένους, γλώσσας, θρησκείας, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, περιουσίας ή γέννησης, έχει δικαίωμα, έναντι της οικογένειάς του, της κοινωνίας και του Κράτους στα μέτρα προστασίας που απαιτεί η θέση του ως ανηλίκου».

³⁷³ Γενικό σχόλιο 17 της ΕΔΑ του ΔΣΑΠΔ (τριακοστή πέμπτη Σύνοδος, 1989). Βλ., Observation Generale 17, Article 24 (trente-cinquieme session, 1989), Compilation des commentaires generaux et Recommendations generales adoptees par les organes des traites, U.N, παρ. 5-6.

³⁷⁴ Γενικό σχόλιο 19 της ΕΔΑ του ΔΣΑΠΔ (τριακοστή ένατη Σύνοδος, 1990). Βλ., Observation Generale 17, Article 24 (trente-cinquieme session, 1989), Compilation des commentaires generaux et Recommendations generales adoptees par les organes des traites, U.N, παρ. 9.

³⁷⁵ Υπόθεση Hendriks κατά Ολλανδίας, αρ. αναφοράς 201/1985, (CCPR/C/33/D/201/1985), <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/SDecisionsVol3en.pdf>.

Στην ΕΣΔΑ, η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού συνάγεται στενά από το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, και συγκεκριμένα στο άρθρο 8³⁷⁶, που κατοχυρώνει το δικαίωμα σεβασμού της οικογενειακής ζωής. Ανάλογη, είναι και η παρεχόμενη προστασία του άρθρου 5 του Εβδόμου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ³⁷⁷, η οποία ορίζει ρητά ότι η προστασία της ισότητας των συζύγων δεν εμποδίζει τα κράτη να λάβουν τα αναγκαία μέτρα που επιβάλλει το συμφέρον του τέκνου.

Αξίζει να επισημανθεί ότι, βάσει της νεότερης νομολογία της ΕΣΔΑ, τα ζητήματα της γονικής μέριμνας των τέκνων διαζευγμένων γονέων, δεν άπτονται αποκλειστικά στο εγχώριο οικογενειακό δίκαιο ή στις διαπροσωπικές σχέσεις και συμφωνίες, αλλά ρυθμίζονται σύμφωνα με τις μείζονες υποχρεώσεις που έχει αναλάβει κάθε συμβαλλόμενο στην ΕΣΔΑ κράτος³⁷⁸. Χαρακτηριστικές υποθέσεις, που εξασφαλίζουν την υπεροχή του τέκνου έναντι όλων και διασφαλίζουν την αναγκαία προστασία με γνώμονα το συμφέρον του, είναι οι *Hofman κατά Αυστρίας*³⁷⁹ και *Hokkanen κατά Φιλανδίας*³⁸⁰.

Επιπροσθέτως, τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης³⁸¹, εμπνεόμενα από τη Διεθνή Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, έθεσαν σε ισχύ την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την άσκηση των Δικαιωμάτων των Παιδιών³⁸², η οποία στο άρθρο 6 επισημαίνει ότι, «κάθε δικαστική αρχή,

---

³⁷⁶ Άρθρο 8 ΕΣΔΑ [ΝΔ 53/1974 (ΦΕΚ Α' 256/20.09.1974) και Ν. 2400/1996 (ΦΕΚ Α' 96/04/06/1996)]: «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις τον σεβασμόν της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του. 2. Δεν επιτρέπεται να υπάρξη επέμβασις δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβασις αυτή προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων».

³⁷⁷ Άρθρο 5 Εβδόμου ΠΠ ΕΣΔΑ: «Οι σύζυγοι είναι ίσοι στα δικαιώματα και τις ευθύνες που απορρέουν από το ιδιωτικό δίκαιο στις μεταξύ τους σχέσεις και στις σχέσεις τους με τα τέκνα τους, ως προς το γάμο, κατά τη διάρκειά του και στην περίπτωση λύσης του. Αυτό το άρθρο δεν εμποδίζει τα κράτη να πάρουν αναγκαία μέτρα που επιβάλλει το συμφέρον των τέκνων».

³⁷⁸ ΕΔΔΑ, *Κοσμοπούλου κατά Ελλάδας*, (05.02.2004), στο Δίκη 35 (2004), σ. 1274-1233, <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%222260457/00%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-61619%22%5D%7D>.

³⁷⁹ ΕΔΔΑ, *Hofman κατά Αυστρίας*, (23.6.1993), <http://www.interights.org/commonwealth-and-international-law-document/117/index.html>.

³⁸⁰ ΕΔΔΑ, *Hokkanen κατά Φιλανδίας*, (24.8.1994), <http://www.c-g.org.uk/camp/hr/hokkanen.htm>.

³⁸¹ Το Συμβούλιο της Ευρώπης είναι ένας διεθνής οργανισμός στον οποίο συμμετέχουν 47 κράτη της Ευρώπης και της ανατολικής περιφέρειάς της. Συμμετέχουν επίσης πέντε κράτη ως παρατηρητές του Συμβουλίου και τρία ως παρατηρητές της Συνέλευσής του. Ιδρύθηκε στις 5 Μαΐου του 1949. Είναι ο παλαιότερος οργανισμός, ο οποίος έχει ως σκοπό την ευρωπαϊκή ενοποίηση με ιδιαίτερη έμφαση στα νομικά πρότυπα και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη δημοκρατική ανάπτυξη και τη ρύθμιση των νομοθεσιών καθώς και την πολιτισμική συνεργασία στην Ευρώπη. Στις 9 Αυγούστου 1949 η Ελλάδα προσχώρησε ως το 11ο κράτος-μέλος. Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης λειτουργεί η ΕΣΔΑ, <http://www.coe.int/el/web/portal/home>.

³⁸² Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση έχει επικυρωθεί από 20 κράτη. Η Ελλάδα κύρωσε τη Σύμβαση με το Ν. 2502/1997 (ΦΕΚ Α' 103/28.05.1997), http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/160/signatures?p_auth=rdhEPvWF.

προτού λάβει οποιαδήποτε απόφαση για το μέλλον του παιδιού, οφείλει να λάβει υπ' όψη της τη γνώμη του παιδιού».

Σε επίπεδο **Ευρωπαϊκής Ένωσης**, εφαρμοστέο είναι το άρθρο 24 του ΧΘΔ της ΕΕ³⁸³, εντός του οποίου κατοχυρώνεται η έννοια του συμφέροντος του παιδιού. Χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ, η οποία μνημονεύει την ανωτέρω διάταξη για την κατοχύρωση της προστασία του παιδιού, μεταξύ άλλων σχετικών διατάξεων του διεθνούς δικαίου. Τούτο δικαιολογείται από το συνδυασμό δύο παραμέτρων: πρώτον, από την απόκτηση νομικής δεσμευτικότητας του ΧΘΔ (από το 2009) και δεύτερον, από την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ, με άμεση συνέπεια την ένωση των δικαιωμάτων των δύο θεσμών στον τομέα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου³⁸⁴.

Στην **ελληνική συνταγματική τάξη**, ορίζεται, στο άρθρο 21 παρ. 1, ότι «η παιδική ηλικία τελεί υπό την προστασία του κράτους». Η συνταγματική αυτή διάταξη, συνδυαστικά με εκείνες των άρθρων 2 παρ. 1 (προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας), 4 παρ. 2 (υπό την έννοια της ισότητας των δύο γονέων στις σχέσεις με το τέκνο), 5 παρ. 1 (δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) και 25 παρ. 1 εδ. γ' (αρχή της *τριτενέργειας*, δηλαδή προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και στο πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών στις οποίες αυτά προσιδιάζουν), και όσες διατάξεις διεθνών κειμένων προαναφέρθηκαν, διαμορφώνουν ένα ευνοϊκό κανονιστικό περιβάλλον για το παιδί³⁸⁵. Το περιβάλλον αυτό, όντας υπερνομοθετικό αποσκοπεί στην προστασία του συμφέροντος του παιδιού και δεν μπορεί, σε καμία περίπτωση, να αλλοιωθεί από τον κοινό νομοθέτη³⁸⁶.

Στον ελληνικό ΑΚ, αποκλειστικό σκοπό της *γονική μέριμνας* αποτελεί το συμφέρον του παιδιού³⁸⁷. Ως γονική μέριμνα νοείται η επιμέλεια, η διοίκηση της περιουσίας και η *εκπροσώπηση*

---

³⁸³ Άρθρο 24 ΧΘΔ: «1. Τα παιδιά έχουν δικαίωμα στην προστασία και τη φροντίδα που απαιτούνται για την καλή διαβίωσή τους. Τα παιδιά μπορούν να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους. Η γνώμη τους σχετικά με ζητήματα που τα αφορούν λαμβάνεται υπόψη σε συνάρτηση με την ηλικία και την ωριμότητά τους. 2. Σε όλες τις πράξεις που αφορούν τα παιδιά, είτε επιχειρούνται από δημόσιες αρχές είτε από ιδιωτικούς οργανισμούς, πρωταρχική σημασία πρέπει να δίνεται στο υπέρτατο συμφέρον του παιδιού. 3. Κάθε παιδί έχει δικαίωμα να διατηρεί τακτικά προσωπικές σχέσεις και απ' ευθείας επαφές με τους δύο γονείς του, εκτός εάν τούτο είναι αντίθετο προς το συμφέρον του».

³⁸⁴ Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του Μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 54.

³⁸⁵ Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 142.

³⁸⁶ Βιδάλης Τ., «Η συνταγματική διάσταση της εξουσίας στο γάμο και στην οικογένεια», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σ. 345-365.

³⁸⁷ Κουμάντος Γ., «Οικογενειακό Δίκαιο», τ. Ι, Σάκκουλας, Αθήνα, 1988, σ. 7-13 και Κουνουγέρη - Μανωλεδάκη Ε., «Οικογενειακό Δίκαιο», τ. ΙΙ, Σάκκουλας, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2003, β' έκδοση, σ. 166-8.

του ανηλίκου (άρθρο 1510 παρ. 1 εδ. β' ΑΚ³⁸⁸). Η γονική μέριμνα διέπεται από την αρχή της προάσπισης του συμφέροντος του τέκνου και από την αρχή της ισότητας των δύο φύλων, η οποία αναγορεύεται ρητά ως ύψιστο κριτήριο των αποφάσεων που αφορούν τη γονική μέριμνα. Σε αυτή τη κατεύθυνση, λοιπόν, πρέπει να αποβλέπει και κάθε απόφαση των τακτικών ελληνικών δικαστηρίων αναφορικά με την ανάθεση της άσκησης της, λαμβάνοντας πάντα υπόψη, τη γνώμη του παιδιού (άρθρο 1511 ΑΚ³⁸⁹).

---

³⁸⁸ Άρθρο 1510 παρ. 1 εδ. β' ΑΚ: «Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του».

³⁸⁹ Άρθρο 1511 ΑΚ: «Κάθε απόφαση των γονέων σχετικά με την άσκηση της γονικής μέριμνας πρέπει να αποβλέπει στο συμφέρον του τέκνου.

Στο συμφέρον του τέκνου πρέπει να αποβλέπει και η απόφαση του δικαστηρίου, όταν, κατά τις διατάξεις του νόμου, το δικαστήριο αποφασίζει σχετικά με την ανάθεση της γονικής μέριμνας ή με τον τρόπο της άσκησης της. Η απόφαση του δικαστηρίου πρέπει επίσης να σέβεται την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας του φύλου, της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας, των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων, της ιθαγένειας, της εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης ή της περιουσίας.

Ανάλογα με την ωριμότητα του τέκνου πρέπει να ζητείται και να συνεκτιμάται η γνώμη του πριν από κάθε απόφαση σχετική με τη γονική μέριμνα, εφόσον η απόφαση αφορά τα συμφέροντά του».

B. Οι γάμοι ανηλίκων

Ο γάμος ανηλίκων στην ελληνική Δυτική Θράκη, είναι φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο. Ειδικότερα, ο Ιερός Νόμος το επιτρέπει σε όσους δεν είναι πλέον άνηβοι. Τούτο σημαίνει ότι ένα κορίτσι μπορεί να συνάψει γάμο από τη στιγμή που ξεκινά η έμμηνος ρύση, ειδικά, στην περίπτωση που δεν υπάρχει απόδειξη, στην ηλικία των δεκαπέντε ετών, ενώ η μικρότερη δυνατή ηλικία που τίθεται ως όριο για τη σύναψη γάμου είναι εννέα έτη για τα κορίτσια και δώδεκα έτη για τα αγόρια³⁹⁰. Στις ανωτέρω περιπτώσεις, απαραίτητη είναι η γονική συναίνεση³⁹¹.

Σύμφωνα με τη Σαρία, η ηλικία γάμου ακολουθεί απαρέγκλιτα τη βιολογική ικανότητα τεκνοποίησης, αφού ο μουσουλμανικός γάμος έχει ομολογημένο σκοπό τη δημιουργία οικογένειας.³⁹² Θεωρητικά η ανωτέρω κατάσταση, θα μπορούσε να επιτρέπεται και σύμφωνα με τον ΑΚ, δεδομένου ότι, αντί να ορίζει το κατώτατο όριο ηλικίας για σύναψη γάμου, ο ελληνικός ΑΚ (αρ. 1350), αναθέτει στον δικαστή την αρμοδιότητα να επιτρέψει το γάμο ανηλίκων βάσει ειδικών λόγων, αφού ληφθούν υπόψη, οι ειδικές περιστάσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος του ανηλίκου³⁹³. Όμως, οι αποφάσεις που εκδίδονται από τους δύο αυτούς δικαστές, τον πολιτικό και τον Μουφτή, διαφέρουν σημαντικά, αποκαλύπτοντας ουσιώδεις ασυμφωνίες αναφορικά με το συμφέρον του παιδιού³⁹⁴.

Ως εκ τούτου, οι γάμοι ανηλίκων, που τις περισσότερες φορές είναι κορίτσια υπογραμμίζουν τη πρόδηλη περιφρόνηση που επιδεικνύεται για το συμφέρον του παιδιού. Η πρακτική αυτή σηματοδοτεί μια διαφορετική μοίρα για αυτά τα κορίτσια, τα οποία, κατά ένα σημαντικό ποσοστό, τείνουν να μένουν αναλφάβητα, με αποτέλεσμα να καταλήγουν δίχως την αναγκαία παιδεία και επαγγελματικά προσόντα, ανενεργές και υπαμειβόμενες. Επακόλουθο αυτού του φαινομένου, είναι

---

³⁹⁰ Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (2005), «Θέματα σχετικά με την τέλεση γάμων από τον Μουφτή», σε: Απόφαση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου με θέμα: η τέλεση γάμων ανηλίκων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα, (31.3.2005) και Έκθεση για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Ελλάδα του Ευρωπαϊκού Επιτρόπου Δικαιωμάτων, (28.02.2009), <http://elawyer.blogspot.gr/2009/02/e.html>.

³⁹¹ Τσιτσελίκη (2001), «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως ιεροδίκη», ΝοΒ 2001, σελ. 589-90.

³⁹² Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 143.

³⁹³ Κουνουγέρι – Μανωλεδάκη Ε., «Οικογενειακό Δίκαιο», τ. Ι, Σάκκουλας, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2003, β' έκδοση, σ. 69-70.

³⁹⁴ Tsaoussi - Zervogianni E., «Multiculturalism and Family Law: the case of Greek Muslims», σε: K. Boele-Woelki / T. Sverdrup, «European Challenges in Contemporary Family Law», Antwerp / Oxford / Portland: Intersentia 2008, σελ. 217-19.

να οδηγούνται τα κορίτσια αυτά σε πλήρη εξάρτηση από τους συζύγους τους και να αδυνατούν να έχουν ελεύθερη βούληση και επιλογή ακόμη και για την ίδια τους τη ζωή³⁹⁵.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι, οι γάμοι ανηλίκων Μουσουλμάνων έχουν διττή κοινωνική διάσταση, αφενός μεν, διότι, στο εσωτερικό της μειονότητας της Δ. Θράκης συντηρούνται ακόμη αντιλήψεις για υποχρέωση αποκατάστασης διά του γάμου, της ανήλικης που έχει «εκτεθεί» από άλλον (συνήθως ανήλικο) στη «μικρή κοινωνία του χωριού»³⁹⁶, αφετέρου δε, οι γάμοι ανηλίκων Μουσουλμάνων οδηγούν συχνά σε διαζύγια ανηλίκων (ή και ενηλίκων)³⁹⁷.

Τούτων δοθέντων, συνάγεται σε κάθε περίπτωση ότι, οι γάμοι ανηλίκων Μουσουλμάνων αντίκεινται στις διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδας και στο Σύνταγμα³⁹⁸.

Από τη σκοπιά του **διεθνούς δικαίου** δικαιωμάτων του ανθρώπου, καταρχάς, στο άρθρο 23 (παρ. 2-3) του ΔΣΑΠΔ κατοχυρώνεται προστατευτικό πλέγμα σε σχέση με τους γάμους ανηλίκων³⁹⁹. Συγκεκριμένα, ερμηνεύοντας τη διάταξη του Διεθνούς Συμφώνου, η αρμόδια Επιτροπή, επισημαίνει ότι ναι μεν το ΔΣΑΠΔ δεν ορίζει ευθέως την ηλικία γάμου για τον άνδρα και τη γυναίκα αλλά, όμως, η ηλικία αυτή πρέπει να προσδιορίζεται βάσει της ικανότητας των μελλονύμφων να δηλώσουν ελεύθερα και συνειδητά την προσωπική συναίνεσή τους, εντός του πλαισίου που προδιαγράφει ο νόμος⁴⁰⁰.

Επιπλέον, το άρθρο 1 της ΣΔΠ⁴⁰¹ παρέχει έμμεση, όχι όμως ξεκάθαρη ένδειξη για το όριο της κατάλληλης ηλικίας γάμου, ορίζοντας ότι *«θεωρείται παιδί κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί*

³⁹⁵ Παπαδοπούλου Λ., «Φυλακισμένες στην Ιστορία: Ελληνίδες Μουσουλμάνες υπό τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ», Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή κ. Πέτρο Ι. Παραρά, Αντ. Σάκκουλας, 2011, σελ 6, http://law-constitution.web.auth.gr/lina/files/28.-2010_Papadopoulou.Lina_saria.stin_ellada_tim.tomos_Parara.pdf

³⁹⁶ ΜονΠρΡοδόπης 51/2006 στο: Κτιστάκης Ι., «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 53.

³⁹⁷ Σύμφωνα με τα στοιχεία της περιόδου 1991 έως και Μάρτιο 2006 από τα τρία Πρωτοδικεία (Κομοτηνής, Ξάνθης και Ορεστιάδας), τα διαζύγια των Μουσουλμάνων είναι πέντε φορές περισσότερα από εκείνα των Ορθοδόξων, (προσωπική έρευνα) στο: Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες- Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 143-4.

³⁹⁸ Γνωμάτευση ΕΕΔΑ «*Η τέλεση γάμων ανηλίκων παιδιών από το Μουφτή στην Ελλάδα*», (31.03.2005), με αφορμή την τέλεση γάμου 11χρονης Μουσουλμάνας από τον Μουφτή Κομοτηνής, http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/meionohtes/apofasi_peri_teleasis_gamwn_anilikwn_paidiwn_apo_moufti20_04.pdf.

³⁹⁹ Άρθρο 23 παρ. 2-3 ΔΣΑΠΔ (Ν. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997): «2. Αναγνωρίζεται το δικαίωμα ανδρών και γυναικών σε ηλικία γάμου να παντρεύονται και να δημιουργούν οικογένεια». 3. Κανένας γάμος δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την ελεύθερη και πλήρη συναίνεση των μελλοντικών συζύγων».

⁴⁰⁰ Human Rights Committee (of the CCPR), General Comment No. 19: «*Protection of the family, the right to marriage and equality of the spouses (Art.23)*», thirtv-ninth session, 27/07/1990, παρ. 4, <http://www.refworld.org/topic,50ffbce582,50ffbce5fd,45139bd74,0.HRC.GENERAL.html>.

⁴⁰¹ Ν. 2101/1992 (ΦΕΚ Α' 192/02.12.1992).

νομοθεσία». Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε όμως, ότι η Επιτροπή της ΔΣΠ402 αλλά και η αντίστοιχη της ΔΣΓ403, είναι κατηγορηματικές ότι η ενηλικίωση επέρχεται στα δεκαοκτώ έτη.

Ακολούθως, και η ΕΣΔΑ, στη διάταξη του άρθρου 12 για το δικαίωμα σύναψης γάμου⁴⁰⁴, παραπέμπει στο εσωτερικό δίκαιο για το όριο ηλικίας. Εξάλλου σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ⁴⁰⁵, ο καθορισμός από το νομοθέτη της νόμιμης ηλικίας γάμου στα 18 έτη, που όντως απέχει από την αντίστοιχη ρύθμιση του Ιερού Νόμου του Ισλάμ (12 έτη), δεν προσβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία ή το δικαίωμα σύναψης γάμου των μελλονύμφων μουσουλμάνων, διότι ο Ιερός Νόμος δεν υπαγορεύει τον γάμο στα 12 έτη αλλά, απλώς, τον επιτρέπει από τα 12 έτη και άνω. Άλλως, ο εθνικός νομοθέτης δεν παραβιάζει την ΕΣΔΑ όταν προσδιορίζει τη νόμιμη ηλικία γάμου υψηλότερα από τον Ιερό Νόμο⁴⁰⁶.

Στην **εγχώρια έννομη τάξη** και συγκεκριμένα στο άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται ρητά ότι η οικογένεια αποτελεί «*θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους*»⁴⁰⁷. Το Κράτος οφείλει να τη προστατεύει αυτοτελώς όπως και τη μητρότητα και την παιδική ηλικία⁴⁰⁸. Συνεπώς, η νόμιμη ηλικία γάμου δε μπορεί να εξαρτάται από τη βιολογική ικανότητα τεκνοποίησης, αφού ο γάμος δεν έχει ως σκοπό την τελευταία, ώστε να απαιτείται η σχετική βιολογική ωριμότητα αλλά προκρίνεται ως κριτήριο σύναψης γάμου μάλλον η πνευματική -νοητική ωριμότητα, η οποία τεκμαίρεται ότι αποκτάται με την κατά νόμο ενηλικίωση⁴⁰⁹.

Εξάλλου, δεν προκύπτει από το Σύνταγμα κάποιος λόγος διάκρισης του γάμου από άλλες ιδιωτικές συμβατικές σχέσεις, προκειμένου να προβλεφθούν και διαφορετικά όρια νόμιμης

---

⁴⁰² Η Ελλάδα έχει υπογράψει αλλά δεν έχει κυρώσει τη Σύμβαση για τη συναίνεση στη σύναψη γάμου, την ελάχιστη ηλικία γάμου και την κατοχύρωση των γάμων (1962), η οποία καταρτίστηκε στο πλαίσιο του ΟΗΕ, η οποία πάντως, δεν προσδιορίζει την ηλικία γάμου αλλά παραπέμπει στην εθνική νομοθεσία. (United Nations, Treaty Series, τ. 421, σ. 231).

⁴⁰³ Σύμφωνα με τη Γενική Σύσταση 21 της Επιτροπής της ΣΔΓ, «η Επιτροπή εκτιμά ότι η νόμιμη ηλικία γάμου πρέπει να είναι τα 18 έτη για άνδρες και γυναίκες», (13^η Σύνοδος, 1994), CEDAW, A/47/38, παρ. 36.

⁴⁰⁴ Άρθρο 12 ΕΣΔΑ: «*Άμα τη συμπλήρωσει ηλικίας γάμου, ο ανήρ και η γυνή έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται εις γάμον και ιδρύωσιν οικογένειαν συμφώνως προς τους διέποντας το δικαίωμα τούτο εθνικούς νόμους*».

⁴⁰⁵ ΕΔΔΑ, 07.07.1986, *Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, (απόφαση περί του απαραδέκτου της αίτησης), αίτηση υπ' αριθ. 11579/85. Ο αιτών, Βρετανός Μουσουλμάνος, παραπονέθηκε διότι, ενώ νυμφεύθηκε, σύμφωνα με τη Σαρία και ενώπιον του αρμοδίου μουσουλμάνου λειτουργού, νεαρή Μουσουλμάνη ηλικίας μόλις 14 ετών, στη συνέχεια καταδικάστηκε από τα βρετανικά δικαστήρια για απαγωγή ανήλικης.

⁴⁰⁶ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 145.

⁴⁰⁷ Άρθρο 21 παρ. 1 Σ: «*Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους*».

⁴⁰⁸ Μάνεσης Α., «Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας της ανήλικης νεότητας στο ισχύον δίκαιο», στο: Χαρακτήριον στον Ιωάννη Δεληγιάννη, τ. 4, εκδ. Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 228.

⁴⁰⁹ Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του Μουφτί και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011, σ. 57.

ηλικίας⁴¹⁰. Απεναντίας, η αυτοτέλεια της εγγύησης του γάμου, δεσμεύει τουλάχιστον προς δύο κατευθύνσεις: από τη μία μεριά, της καθιέρωσης κοινής ηλικίας σύναψης για άνδρα και γυναίκα (σύμφωνα και με την αρχή της ισότητας των δύο φύλων) και, από την άλλη, την καθιέρωση όμοιας, ή τουλάχιστον παραπλήσιας ηλικίας με εκείνη της γενικής δικαιοπρακτικής ικανότητας που αναγνωρίζει ο νομοθέτης⁴¹¹.

Τέλος, η ειδική νομοπαρασκευαστική επιτροπή, με αφορμή τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου το 1982⁴¹², κατέληξε ότι «το δέκατο όγδοο είναι έτος ηλικίας, στο οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν ολοκληρώσει τους βασικούς κύκλους της εκπαίδευσης και μπορούν να αποκτήσουν και να ασκήσουν ένα αξιόλογο βιοποριστικό επάγγελμα». Επιπλέον, η ΕΕΔΑ γνωμάτευσε⁴¹³ ότι «οι διεθνείς δεσμεύσεις της Ελλάδας υπαγορεύουν νέα γενική ρύθμιση της νόμιμης ηλικίας γάμου που τελούνται στην Ελλάδα, ανεξαρτήτως του θρησκευματος των μελλονύμφων: οι μελλονύμφοι πρέπει σε κάθε περίπτωση να έχουν την ελάχιστη ηλικία των 18 ετών (άρθρο 1350 παρ. 2 εδ. α' ΑΚ), χωρίς καμία εξαίρεση (όπως αυτή του άρθρου 1350 παρ. 2 εδ. β' ΑΚ)⁴¹⁴».

---

⁴¹⁰ Υπό το φως, μάλιστα, του Ιερού Νόμου του Ισλάμ, ο γάμος αναμφισβήτητα είναι μία σύμβαση που δεν διαφέρει από τις λοιπές συμβάσεις ιδιωτικού δικαίου, σύμφωνα με όσα παρατέθηκαν.

⁴¹¹ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 146.

⁴¹² Εισηγητική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου (μετέπειτα Ν. 1329/1983) «Εφαρμογή της συνταγματικής ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο», Αρμ 1983, σελ. 273-301, ιδίως σελ. 281282.

⁴¹³ ΕΕΔΑ, «Απόφαση – Γνωμάτευση της Ολομέλειας της ΕΕΔΑ της 31/3/2005 με θέμα: Η τέλεση γάμων ανήλικων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα», Ετήσια Έκθεση, 2004, σ. 273-287.

⁴¹⁴ ΑΚ, άρθρο 1350 παρ. 2: «Οι μελλονύμφοι πρέπει να έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους. Το δικαστήριο μπορεί, αφού ακούσει τους μελλονύμφους και τα πρόσωπα που ασκούν την επιμέλεια του ανηλίκου, να επιτρέψει το γάμο και πριν από τη συμπλήρωση αυτής της ηλικίας, αν η τέλεσή του επιβάλλεται από σπουδαίο λόγο», σε συνδυασμό με το άρθρο 127 [«Όποιος έχει συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας του (ενήλικος) είναι ικανός για κάθε δικαιοπραξία»] και το άρθρο 137 εδ. α' [«Ο έγγαμος ανήλικος μπορεί να επιχειρεί μόνος του κάθε δικαιοπραξία απαραίτητη για να συντηρεί ή να βελτιώνει την περιουσία του ή για να αντιμετωπίζει τις ανάγκες της προσωπικής του συντήρησης και εκπαίδευσης, καθώς και τις τρέχουσες ανάγκες της οικογένειάς του»].

iii. Δικονομία των ιεροδικείων και προσβολή των εγγυήσεων της δίκαιης δίκης

Ο Ν. 1920/1991, που θα έπρεπε να ρυθμίζει την οργάνωση και τη λειτουργία των Ιεροδικείων, δεν περιέχει καμία διάταξη για τη δικονομία τους. Από τη σιωπή του νομοθέτη, (όπως συνέβαινε και με τον προηγούμενο νόμο 2345/1920) συνάγεται ότι αυτός επιθυμεί να μην αλλοιωθεί η ιδιαιτερότητα της μουσουλμανικής δικαιοσύνης⁴¹⁵. Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένα βιβλίο, ούτε βιβλιογραφική αναφορά που να σχετίζεται με το δίκαιο που εφαρμόζει ο Μουφτής, ενώ η παράσταση είναι γραμμένη στο οθωμανικό αλφάβητο, μια εκδοχή του αραβικού, παρά το γεγονός ότι η Τουρκία έχει αντικαταστήσει το παλαιό αραβικό αλφάβητο με το Λατινικό στη Θράκη, όπως και στην τουρκική επικράτεια⁴¹⁶.

Εφόσον λοιπόν γραπτοί κανόνες της Σαρία για τη δικονομία των Ιεροδικείων δεν υφίστανται, παρά μόνο μία αναφορά στο Κοράνιο για την υποχρεωτικότητα της μαρτυρίας⁴¹⁷, οι διάδικοι αδυνατούν να υπερασπιστούν το εαυτό τους, καθώς αγνοούν ολοκληρωτικά το κρυπτογραφημένο κείμενο της απόφασης, το οποίο ούτε μπορεί να διαβαστεί ούτε να γίνει κατανοητό από τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα. Ειδικότερα, στο Ιεροδικείο δεν υπάρχουν δικάσιμοι. Οποτεδήποτε θελήσει ο διάδικος Μουσουλμάνος, χτυπάει την πόρτα του Μουφτή –Ιεροδίκη, μπαίνει μέσα στο γραφείο του και τότε, επί τόπου, ο Μουφτής εκδικάζει το προφορικό αίτημά του⁴¹⁸.

Τούτων δοθέντων, δύο είναι τα κύρια σημεία στέρξης των εγγυήσεων της δίκαιης δίκης:

- α) η στέρξη του δικαιώματος προηγούμενης δικαστικής ακρόασης και
- β) του δικαιώματος άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής.

---

⁴¹⁵ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 147.

⁴¹⁶ Παπαδοπούλου Λ., «Φυλακισμένες στην Ιστορία: Ελληνίδες Μουσουλμάνες υπό τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ», Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή κ. Πέτρο Ι. Παραρά, Αντ. Σάκκουλας, 2011, σελ 7, http://law-constitution.web.auth.gr/lina/files/28.-2010_Papadopoulou.Lina_saria.stin_ellada_tim.tomos_Parara.pdf

⁴¹⁷ Ιερό Κοράνιο, «Οι γυναίκες», Δ', στοιχ. 134.

⁴¹⁸ Κτιστάκης Ι. «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, σ. 2, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=108.pdf>.

Χαρακτηριστική περίπτωση της «δικονομίας» των Ιεροδικείων είναι η ακόλουθη⁴¹⁹:

«Με την υπ' αριθμό 80/1995 απόφαση του Ιεροδικείου Ξάνθης [=Μουφτής] έληξε, μετά από κοινό αίτημα, η έγγαμη συμβίωση του (Ελληνα) Κεμάλ με την (Ουκρανή) Αντζελα. Η Αντζελα είχε – μόλις τριάντα πέντε ημέρες πριν την έκδοση του διαζυγίου– αλλάξει το θρήσκευμά της από Χριστιανή Ορθόδοξη σε Μουσουλμάνα και είχε λάβει το όνομα «Αϊτέν», δυνάμει της υπ' αριθμό 66/1995 απόφασης του ίδιου Ιεροδικείου.

Μέχρι το σημείο τούτο, δύο είναι οι παραβιάσεις της κοινής νομοθεσίας. Πρώτον, το Ιεροδικείο Ξάνθης έχει δικαιοδοσία να λύσει την έγγαμη συμβίωση μόνον μεταξύ Μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών. Τούτο ορίζει σαφώς το άρθρο 5 παρ. 2 του νόμου 1920/1991, το οποίο ρυθμίζει το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του Ιερού Νόμου του Ισλάμ: «ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών [...]». Δεύτερον, το Ιεροδικείο Ξάνθης δεν έχει αρμοδιότητα να εκδώσει πράξη αλλαγής θρησκευμάτος. Σύμφωνα με το άρθρο 4 του νόμου 147/1914, το οποίο ρυθμίζει ακόμη το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής, ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ [=Σαρία] διέπει τη νόμιμη σύσταση του γάμου, τις συζυγικές σχέσεις κατά τον χρόνο του γάμου, τη λύση του γάμου και τα του συγγενικού δεσμού.

Μετά από πέντε έτη, ο Κεμάλ ζήτησε ενώπιον του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης την κήρυξη της απόφασης 80/1995 του Ιεροδικείου Ξάνθης ως εκτελεστής σύμφωνα με την εκούσια δικαιοδοσία διότι τούτο ορίζει το άρθρο 5 του νόμου 1920/1991 περί Μουφτή-Ιεροδίκη. Αν και περίοδος δικαστικών διακοπών, ο προεδρεύων Πρωτοδίκης χαρακτήρισε την αίτηση κατεπείγουσα (χωρίς να αναφέρεται η αιτιολογία της επίστευσης). Η αίτηση συζητήθηκε εντός τριών ημερών από την κατάθεσή της και η απόφαση, που την κήρυξε εκτελεστή, δημοσιεύτηκε μετά από τέσσερις ημέρες (ΜονΠρΞάνθης 284/2000).

Μέχρι το νέο σημείο τούτο, τρεις είναι οι πιθανές παραβιάσεις της κοινής νομοθεσία: το Πρωτοδικείο παρανόμως έκρινε (i) ότι ο Μουφτής είχε δικαιοδοσία για διαζύγιο αλλοδαπής διαδίκου, (ii) ότι η προσκομιζόμενη αλλαγή θρησκευμάτος ήταν γνήσια τριάντα πέντε μόλις ημέρες πριν το διαζύγιο και (iii) ότι η αίτηση έπρεπε να εκδικαστεί κατεπειγόντως, όταν ο Κεμάλ καθυστέρησε πέντε

---

⁴¹⁹ Κτιστάκις Ι. «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, σ. 1-2, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=108.pdf>.

έτη από το διαζύγιό του να τη φέρει ενώπιον του Πρωτοδικείου και χωρίς να προκύπτει από την απόφαση ή από τα πρακτικά του Μονομελούς ότι κλητεύθηκε η Άντζελα να παραστεί στη σχετική συζήτηση.

Στις αρχές του 2004, το Ιεροδικείο Ξάνθης εκδίδει νέα απόφαση διαζυγίου (η υπ' αριθ. 7/2004) του Κεμάλ και της Άντζελας (πλέον δεν αναφέρεται ως «Αϊτέν»). Αυτή τη φορά προσήλθε ενώπιον του μόνον ο Κεμάλ.

Από το προηγούμενο μέχρι το νέο σημείο τούτο, οι πιθανές παραβιάσεις του Συντάγματος αυτή τη φορά, είναι δύο: δεν προκύπτει από την απόφαση, πρώτον, με ποια πράξη του Μουφτή συνήψαν για δεύτερη φορά γάμο και, δεύτερον, αν εκλήθη και με ποιο τρόπο η (πάντοτε απύσα) Άντζελα. Μετά από αίτηση και πάλι του Κεμάλ, το Πρωτοδικείο κήρυξε εκ νέου εκτελεστή την απόφαση του Ιεροδικείου (ΜονΠρΞάνθης 83/2004), αφού προηγουμένως έκρινε ότι τούτη δεν αντίκειται στο Σύνταγμα.

Η Άντζελα και πάλι δεν παρέστη, ούτε προκύπτει ότι κλητεύθηκε. Πιθανολογείται σοβαρά, επομένως, παραβίαση του δικαιώματος της σε προηγούμενη δικαστική ακρόαση (άρθρο 20 παρ. 1 Σ.) και του δικαιώματος της σε οικογενειακή ζωή (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) διότι διαλύθηκε ο γάμος της χωρίς να το γνωρίζει...

Αυτή είναι μία από τις 2769 αποφάσεις της τελευταίας δεκαπενταετίας (έτη 1991 έως και 2006) των τριών Ιεροδικείων της Θράκης. Οι υπόλοιπες 2768 ομοιάζουν λίγο ή πολύ: παραβιάζουν, σε ένα ή περισσότερα σωρεία, τα δικαιώματα των Ελλήνων Μουσουλμάνων πολιτών».

A. Το δικαίωμα προηγούμενης δικαστικής ακρόασης

Στην **εγγώρια έννομη τάξη**, το δικαίωμα δικαστικής προστασίας όλων όσων βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία της ελληνικής Πολιτείας, κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος:

«Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή δικαστικής προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματά ή συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει».

Αντίστοιχη διάταξη στο ελληνικό Σύνταγμα δεν υφίσταται. Αντίστοιχες, όμως, στη **διεθνή δικαιοταξία**, είναι οι διατάξεις των άρθρων 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ⁴²⁰ και 14 παρ. 1 εδ. α' ΔΣΑΠΔ⁴²¹.

Καταρχάς, το δικαίωμα δικαστικής προστασίας είναι δικαίωμα σε προηγούμενη δικαστική ακρόαση, με την έννοια ότι πρέπει να παρέχεται η δικονομική δυνατότητα άσκησης του, προτού ακόμη το δικαστήριο αρχίσει να συλλέγει το πραγματικό και αποδεικτικό υλικό της δίκης. Έτσι, είναι αναγκαίο, όλοι οι διάδικοι να κλητεύονται εξ αρχής με τον προσήκοντα τρόπο σε όλες τις συνεδριάσεις του δικαστηρίου αλλά και σε όλες τις φάσεις της αποδεικτικής διαδικασίας⁴²². Αν ουδέποτε κληθεί ένας διάδικος, τότε παραβιάζεται η ουσία του δικαιώματός του στη δικαστική ακρόαση (αδυναμία πρόσβασης σε δικαστήριο)⁴²³. Αν πάλι κληθεί καθυστερημένα, δεν θεραπεύεται η παραβίαση του δικαιώματός του, διότι βρίσκεται εκ των πραγμάτων σε δυσμενέστερη θέση από τον αντίδικό του (κατά παραβίαση της *αρχής της ισότητας των όπλων*)⁴²⁴.

Τούτο ισχύει, στις περιπτώσεις εκείνες, που εξαιτίας της προόδου της δίκης ή του είδους της διαδικασίας, το δικαστήριο έχει συλλέξει ήδη το πραγματικό και αποδεικτικό υλικό της δίκης, με αποτέλεσμα ο αργοπορημένος διάδικος να μην μπορεί κατ' ουσίαν να ασκήσει το δικαίωμα του για δικαστική ακρόαση.

⁴²⁰ Άρθρο 6 παρ. 1 (εδ. α') ΕΣΔΑ: «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δικαίως, δημοσία και εντός λογικής προθεσμίας υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος, το οποίον θα αποφασίση είτε επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεών του αστικής φύσεως (...)»

⁴²¹ Άρθρο 14 παρ. 1 εδ. α' ΔΣΑΠΔ: «Όλοι είναι ίσοι ενώπιον των δικαστηρίων. Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα η υπόθεσή του να δικαστεί δίκαια και δημόσια από αρμόδιο, ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο, που έχει συσταθεί με νόμο, το οποίο θα αποφασίσει για το βάσιμο κάθε κατηγορίας σχετικά με ποινικό αδίκημα, η οποία έχει απαγγελθεί εναντίον του, καθώς και για αμφισβητήσεις δικαιωμάτων και υποχρεώσεων αστικού χαρακτήρα».

⁴²² Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 148.

⁴²³ ΕΔΔΑ, Απόφαση Τσιρώνης, (6.12.2001), <http://echr.ketse.com/doc/44584.98-en-20011206/>, Βλ. ανάλυση της απόφασης στο Νάσκου – Περράκη Π. – Κτιστάκης Γ. (επιμ.), «Οι ελληνικές υποθέσεις στο Στρασβούργο», τ. Α', (1991-2001), Αντ. Ν Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2006, σ. 122-5.

⁴²⁴ ΕΔΔΑ, Απόφαση Hentrich κατά Γαλλίας, (22.9.1994), <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:ihrl/3298echr94.case.1/law-ihrl-3298echr94> και *Dombo Beweer B.V. κατά Ολλανδίας*, (27.10.1993), <http://swarb.co.uk/dombo-beheer-bv-v-the-netherlands-echr-27-oct-1993/>, Δίκη 2000, σ. 961-9.

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις λαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία, αν η παραβίαση του δικαιώματος δικαστικής ακρόασης συντελείται στο πλαίσιο εκδίκασης διαφοράς οικογενειακού δικαίου⁴²⁵. Αν και το άρθρο 8 παρ. 1 ΕΣΔΑ δεν υπαγορεύει ρητά συγκεκριμένες δικονομικές εγγυήσεις για την επίλυση των διαφορών αυτών, στο μέτρο που η δικαστική ή άλλη επίλυση τους ισοδυναμεί με επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος στην οικογενειακή ζωή, είναι επιβεβλημένο τα υποκείμενα του δικαιώματος να έχουν την ευχέρεια να συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης όλων των σχετικών αποφάσεων προκειμένου να προασπιστούν τα συμφερόντων τους⁴²⁶.

Η νομολογία του ΕΔΔΑ επιβεβαιώνει άλλωστε τα ανωτέρω με την απόφαση *Κοσμοπούλου κατά Ελλάδα*. Συγκεκριμένα, εξαιτίας σφοδρών αντιδικιών για την επιμέλεια του παιδιού τους, η διαζευγμένη μητέρα βρέθηκε σε δυσμενέστερη θέση από τον πατέρα, εξαιτίας μιας ψυχιατρικής έκθεσης για την κατάσταση μόνον του παιδιού και του πατέρα (αμέλησαν να εξετάσουν την ίδια), την οποία μάλιστα πληροφορήθηκε με καθυστέρηση τριών και πλέον ετών. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η καθυστέρηση ισοδυναμούσε με παραβίαση του δικαιώματος της αιτούσας στην οικογενειακή ζωή⁴²⁷.

Σε εθνικό επίπεδο, επίσης, κρίθηκε *ad hoc*⁴²⁸ ότι αλλοδαπή απόφαση που λύνει μουσουλμανικό γάμο χωρίς να αναφέρεται λόγος διαζυγίου, με μόνη τη δήλωση βούλησης ενός εκ των συζύγων, και σε διαδικασία όπου δεν κλητεύθηκε η εκκαλούσα, δεν αναγνωρίζεται στην ελληνική έννομη τάξη, διότι προσκρούει στην ελληνική δημόσια τάξη (άρθρο 323 ΚΠολΔ)⁴²⁹.

Διαφαίνεται λοιπόν ξεκάθαρα, ότι το δικαίωμα προηγούμενης δικαστικής προστασίας δεν προστατεύεται επ' ουδενί λόγω, από τα Ιεροδικεία της Δυτικής Θράκης και οι Ιεροδίκες δεν καταβάλλουν προσπάθεια τήρησης του. Πέραν του γεγονότος ότι στα Ιεροδικεία δεν υπάρχουν δικάσιμοι, ο καθ' ου η αίτηση ενώπιον του Ιεροδικείου απουσιάζει τις περισσότερες φορές. Ειδικότερα, είτε δεν καλείται ή καλείται κατά μη προσήκοντα τρόπο (π.χ. επιφορτίζεται ο Ιμάμης του χωριού του να τον ειδοποιήσει με αμφίβολα αποτελέσματα) ή, τέλος, επικοινωνεί μεν

⁴²⁵ ΕΔΔΑ, *T.P. and K.M. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 10.05.2001, (αίτηση υπ' αριθ. 28945/95), <http://www.hrcr.org/safrica/privacy/T.P.html>, και ΕΔΔΑ, *απόφαση Horpe κατά Γερμανίας*, 05.12.2002 (αίτηση υπ' αριθ. 28422/95), <http://echr.ketse.com/doc/28422.95-en-20021205/>.

⁴²⁶ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 150.

⁴²⁷ ΕΔΔΑ, 05.02.2004, *Κοσμοπούλου κατά Ελλάδα* (αίτηση υπ' αριθ. 60457/00), Δίκη 2004/1274, με σχόλιο *Μπέη Κ.*, <http://echr.ketse.com/doc/60457.00-en-20021010/view/>.

⁴²⁸ ΕφΑθηνών 10719/1995, ΕλλΔικ. 1997, σ. 638-9.

⁴²⁹ Άρθρο 323 (περ. 5) ΚΠολΔ: «*Με την επιφύλαξη αυτών που ορίζουν διεθνείς συμβάσεις, απόφαση αλλοδαπού πολιτικού δικαστηρίου ισχύει και αποτελεί Δεδικασμένο στην Ελλάδα χωρίς άλλη διαδικασία εφόσον 1) ... 5) δεν είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη ή προς τη δημόσια τάξη*».

τηλεφωνικά μαζί του ο ίδιος ο Ιεροδίκης, αλλά το περιεχόμενο της επικοινωνίας αναγράφεται συνοπτικά στην απόφαση, χωρίς ο αντίδικος να δύναται να το αντικρούσει⁴³⁰.

Αν και τα τελευταία χρόνια, η παρουσία των δικηγόρων (σε περίπου 5% των «συνεδριάσεων» των Ιεροδικείων) έχει εισάγει την πρακτική της κλήτευσης διά δικαστικού επιμελητή, εντούτοις, όμως, διαπιστώνεται ότι οι περιπτώσεις είναι λιγιστές (ούτε 2% του συνόλου των υποθέσεων) και δεν συνιστά, ακόμα και σήμερα, η κλήτευση όρο του παραδεκτού της αίτησης.

Η στέρηση του δικαιώματος της προηγούμενης δικαστικής ακρόασης εμφανίζεται οξύτερη, όταν αναλογιστεί κανείς ότι το Μονομελές και το Πολυμελές Πρωτοδικείο, κατά σύστημα, αποφεύγουν, είτε να διατάξουν την προσήκουσα κλήτευση όλων των διαδίκων, είτε να απορρίψουν τις αιτήσεις με την αιτιολογία ότι δεν κλητεύθηκε ένας εκ των αντιδίκων, μολονότι, όπως προαναφέραμε, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 3 Ν.1920/1991, υποχρεούνται να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των αποφάσεων του Ιεροδικείου.

Συνέπεια της πρακτικής των Ιεροδικείων και των Πρωτοδικείων της Δυτικής Θράκης, είναι να ανακύπτουν συνεχώς περιπτώσεις με βασικά νομικά ζητήματα από την καθημερινή εφαρμογή του Ιερού Νόμου⁴³¹.

Τέλος, αναφορικά με τη γλώσσα της γραπτής διαδικασίας ενώπιον των Ιεροδικείων, η στέρηση του δικαιώματος δικαστικής ακρόασης είναι καθολική. Συγκεκριμένα, ο Μουφτής, συντάσσει τη συνοπτική και ανατιολόγητη κρίση του σε ένα βιβλίο, που υπέχει και θέση αρχείου, στα οθωμανικά, διότι αυτή είναι η γλώσσα του Κορανίου, με αποτέλεσμα η απόφαση να δημοσιεύεται στα οθωμανικά αλλά οι διάδικοι να αδυνατούν να την αναγνώσουν. Ανατρέχουν λοιπόν, σε αμφίβολης κατάρτισης ιδιώτες μεταφραστές, οι οποίοι μεταφράζουν, κατά προσέγγιση, τα οθωμανικά σε κακοσυνταγμένα ελληνικά και επιστρέφουν στον Μουφτή-Ιεροδίκη, ο οποίος, μη γνωρίζοντας καλά ελληνικά, επικυρώνει τη μετάφραση.

Ως εκ τούτου, πέραν του γεγονότος ότι η ανωτέρω πρακτική συνιστά ρητή παράβαση του άρθρου 7 του Ν. 1920/1991, που επιτάσσει τη σύνταξη όλων των δημοσίων εγγράφων στην ελληνική γλώσσα⁴³², μπορεί όμως, να διαπιστώσει κανείς με ευκολία ότι, κάτω από αυτές τις

---

⁴³⁰ Κτιστάκης Ι. «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 151.

⁴³¹ Η περίπτωση της διαζευγμένης Άντζελας, που προαναφέραμε παραπάνω (σ.22-3) δεν είναι παρά το σύνηθες αποτέλεσμα της πρακτικής των Ιεροδικείων και των Πρωτοδικείων της Δ. Θράκης.

⁴³² Άρθρο 7 Ν. 1920/1991: «*Οι Μουφτείες θεωρούνται δημόσιες υπηρεσίες, αλληλογραφούν στην επίσημη γλώσσα του Κράτους, στην οποία συντάσσονται επίσης όσες πράξεις και έγγραφα εκδίδονται από τον Μουφτή (...)*».

συνθήκες, είναι αυτονόητο, οι διάδικοι καθώς και οι δικηγόροι τους, να αδυνατούν, εκ των πραγμάτων, να ασκήσουν τα δικαιώματά τους. Πολλώ δε μάλλον, δυσχερής είναι η ακριβής δικαστική εκτίμηση της απόφασης του οικείου Μουφτή-Ιεροδίκη, από το Πρωτοδικείο που είναι αρμόδιο για την εκτελεστότητα των αποφάσεων⁴³³. Δεν είναι, μάλιστα, σπάνιο το φαινόμενο οι διάδικοι να εμφανίζουν αντικρουόμενες μεταφράσεις (όλες επικυρωμένες) της ίδιας απόφασης⁴³⁴.

---

⁴³³ Κτιστάκις Ι. «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, σ. 1-2, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=108.pdf>.

⁴³⁴ Το παράδειγμα των ΜονΠρΞάνθης 65/2004, ΜονΠρΞάνθης 137/2004 και ΜονΠρΞάνθης 246/2004, που κήρυξαν εκτελεστές τρεις διαφορετικές ελληνικές μεταφράσεις της ίδιας δικανικής κρίσης του Ιεροδικείου Ξάνθης. Ακόμη σοβαρότερα ήταν τα αποτελέσματα για εκείνη τη μητέρα που έχασε, παρά τη θέλησή της, την επιμέλεια των τριών παιδιών της (την ανέλαβε η πεθερά της) εξαιτίας του λανθασμένης ελληνικής μμετάφρασης της απόφασης του ΙερΞάνθης 12/2004 (η οποία κηρύχθηκε εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 8/2005). Τελικώς, δημοσιεύτηκε νέα απόφαση, η ΙερΞάνθης 139/2005, η οποία κηρύχθηκε με τη σειρά της εκτελεστή από την ΜονΠρΞάνθης 390/2005.

B. Το δικαίωμα άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής

Στην ελληνική έννομη τάξη και ειδικότερα στο άρθρο 8 του Συντάγματος, κατοχυρώνεται η αρχή του αναφαίρετου νόμιμου (φυσικού) δικαστή:

«Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος. Δικαστικές επιτροπές και έκτακτα δικαστήρια, με οποιοδήποτε όνομα, δεν επιτρέπεται να συσταθούν».

Νόμιμος δικαστής είναι εκείνος που, με εγγυήσεις ανεξαρτησίας κρίσης και αμεροληψίας, έχει οριστεί αφηρημένα και αντικειμενικά με διάταξη νόμου, θεσπισμένου σε ανύποπτο χρόνο, πριν από την έναρξη της εκκρεμοδικίας συγκεκριμένης διαφοράς ή υπόθεσης, προκειμένου να δικάσει στο πλαίσιο δίκαιης διαδικασίας⁴³⁵.

Ο Μουφτής-Ιεροδίκης, όπως προανφέραμε, θεωρείται ο νόμιμος δικαστής των μελών της μειονότητας της Δυτικής Θράκης, όσον αφορά τις οικογενειακές και κληρονομικές διαφορές τους⁴³⁶. Την ίδια θέση υποστηρίζουν και τα κατώτερα δικαστήρια⁴³⁷.

Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 8 του Συντάγματος, για την παράκαμψη των Ιεροδικείων και την υπαγωγή της διαφοράς στην δικαιοδοσία των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων, είναι αναγκαία η συνδρομή της συγκατάθεσης όλων: για την ιδιωτική διαφορά αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας, απαιτείται η συγκατάθεση ενάγοντα και εναγομένου, ενώ για τη διαφορά εκουσίας δικαιοδοσίας, καθίσταται απαραίτητη, η συγκατάθεση όλων των ενδιαφερομένων. Μόνη η συγκατάθεση του

---

⁴³⁵ Μπέης Κ., «Αρχή του αναφαίρετου νόμιμου δικαστή» στο: «Το ελληνικό έλλειμμα κράτους δικαίου», Ευνομία Verlag, Αθήνα, 1998 σ. 43-84.

⁴³⁶ Άρειος Πάγος 1723/1980, 29 ΝοΒ, σ. 1218 επ, όπου αναφέρεται ότι ο Μουφτής αποτελεί ειδικό δικαιοδοτικό όργανο του ελληνικού κράτους.

⁴³⁷ Βλ. ενδεικτικά, τη ΜονΠρΧαλκίδας 1057/2000, η οποία απέρριψε αίτηση Μουσουλμάνας να της ανατεθεί προσωρινά η επιμέλεια της ανήλικης θυγατέρας της και να υποχρεωθεί ο καθ' ου, επίσης Μουσουλμάνος, να της προκαταβάλει προσωρινά ένα ποσό για τη διατροφή της ίδιας και της ανήλικης, με την αιτιολογία ότι αρμόδιο είναι το Ιεροδικείο, διότι και οι δύο διάδικοι είναι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Συγκεκριμένα, ως προς την προσωρινή προστασία επί των διαφορών για τις οποίες, βάσει του άρθρου 5 παρ. 2 Ν. 1920/1991, αρμόδιος είναι ο Μουφτής- Ιεροδίκης, το δικαστήριο έκρινε πως «η δικαιοδοσία αυτή του Μουφτή επί των εν λόγω διαφορών διατηρείται ανεξαρτήτως του εάν συντρέχει κατεπείγουσα περίπτωση για την προσωρινή ρύθμιση οποιασδήποτε κατάστασης, καθ' όσον τα πολιτικά δικαστήρια έχουν εξουσία να διατάζουν τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων μόνο σε σχέση με έννομες σχέσεις για τις οποίες έχει ανακύψει διένεξη, των οποίων όμως η οριστική διάγνωση έχει ανατεθεί στη δικαιοδοσία των πολιτικών δικαστηρίων», στο Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011,σ. 63, υπ. 179.

ενάγοντα (επί αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας) ή του αιτούντα (επί εκουσίας δικαιοδοσίας) δεν αρκεί για να αφαιρεθεί ορισμένη υπόθεση από την αρμοδιότητα των Ιεροδικείων⁴³⁸.

Συνάγεται λοιπόν ότι, σε περίπτωση που θίγεται η θεμελιώδης συνταγματική αρχή της ισότητας των δύο φύλων ή η υπεροχή του συμφέροντος του παιδιού αγνοείται ή το δικαίωμα προηγούμενης δικαστικής ακρόασης καταπατείται, αν κάποιο μέλος της μειονότητας της Δυτικής Θράκης επιθυμεί να παραπονεθεί για παραβιάσεις των δικονομικών ή ουσιαστικών δικαιωμάτων τους, δεν έχει στη διάθεσή του καμία αποτελεσματική προσφυγή.

Εκτός από το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος, το δικαίωμα άσκησης αποτελεσματικής προσφυγής κατοχυρώνεται και στη **διεθνή συνταγματική τάξη**, στο άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, που ορίζει τα ακόλουθα:

«Παν πρόσωπον του οποίου τα αναγνωριζόμενα εν τη παρούση Συμβάσει δικαιώματα και ελευθερίες παρεβιάσθησαν, έχει το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής ενώπιον εθνικής αρχής, έστω και αν η παραβίασις διεπράχθη υπό προσώπων ενεργούντων εν τη εκτελέσει των δημοσίων καθηκόντων των».

Η έννοια της διάταξης αυτής είναι ότι η εθνική έννομη τάξη οφείλει να προβλέπει μία προσφυγή με την οποία οι αρμόδιες εθνικές αρχές αποκτούν την εξουσία να εξετάζουν το περιεχόμενο του αιτήματος που βασίζεται σε διατάξεις της ΕΣΔΑ και, επιπλέον, σε περίπτωση παραβίασής τους, διαθέτουν οι ίδιες αρχές την εξουσία να παράσχουν την κατάλληλη ανόρθωση του δικαιώματος⁴³⁹.

Για όσα μέλη της μειονότητας της Δυτικής Θράκης επιθυμούν να παραπονεθούν για δικονομικές ή ουσιαστικές παραβιάσεις της ΕΣΔΑ και του Συντάγματος, δικαίωμα για προσφυγή με τα χαρακτηριστικά που επιτάσσει το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, δυστυχώς, δεν υφίσταται σήμερα στην ελληνική έννομη τάξη.

Η μη παροχή δυνατότητας προσφυγής για τον μουσουλμάνο διάδικο της μουφτειακής απόφασης καθώς δεν έχουν ληφθεί υπόψη βασικές αρχές που διατυπώνουν το Σύνταγμα, η ΕΣΔΑ και το ΔΣΑΠΔ, παραβιάζει τη βασική αρχή της ασφάλειας του δικαίου, αποστερώντας τη δυνατότητα θεραπείας της δικαστικής απόφασης και κυρίως το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, αλλά και στην

---

⁴³⁸ Μπέης Κ., «Παρατηρήσεις στη ΜονΠρΘηβών 405/2000», Δίκη 2001/1098,

⁴³⁹ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 154. Βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, απόφαση D. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 02.05.1997 (αίτηση υπ' αριθ. 30240/96), <http://www.refworld.org/docid/46deb3452.html>.

αποτελεσματική προσφυγή. Έτσι, δεν παρέχεται στους διαδίκους η δυνατότητα μεταρρύθμισης της μουφτειακής απόφασης προς επανόρθωση τυχόν σφαλμάτων για όσους μουσουλμάνους θελήσουν να υπαγάγουν τη διαφορά τους στον πολιτικό δικαστή (τέτοια δυνατότητα αναγνωρίζεται από τη νομολογία⁴⁴⁰ για όσους έλληνες Μουσουλμάνους επέλεξαν τον πολιτικό γάμο αντί του μουσουλμανικού)⁴⁴¹.

Όπως, μάλιστα, αποδεικνύεται στην πράξη, ο έλεγχος συνταγματικότητας των αποφάσεων των Ιεροδικείων, εκ μέρους των Πρωτοδικείων της Δυτικής Θράκης, είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Παράλληλα, η άρνηση των Πρωτοδικείων να εξετάσουν, υπό το φως του ΑΚ, όποια αίτηση κατατίθεται ενώπιόν τους, για την επίλυση οικογενειακής ή/και κληρονομικής διαφοράς, είναι δεδομένη με την αιτιολογία ότι ο Ιεροδίκης είναι ο φυσικός δικαστής των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών⁴⁴².

---

⁴⁴⁰ ΜονΠρΞάνθης 1623/2003, Αρμ 2004/366, με παρατηρήσεις Κοτζάμπαση Αθηνάς

⁴⁴¹ Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011, σ. 57.

⁴⁴² Μόνο 10 αποφάσεις (σε σύνολο 2679, που είχαν εκδοθεί έως τη συγγραφή της μελέτης του) οι οποίες διέγνωσαν δικονομικές παραβιάσεις. Βλ. σχετικά, Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 155.

2. Τα νομικά προβλήματα από την άσκηση των αρμοδιοτήτων του Μουφτή

Η δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή, μέσα στα όρια της περιφέρειας του, ρυθμίζεται στο άρθρο 5§1 του νόμου 1920/1991, το οποίο αντικατέστησε το άρθρο 10 του νόμου 2345/1920, που καταργήθηκε ρητά με το άρθρο 9 I της Πράξης νομοθετικού περιεχομένου, η οποία κυρώθηκε στη συνέχεια με το νόμου 1920/1991⁴⁴³. Με βάση λοιπόν το παραπάνω άρθρο, οι εκχωρηθείσες αρμοδιότητες στο Μουφτή είναι:

α) γνωμοδοτικές, οι οποίες καλύπτουν θρησκευτικά, κληρονομικά ή οικογενειακά ζητήματα του ιερού μουσουλμανικού δικαίου με συμβουλευτικό αποκλειστικά χαρακτήρα και

β) αποφασιστικές, τις οποίες ασκεί ο Μουφτής, είτε ως ιεροδίκης, είτε ως μουσουλμάνος πρωθιερέας.

Ως εκ τούτου, ο Μουφτής θεωρείται ο φυσικός δικαστής, κατά το άρθρο 8§1 Σ, για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, όπου και υπάρχουν οι Μουφτείες⁴⁴⁴, και ενεργεί ως τακτικός δικαστής που απολαμβάνει δικαστικής ανεξαρτησίας, σύμφωνα με το άρθρο 87 §1 Σ.

Η θεσμική εξομοίωση του Μουφτή προς τον τακτικό δικαστή έχει ως αποτέλεσμα μια ανισομέρεια ως προς την κατάρτιση, αφενός του θρησκευτικού μουσουλμάνου δικαστή, ο οποίος, σύμφωνα με το νόμο, μπορεί να είναι και απλός ιμάμης, και αφετέρου, του τακτικού δικαστή (του πολιτικού δικαστηρίου), του οποίου οι γνώσεις και ικανότητες κατοχυρώνονται σε υψηλό επίπεδο. Εξάλλου, η πολυμορφία των καθηκόντων του Μουφτή θα απαιτούσαν αυξημένα προσόντα σε κάθε

---

⁴⁴³ Συγκαταγράφηκε έτσι εμμέσως και το άρθ. 8 ΕισΝΚΠολΔ, βλ. Κουσουλή, σε Κεραμέα/Κονδύλη, ΕρμΚΠολΔ, άρθρ. 8ΕισΝ.

⁴⁴⁴ Tsourkas D., «*Les juridictions musulmanes en Grece*», Hellenic Review of International Relations, v. 2 No II, 1981-2, σσ. 585-6 και Τσιτσελίκης Κ., «*Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης*», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «*Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 19. <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>, όπου αναφέρει: «*Τη δυνατότητα αύξησης του αριθμού των Μουφτειών διατηρεί κατ' αποκλειστικό τρόπο η κυβέρνηση, με την έκδοση σχετικού διατάγματος. Σύμφωνα όμως με τα συνταγματικά και διεθνώς κατοχυρωμένα δικαιώματα στη θρησκευτική ελευθερία, αλλά και του συνευαριζέσθαι, οι μουσουλμάνοι που ζουν στην ελληνική επικράτεια, εκτός των τριών νομών της Θράκης, θα μπορούσαν να συστήσουν θρησκευτικούς συλλόγους και να εκλέξουν τους θρησκευτικούς του ηγέτες, δηλαδή Μουφτήδες, χωρίς όμως δικαιοδοτικές αρμοδιότητες. Το πρόβλημα που τίθεται, πέρα από τις προφανείς πολιτικές προεκτάσεις του, αφορά βέβαια την εξομοίωση του νομικού καθεστώτος των Μουφτειών της Θράκης με όσες ενδεχομένως προκύψουν στο μέλλον, και σε εφαρμογή του άρθρου 42 της Συνθήκης της Λωζάνης, αλλά και πιθανής επικύρωσης της Σύμβασης-πλαισίου για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων του Συμβουλίου της Ευρώπης*».

περίπτωση τόσο για την προσφορότητα της υποψηφιότητας κατά τη διαδικασία επιλογής αλλά και για την άρτια διεκπεραίωση των καθηκόντων του⁴⁴⁵.

Είναι προφανές λοιπόν, ότι η σχετική διάταξη του νόμου 1920/1991 (άρθρο 1 παρ. 2) είναι εμφανώς προβληματική, υποβαθμίζοντας την ποιότητα απονομής δικαιοσύνης από τον ιεροδίκη, με αποτέλεσμα να έχουν ανακύψει, πέραν της εξομοίωσης του ως δικαστής, ακόμα δύο ζητήματα σχετικά με τη δικαιοδοτική του αρμοδιότητα⁴⁴⁶. Το πρώτο ζήτημα αφορά την άσκηση ενδίκων μέσων και το δεύτερο τον έλεγχο της συνταγματικότητας των διατάξεων του Ιερού νόμου.

Ειδικότερα, το πρώτο ζήτημα σχετίζεται με το εάν η αρμοδιότητα του Μουφτή για θέματα της αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας είναι συντρέχουσα ή αποκλειστική, δηλαδή αν η αρμοδιότητα αυτή αποκλείει την αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων να επιληφθούν των διαφορών, ενώ το δεύτερο έχει σχέση με τη δικαιοδοσία του Μουφτή. Αφορά δηλαδή, την υποχρέωση να αναγνωρισθούν και να κηρυχθούν εκτελεστές οι αποφάσεις του από τα δικαστήρια και συγκεκριμένα από το κατά τόπο αρμόδιο Μονομελές Πρωτοδικείο, το οποίο εκδικάζει σύμφωνα με τη διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας, σύμφωνα με το άρθρ. 5 § 3 του ν. 1920/1991, ερευνώντας μόνο αν η απόφαση του Μουφτή λήφθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του.

Πρέπει πάντως να επισημανθεί, ότι το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο θεωρείται «ειδικό δίκαιο» που ισχύει στην Ελλάδα ως «εγχώριο δίκαιο», βάσει εσωτερικών νόμων, οι οποίοι καθιέρωσαν προνόμια υπέρ μουσουλμάνων λόγω ελληνικών συμβατικών υποχρεώσεων⁴⁴⁷. Εντούτοις, διάχυτη είναι η αντίληψη ότι το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο εφαρμόζεται σε πολλές περιπτώσεις καταχρηστικά, λόγω της έλλειψης, σε μεγάλο βαθμό, κυρίως νομικής παιδείας καθώς και βαθύτερης γνώσης και εμπέδωσης του ιερού δικαίου εκ μέρους των ιεροδικών. Εξ άλλου, ο αναχρονιστικός χαρακτήρας του ιερού δικαίου περιορίζει την εξέλιξη του, αφού από τότε που αυτό καταργήθηκε στην Τουρκία δεν διαθέτει πλέον κανένα πρότυπο σύγκρισης, παρά μόνο την ελληνική νομοθεσία.

---

⁴⁴⁵ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 7, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>.

⁴⁴⁶ Κοτζαμπάση Α., «Οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων», Κ.Ε.Θ.Ι., Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 27.

⁴⁴⁷ Γεωργούλης Στ., «Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σ. 21.

i. Ο Μουφτής ως τακτικός δικαστής

Η ελληνική έννομη τάξη και ειδικότερα το Σύνταγμα μας, σύμφωνα με τα άρθρα 20§1⁴⁴⁸, 26§3⁴⁴⁹ και 87§1⁴⁵⁰, αναγνωρίζει δικαιοδοτική εξουσία μόνο στα δικαστήρια. Πράγματι, η πρώτη από τις διατάξεις αυτές, καθιερώνει, ως ατομικό δικαίωμα, την παροχή έννομης προστασίας «από τα δικαστήρια». Η δεύτερη, επιφυλάσσει την άσκηση της δικαστικής λειτουργίας «στα δικαστήρια». Και η Τρίτη, επαναλαμβάνει ότι η δικαιοσύνη απονέμεται «από τα δικαστήρια».

Στο ζήτημα «ποια είναι τα δικαστήρια» απάντηση δίνουν τα άρθρα 87-91 του Συντάγματος, όπου ορίζουν ρητά ότι «δικαστήρια, στην ελληνική έννομη τάξη, είναι εκείνα που συγκροτούνται από τακτικούς δικαστές». Για να είναι λοιπόν κάποιος «τακτικός δικαστής», πρέπει να έχει αποκτήσει το status, που προβλέπεται στις ίδιες συνταγματικές διατάξεις. Επομένως, πρέπει, κατά το άρθρο 88§1⁴⁵¹, πρώτον να έχει τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα που ορίζονται από τον Κώδικα για τον οργανισμό και την κατάσταση δικαστικών λειτουργιών», που αποτελεί το νόμο στον οποίο η συνταγματική διάταξη αναφέρεται. Να έχει, δηλαδή, πτυχίο νομικής και άσκηση και δεύτερον να μετάσχει στη διαδικασία επιλογής που η ίδια η συνταγματική διάταξη απαιτεί, δηλαδή στο διαγωνισμό που ρυθμίζεται από τον Κώδικα και εφόσον επιτύχει, να διοριστεί με προεδρικό διάταγμα «ασόβιος δικαστικός λειτουργός»⁴⁵².

Επιπλέον, για να ασκεί το έργο του δικαστή πρέπει να περιβάλλεται από τις εγγυήσεις που προβλέπονται στα άρθρα 90§1-4, 87§3 και 91§3 του Συντάγματος, οι οποίες συνίστανται στο ότι:

α) Οι προαγωγές, τοποθετήσεις, μεταθέσεις, αποσπάσεις και μετατάξεις των δικαστικών λειτουργιών ενεργούνται με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται ύστερα από απόφαση ανώτατου δικαστικού συμβουλίου και σε δεύτερο βαθμό από την Ολομέλεια του οικείου Ανωτάτου δικαστηρίου,

---

⁴⁴⁸ Άρθρο 20§1: «Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει».

⁴⁴⁹ Άρθρο 26§3: «Η δικαστική λειτουργία ασκείται από τα δικαστήρια· οι αποφάσεις τους εκτελούνται στο όνομα του Ελληνικού Λαού».

⁴⁵⁰ Άρθρο 87§1: «Η δικαιοσύνη απονέμεται από δικαστήρια συγκροτούμενα από τακτικούς δικαστές, που απολαμβάνουν λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία».

⁴⁵¹ Άρθρο 88§1: «Οι δικαστικοί λειτουργοί διορίζονται με προεδρικό διάταγμα, σύμφωνα με νόμο που ορίζει τα προσόντα και τη διαδικασία της επιλογής τους, και είναι ισόβιοι».

⁴⁵² Μαθθία Στ., «Ο Μουφτής στην Ελληνική Έννομη Τάξη», Αρμενόπουλος, Μηνιαία Νομική Επιθεώρηση, Δ.Σ.Θ., τ. 3, Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 2010, σ. 357-9.

β) η επιθεώρηση των τακτικών δικαστών ενεργείται από δικαστικούς λειτουργούς ανώτερου βαθμού και

γ) ο πειθαρχικός τους έλεγχος ασκείται σε πρώτο και δεύτερο βαθμό από πειθαρχικά συμβούλια που συγκροτούνται με κλήρωση από τακτικούς δικαστές. Αυτές οι εγγυήσεις αποτελούν το θεσμικό εχέγγυο της , το άρθρο 87§1, δικαστικής «ανεξαρτησίας».

Συνάγεται λοιπόν, ότι κατά τη συνταγματική τάξη της χώρας μας, κανείς δε μπορεί να εκδίδει δικαστικές αποφάσεις, αν δε συγκεντρώνει τα παραπάνω γνωρίσματα.

Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 6§1 της ΕΣΔΑ που έχει υπερνομοθετική ισχύ (άρθρο 28§1 Σ⁴⁵³), ορίζεται ότι «κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα η υπόθεση του να δικαστεί υπό ανεξαρτήτου δικαστηρίου». Ως «δικαστήριο» στη διάταξη αυτή, νοείται το όργανο, στο οποίο η οικεία εθνική έννομη τάξη παρέχει την εξουσία να δικάζει. Συνεπώς, το άρθρο 6§1 της ΕΣΔΑ, παραπέμπει στις προαναφερόμενες συνταγματικές διατάξεις. Παραπομπή, στην εθνική έννομη τάξη του κάθε κράτους μέλους ενυπάρχει και όσον αφορά την «ανεξαρτησία» του δικαστηρίου, διότι η ΕΣΔΑ δεν ορίζει συγκεκριμένες εγγυήσεις για τη διασφάλιση της. Οπωσδήποτε όμως, η έκφραση «υπό ανεξαρτήτου δικαστηρίου» ερμηνεύεται αυτόνομα. Επομένως, συνάγεται, ότι το δικαστήριο του Στρασβούργου ελέγχει αν η εθνική ρύθμιση ανταποκρίνεται στην απαίτηση της ΕΣΔΑ, αν δηλαδή το όργανο, στο οποίο ανατίθεται η εκδίκαση των διαφορών, έχει κατά την έννοια της ΕΣΔΑ, χαρακτήρα δικαστηρίου και αν κατοχυρώνεται το «ανεξάρτητο» της κρίσης του⁴⁵⁴.

Ο Μουφτής (έλληνας δημόσιος υπάλληλος και μουσουλμάνος θρησκευτικός λειτουργός) ασκεί εδώ και αρκετές δεκαετίες, στις πόλεις της Δυτικής Θράκης, δικαιοδοτικά έργα, εκδίδοντας «αποφάσεις» σε διαφορές οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου (γάμος, διαζύγιο, διατροφή συζύγου και τέκνων, επιτροπεία, κηδεμονία, ισλαμική διαθήκη, εξ αδιαθέτου διαδοχή) που αφορούν Μουσουλμάνους ελληνικής ιθαγένειας. Υποστηρίζεται ότι η δικαιοδοτική του εξουσία, έχει τις

---

⁴⁵³ Άρθρο 28§1 Σ: «Οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Η εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων στους αλλοδαπούς τελεί πάντοτε υπό τον όρο της αμοιβαιότητας». Η ΕΣΔΑ έχει κυρωθεί από τη χώρα μας (ν. 53/1974).

⁴⁵⁴ Βλ. αποφάσεις στις υποθέσεις *Sramek v. Osterreich* (22.10.1984), *Ettl v. Osterreich* (23.4.1987), *Procola v. Luxembourg*(28.9.1995), [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}).

ρίζες της σε δύο Συνθήκες: τη Συνθήκη των Αθηνών (1913)⁴⁵⁵ και τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923)⁴⁵⁶, οι δε διατάξεις τους ουσιαστικά επαναλαμβάνονται στον Ν. 1920/1991⁴⁵⁷.

Ειδικότερα, η αναγνώριση του Μουφτή ως ιεροδικαστή με δικαιοδοτικές αρμοδιότητες, βρίσκει έρεισμα καταρχάς στην εφαρμογή της Συνθήκης των Αθηνών του 1913 και από την εξέλιξη του νομικού πλαισίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε σήμερα. Με την προϋπόθεση, ότι η Συνθήκη του 1913 δεν είναι σε ισχύ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η Ελλάδα δεν δεσμεύεται άμεσα διεθνώς για την αναγνώριση δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων στο Μουφτή. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι αποδεκτό ότι το ισχύον καθεστώς θεμελιώνεται στην ευρύτερη υποχρέωση και ανάγκη διαφύλαξης των θρησκευτικών παραδόσεων της μουσουλμανικής μειονότητας μέσα από την εφαρμογή του Ιερού Νόμου, στο πλαίσιο του άρθρου 42 παρ. 1 και 45 της Συνθήκης της Λωζάννης⁴⁵⁸.

Ακόμη και αν ληφθεί υπόψη, ότι η ύπαρξη του Μουφτή είναι αδιαμφισβήτητη για τη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης και η θεσμική του ενσωμάτωση κατοχυρωμένη, το νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τη θέση του παραμένει ακρογωνιαίος λίθος της πολεμικής που αναπτύσσεται από διάφορες οπτικές γωνίες σχετικά με την διατήρηση των δικαιοδοτικών του αρμοδιοτήτων.

Είναι αναμφίβολο, λαμβάνοντας υπόψη όσα παρατέθηκαν στις παραπάνω ενότητες, ότι οι κανόνες που ο Μουφτής εφαρμόζει, δηλαδή η Σαρία, αντίκειται στα δικαιώματα του Ανθρώπου όπως τα προβλέπει το Σύνταγμα και η ΕΣΔΑ. Προέχει όμως το ζήτημα, αν ο Μουφτής έχει τα

---

⁴⁵⁵ Άρθρο 11 παρ. 8 της Συνθήκης των Αθηνών του 1913: «Οι Μουφτήδες, εκτός της αρμοδιότητας αυτών επί των καθαρών θρησκευτικών υποθέσεων και της εποπτείας αυτών επί της διοικήσεως των Βακουφικών κτημάτων, ασκούσι την εαυτών δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών (νεφακά), επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφείας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εις θέσιν Μουτεβελλή (τεβλιέτ). Αι παρά των Μουφτήδων εκδιδόμεναι αποφάσεις εκτελούνται υπό των αρμοδίων Ελληνικών Αρχών». Η δε παρ. 9 του ίδιου άρθρου, ορίζει ότι: «Ως προς τας κληρονομίας οι ενδιαφερόμενοι Μουσουλμάνοι δύνανται, μετά προηγουμένην συμφωνίαν, να προσφεύγωσι τω Μουφτή ως διαιτητή». Σε εκτέλεση των ανωτέρω διατάξεων της Σύμβασης των Αθηνών, ψηφίστηκε το άρθρο 4 του Ν. 147/1914 και ο Ν. 2345/1920, ο οποίος καθόριζε ότι ο Μουφτής είναι αρμόδιος να επιλύει τις σχετικές διαφορές

⁴⁵⁶ Άρθρο 42 παρ. 1 της Συνθήκης της Λωζάννης 1923: «Η Τουρκική Κυβέρνησις δέχεται να λάβη απέναντι των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, όσον αφορά την οικογενειακήν ή προσωπικήν αυτών κατάστασιν, πάντα τα κατάλληλα μέτρα, όπως τα ζητήματα ταύτα κανονίζονται συμφώνως προς τα έθιμα των μειονοτήτων τούτων». Το δε άρθρο 45 της ίδιας Συνθήκης ορίζει ότι: «Τα αναγνωρισθέντα δια των διατάξεων του παρόντος Τμήματος δικαιώματα εις τας εν Τουρκία μη μουσουλμανικάς μειονότητας, αναγνωρίζονται επίσης υπό της Ελλάδος εις τας εν τω εδάφει αυτής ευρισκομένας μουσουλμανικάς μειονότητας».

⁴⁵⁷ Άρθρο 5 παρ. 1 του Ν. 1920/1991: «Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφείας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής, εφ' όσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο».

⁴⁵⁸ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απορροιστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 16.
<http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

ουσιώδη και προαπαιτούμενα προσόντα που το Σύνταγμα και η ΕΔΔΑ απαιτούν, προκειμένου να μπορεί να αποφαίνεται ως δικαστής στην εθνική έννομη τάξη μας.

Κατά τη μετριοπαθή (και συμβιβαστική) άποψη⁴⁵⁹, ο Μουφτής θεωρείται ως ο φυσικός δικαστής⁴⁶⁰ των Μουσουλμάνων (άρθρο 8§1 του Συντάγματος όπου ορίζεται ότι «κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του τον δικαστή που του έχει ορίσει ο Νόμος»). Έτσι, ακόμη και αν προσεγγίσουμε τη διάταξη αυτή από αντίθετες οπτικές γωνίες, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο: ο Νόμος εξασφαλίζει ως φυσικό δικαστή για τους μουσουλμάνους έλληνες πολίτες, τόσο τον Μουφτή-Ιεροδίκη όσο και τον τακτικό (πολιτικό) δικαστή, οποίος έχει δικαιοδοσία για όλους τους έλληνες πολίτες⁴⁶¹.

Κατά την αντίθετη άποψη, που είναι περισσότερο συνεπής προς το κείμενο του ελληνικού Συντάγματος, στην ελληνική (τουλάχιστον) έννομη τάξη δεν μπορεί ο καθένας να ασκεί δικαιοδοτική εξουσία· θα πρέπει να συγκεντρώνει όλα εκείνα τα προσόντα και τις προϋποθέσεις που ορίζει το Σύνταγμα στα άρθρα 87-91 για τον τακτικό δικαστή⁴⁶².

Πιο συγκεκριμένα, ο Μουφτής – Ιεροδίκης, δεν είναι νομικός αλλά «κάτοχος πτυχίου ανώτατης ισλαμικής θεολογικής σχολής (ημεδαπής ή αλλοδαπής) ή κάτοχος διπλώματος Ιτζαζέτ ναμέ ή διατελέσας μάμης τουλάχιστον επί δεκαετία, ο οποίος έχει διακριθεί για το ήθος του και τη θεολογική για δεκαετή θητεία ανανεώσιμη» (άρθρο 1 παρ. 7 του Ν. 1920/1991). Επιπροσθέτως, δε γνωρίζει, το Σύνταγμα και τους νόμους, διότι επιλέγεται αποκλειστικά με βάση τη θεολογική (ισλαμική) κατάρτισή του.

Δεν έχει επιτύχει σε κανένα διαγωνισμό αλλά επιλέγεται από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων «με βάση το ήθος, τη θεολογική κατάρτιση και την εν γένει θρησκευτική δράση του» (άρθρο 1 παρ. 6 του Ν. 1920/1991). Δεν απολαμβάνει προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, διότι δεν υπακούει στο ελληνικό Σύνταγμα και τους νόμους της Πολιτείας αλλά στη Σαρία και τους

---

⁴⁵⁹ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 3, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>.

⁴⁶⁰ ΑΠ 1723/1980, όπ.π., όπου ο Μουφτής θεωρείται ειδικό δικαιοδοτικό όργανο του ελληνικού κράτους

⁴⁶¹ Στο πνεύμα αυτό κινείται η απόφαση ΜονΠρΘηβών 405/2000, όπ.π. η οποία, αντίθετα με την ΑΠ 1723/1980, τόλμησε να λάβει σαφή θέση υπέρ της δυνατότητας του μουσουλμάνου έλληνα πολίτη να επιλέξει, υπό προϋποθέσεις, τη δικαιοταξία στην οποία επιθυμεί να υπαχθεί. Τη θέση αυτή υιοθέτησε και η νεώτερη ΜονΠρΡοδόπης 9/2008, όπ.π.. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί πως παλαιότερα υπήρξαν αποφάσεις των ελληνικών πολιτικών δικαστηρίων με τις οποίες κρίθηκε ότι ο Μουφτής έχει αποκλειστική (όχι συντρέχουσα) δικαιοδοσία [βλ. ΑΠ 198/1924 (Α' Τμήμα), ΛΣΤ' Θέμις 1924/50].

⁴⁶² Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του μουφτή και ο Ιερός Νόμος του Ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη», ΠΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011, σ. 33.

κανόνες του θρησκευτικού δόγματος του Ισλάμ. Επιπλέον, είναι «δημόσιος υπάλληλος σε θέση γενικού διευθυντή» (άρθρο 4 του Ν. 1920/1991). Παύεται με απόφαση του/της Υπουργού Παιδείας (άρθρο 2 του Ν.1920/1991) και όχι του Ανωτάτου Πειθαρχικού Συμβουλίου του άρθρου 91 του Συντάγματος⁴⁶³.

Τέλος, μην ξεχνάμε ότι το άρθρο 8§2⁴⁶⁴ του Συντάγματος δεν αναγνωρίζει έκτακτα δικαστήρια ή δικαστικές επιτροπές, ενώ το άρθρο 89 απαγορεύει στους δικαστικούς λειτουργούς κάθε άλλη έμμισθη θέση, ενώ ο Μουφτής έχει τη θέση του θρησκευτικού Ποιμένα και του Ειδικού Δικαστή, αν και η δεύτερη ιδιότητα δεν στηρίζεται πουθενά στο Σύνταγμα, που την απαγορεύει, με όποιο όνομα κι αν έχει. Είναι ζήτημα ερμηνείας λοιπόν, ότι στην περίπτωση που ο ιεροδίκης θεωρηθεί τακτικός δικαστής, τότε αποκλείεται από κάθε άλλη έμμισθη δραστηριότητά του.

Εκ των ανωτέρω, συνάγεται λοιπόν, ότι μολονότι η ασκούμενη από τους Μουφτήδες δικαιοδοτική εξουσία στερείται οποιουδήποτε θεσμικού ερείσματος, παρόλα αυτά, στην ταλαιπωρημένη Θράκη της Ευρωπαϊκής Ελλάδας οι υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου Ελλήνων πολιτών, μουσουλμάνων στο θρήσκευμα, εξακολουθούν να δικάζονται τον 21ο αιώνα όχι από τον τακτικό δικαστή, αλλά υποχρεωτικά από έναν θρησκευτικό λειτουργό, ο οποίος δεν εφαρμόζει τον Αστικό Κώδικα αλλά τη Σαρία, της οποίας η εφαρμογή συνεπάγεται αυτόματα συστηματική παραβίαση μιας σειράς κανόνων τόσο του ουσιαστικού όσο και του δικονομικού δικαίου, που αφορούν τα ατομικά δικαιώματα ελλήνων πολιτών(συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων, συνταγματική αρχή της υπεροχής του συμφέροντος του παιδιού, συνταγματική αρχή της δίκαιης δίκης)⁴⁶⁵.

---

⁴⁶³ Κτιστάκης Ι. «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, σ. 3-4, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=108.pdf>.

⁴⁶⁴ Άρθρο 8§2: «Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος. Δικαστικές επιτροπές και έκτακτα δικαστήρια, με οποιοδήποτε όνομα, δεν επιτρέπεται να συσταθούν».

⁴⁶⁵ Γούναρης Κ., «Το κράτος δικαίου δοκιμάζεται με τον Μουφτή-Ιεροδίκη», “Βήμα Ιδεών”, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974326&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.

ii. Δικονομικοί Κανόνες - Αποκλειστική ή συντρέχουσα αρμοδιότητα του Μουφτή

Το νομικό καθεστώς που διέπει την απονομή δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων και η άσκησή τους από το Μουφτή, σύμφωνα με τους κανόνες της Σαρία, διαμορφώνουν μια θολή κατάσταση που αφενός πηγάζει όχι μόνο από τις ελλείψεις και τις αντιφάσεις του σχετικού νομικού πλαισίου αλλά αφετέρου από την ετερογένεια των κανόνων δικαίου που εφαρμόζονται⁴⁶⁶. Αποτέλεσμα όλων αυτών, είναι η συσσώρευση προβλημάτων ερμηνείας και ελέγχου της εφαρμογής του ιερού δικαίου.

Η διαδικασία ενώπιον του Μουφτή δεν ρυθμίζεται ρητά από δικονομικούς κανόνες. Καίριο λοιπόν, είναι το ζήτημα αν η αρμοδιότητα του Μουφτή για θέματα της αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας είναι συντρέχουσα ή αποκλειστική, δηλαδή αν η αρμοδιότητα αυτή αποκλείει την αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων να επιληφθούν των διαφορών. Είναι γεγονός ότι η αρμοδιότητα του Μουφτή είναι εξαιρετική γι' αυτό και είναι περιοριστική, δηλαδή αφορά μόνο τα ζητήματα για τα οποία υπάρχει η ρητή εξαίρεση.

Ακόμη και αν κριθεί όμως, ότι η έννομη θέση του Μουφτή δεν αντίκειται στο άρθρ. 8 εδ. 2 και στο άρθρ. 87 §1 του Συντάγματος, δεδομένου ότι αποτελεί αποκλειστικά το φυσικό δικαστή των ελλήνων υπηκόων που είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, ωστόσο ως προς το άρθρ. 8 εδ. 1 του Σ, έχει υποστηριχθεί ότι ο έλληνας μουσουλμάνος έχει το δικαίωμα με τη θέλησή του, να στερηθεί τον δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος. Συνεπώς, πρόκειται όχι για αποκλειστική αλλά για συντρέχουσα αρμοδιότητα του Μουφτή σε ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.

Επιπροσθέτως, η υπαγωγή στη δικαιοδοσία του Μουφτή δεν μπορεί να είναι αποκλειστική και υποχρεωτική, διότι η υπαγωγή γίνεται με κριτήριο θρησκευτικό, το οποίο δεν μπορεί να είναι αντικειμενικά εντοπίσιμο, καθώς ανήκει στη σφαίρα της ελεύθερης βούλησης του ατόμου και αγγίζει τον πυρήνα της ελευθερίας της συνείδησης⁴⁶⁷. Επομένως, δεν θα ήταν νόμιμος οποιασδήποτε εξαναγκασμός του έλληνα πολίτη να δηλώσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις για να υπαχθεί στον έναν (τον τακτικό δικαστή) ή τον άλλον δικαστή (τον Μουφτή).

---

⁴⁶⁶ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 19. <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

⁴⁶⁷ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 12, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

Εξάλλου, η προστασία των μειονοτικών δικαιωμάτων δεν μπορεί με κανένα τρόπο να γίνεται αντικείμενο κανονιστικής ρύθμισης, που να υποχρεώνει τα μέλη της μειονοτικής ομάδας να γίνουν αποδέκτες ειδικών κανόνων δικαίου χωρίς τη θέλησή τους. Μια τέτοια θέση θα ήταν αντίθετη στο πνεύμα της νομικής προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, όπως καθορίζονται από τη σχέση τους προς το ευρύτερο διεθνές πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου⁴⁶⁸.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ελλάδας που έχει υπογράψει τη Σύμβαση-πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων⁴⁶⁹. Σύμφωνα με το διεθνές των συνθηκών⁴⁷⁰, τα κράτη, από την υπογραφή των διεθνών συνθηκών και πριν ακόμη τις επικυρώσουν, υποχρεούνται να απέχουν από πράξεις που θα αποστερούσαν τη συνθήκη από το αντικείμενο και το σκοπό της. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 3§1 της ανωτέρω Σύμβασης, αναφέρεται ότι «κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα να επιλέγει αν θα αντιμετωπίζεται ή όχι με βάση την ιδιότητα του αυτή και κανένα μειονέκτημα δεν μπορεί να προκύψει από την επιλογή αυτή». Επομένως, η ένταξη των ατόμων σε ορισμένη μειονοτική ομάδα εναπόκειται στην ελεύθερη βούληση τους και με κανένα τρόπο το κράτος δεν μπορεί να υποχρεώσει το άτομο να υπαχθεί στο καθεστώς προστασίας, και βέβαια, να υποστεί οποιαδήποτε αρνητική συνέπεια από το γεγονός αυτό.

Εντούτοις, γεννάται ζήτημα αντισυνταγματικότητας βάσει του άρθρου 87§2 Σ, που ορίζει ότι ο δικαστής, κατά την άσκηση των καθηκόντων του, υπόκειται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους, άρα τίθεται υπό την αμφισβήτηση η συνταγματικότητα της παραπομπής του δικαστή σε θρησκευτικούς νόμους που έρχονται, μάλιστα, σε αντίθεση με τη συνταγματική τάξη και συγκεκριμένα με την αρχή της ανεξιθρησκείας της πολιτείας και της ισονομίας των ανδρών και γυναικών.

Η παραπομπή στο ιερό μουσουλμανικό νόμο συνδέεται απόλυτα με το θέμα της προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας, διότι ο ιερός μουσουλμανικός νόμος δεν έχει αποκλειστική ισχύ σε όλο τον ισλαμικό κόσμο, ούτε άλλωστε ισχύει στη γείτονα Τουρκία, ενώ αντίθετα έχει

---

⁴⁶⁸ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 13, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

⁴⁶⁹ Η Ελλάδα υπέγραψε τη Σύμβαση-Πλαίσιο την 22.09.1997, αλλά δεν την έχει επικυρώσει έως σήμερα. Σισιλιάνος Α., «Η προστασία των μειονοτήτων στη Ευρώπη, σε : Η προστασία των μειονοτήτων» Αθήνα- Κομοτητή, 1997, Αντ. Σάκκουλας - Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, σ. 120.

⁴⁷⁰ Άρθρο 18 της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το δίκαιο των συνθηκών.

αποκλειστική ισχύ για τις οικογενειακές σχέσεις μόνον στις φονταμενταλιστικές ισλαμικές χώρες και σε εμάς⁴⁷¹.

Το γεγονός αυτό, της συντρέχουσας δικαιοδοσίας, δεν έχει αξιοποιηθεί όμως επαρκώς, επειδή οι μουσουλμάνοι προσφεύγουν ευκολότερα στη δικαιοδοσία του Μουφτή αλλά και επειδή, όσες φορές προσέφυγαν, κυρίως γυναίκες, λόγω της αδικίας που αισθάνονταν από την παράβαση της αρχής της ισονομίας με την εφαρμογή του ιερού νόμου, τα δικαστήρια παρέπεμψαν την υπόθεση τους στο Μουφτή κρίνοντας εαυτά αναρμόδια⁴⁷².

Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και θα πρέπει να γίνει δεκτή, όχι η συντρέχουσα αλλά η αποκλειστική υλική αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων για εκείνες τις οικογενειακές διαφορές, οι οποίες είτε είναι άγνωστες στον Ιερό Νόμο, όπως η υιοθεσία ή η αναδοχή τέκνου είτε προβλέπονται διαδικασίες επίλυσης της διαφοράς διαφορετικές από ό,τι στον ιερό νόμο, όπως για παράδειγμα το συναινετικό διαζύγιο.

Πρώτη η ΜονΠρΘηβών 405/2000⁴⁷³ επέφερε «καίριο πλήγμα στην εν λόγω πάγια νομολογία καθώς επανέφερε το θέμα της αποκλειστικής ή συντρέχουσας αρμοδιότητας του Μουφτή στην επικαιρότητα. Συγκεκριμένα, αφού έλαβε σαφή θέση πως για τις διαφορές του άρθρου 5 παρ. 2 Ν. 1920/1991 η δικαιοδοσία του Μουφτή είναι συντρέχουσα με εκείνη των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων, έκρινε ότι *«η πολιτεία είναι υποχρεωμένη, σε περίπτωση σύγκρουσης μουσουλμανικού ιερού δικαίου και ατομικών δικαιωμάτων, να εγγυηθεί στον μουσουλμάνο έλληνα πολίτη την ελευθερία επιλογής της δικαιοταξίας στην οποία αυτός επιθυμεί να υπαχθεί»*.

Υπό τα δεδομένα αυτά, σύμφωνα με τους συνταγματικούς και διεθνείς κανόνες (αλλά και δυνάμει της σχετικής νέας νομολογίας που προέκυψε μετά την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών), πρέπει να γίνει δεκτό ότι ο Μουφτής-Ιεροδίκης είναι ο αναφαίρετος νόμιμος δικαστής μόνο στο μέτρο που οι κανόνες του Ιερού Νόμου του Ισλάμ τους οποίους εφαρμόζει και η διαδικασία που ακολουθεί δεν προσκρούουν στα δικαιώματα που εγγυάται το Σύνταγμα, η ΕΣΔΑ και οι (λοιπές) διεθνείς συμβάσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου.

---

⁴⁷¹ Σμαροπούλου Κ., «Ο θεσμός του Μουφτή», ΠΜΣ, Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας Δικαίου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ 79-82.

⁴⁷² Κοτζαμπάση Α., «Οικογενειακές έννομες σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων», Κ.Ε.Θ.Ι, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 27.

⁴⁷³ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 1-13. <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

Εξυπακούεται, βεβαίως, ότι ο Μουφτής-Ιεροδίκης παραμένει ο αναφαίρετος νόμιμος δικαστής των μειονοτικών, μόνο στο μέτρο που όλοι οι διάδικοι παραμένουν πιστοί Μουσουλμάνοι και όχι άθεοι, αθεϊστές ή αγνωστικιστές, διότι τότε προσβάλλεται το δικαίωμά τους στη θρησκευτική ελευθερία⁴⁷⁴.

Αν παρουσιάζεται τέτοια πρόσκρουση, τότε αυτομάτως παύει η αρμοδιότητα του Ιεροδικείου και της διαφοράς επιλαμβάνεται ο τακτικός πολιτικός δικαστής, χωρίς να συντρέχει απαραίτητα η συγκατάθεση όλων των ενδιαφερομένων (αρκεί η βούληση ενός). Υπό το ισχύον θετικό δίκαιο, αυτή η λύση που πρώτη πρόταξε η ΜονΠρΘηβών 405/2000, είναι η μοναδική που επιτρέπει, ταυτόχρονα, το σεβασμό της μειονοτικής προστασίας, για όσα μέλη της μειονότητας το επιθυμούν, αλλά και την τήρηση των φιλελεύθερων εγγυήσεων του Συντάγματος, της ΕΣΔΑ και των λοιπών κανόνων διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων, για όσα μέλη της μειονότητας επιθυμούν να αποστούν από τη δικαιοταξία του Ιερού Νόμου του Ισλάμ και να επωφεληθούν της δικαιοταξίας του Αστικού Κώδικα⁴⁷⁵.

Εν κατακλείδι, σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, η δικαιοδοσία του Μουφτή θα πρέπει να θεωρείται, σε κάθε περίπτωση, μη υποχρεωτική και συντρέχουσα προς τα τακτικά δικαστήρια. Επίσης, η εφαρμογή του Ιερού Νόμου αφορά όλους τους μουσουλμάνους έλληνες πολίτες ανεξάρτητα από τον τόπο κατοικίας τους. Εντούτοις, σε κάθε περίπτωση, το περιεχόμενο της δικαιοδοσίας του Ιεροδίκη και του τρόπου άσκησης των αρμοδιοτήτων του, θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί λαμβάνοντας υπόψη τόσο τα δικαιώματα των μειονοτήτων και ειδικότερα των μουσουλμάνων όσο και τις θεμελιώδεις εγγυήσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου που αφορούν το σύνολο των ελλήνων πολιτών⁴⁷⁶.

---

⁴⁷⁴ Κτιστάκης Ι., «Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 2004, σ.60-72.

⁴⁷⁵ Stavros S., «*The legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions*», Journal of Modern Greek Studies 1 (1995), σ. 23-32.

⁴⁷⁶ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 12-3, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>.

3. Ο επιφανειακός συνταγματικός έλεγχος επί των αποφάσεων του Ιεροδικείου από τα τακτικά πολιτικά δικαστήρια

Οι αποφάσεις του Ιεροδικείου, εφόσον πρόκειται για υποθέσεις αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας, εξετάζονται από το Μονομελές Πρωτοδικείο, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 3 του Ν. 1920/199123. Το Πρωτοδικείο καθιστά τη μουφτιακή απόφαση εκτελεστό τίτλο και ελέγχει τη συνταγματικότητά της. Κατά της απόφασης του Μονομελούς Πρωτοδικείου χωρεί προσφυγή ενώπιον του οικείου Πολυμελούς Πρωτοδικείου, χωρίς η απόφαση αυτή να είναι δυνατόν να προσβληθεί με τακτικό ή έκτακτο ένδικο μέσο⁴⁷⁷.

Η παραπάνω διάταξη αντικατέστησε εκείνη του άρθρου 10§3 του ν. 2345/1920 με δύο σημαντικές βελτιώσεις: πρώτον προέβλεψε ρητά τον έλεγχο συνταγματικότητας των αποφάσεων του Ιεροδικείου και δεύτερον, την προσφυγή ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου κατά της απόφασης του Μονομελούς που κηρύσσει εκτελεστή την απόφαση του Ιεροδικείου, αποκλείοντας ταυτόχρονα κάθε άλλο ένδικο μέσο (τακτικό ή έκτακτο), κατά της απόφασης του Πολυμελούς. Εντούτοις, οι δύο αυτές βελτιώσεις δεν επέφεραν αποτελέσματα, διότι τα Πρωτοδικεία αποφεύγουν να ελέγχουν, αν εφαρμόστηκαν ορθά οι διατάξεις του Ιερού Νόμου ή αν εκτιμήθηκαν σωστά οι αποδείξεις⁴⁷⁸.

Ποια είναι η τύχη, όμως, των αποφάσεων του Μουφτή που δεν είναι αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας και οι οποίες δεν υπόκεινται στον έλεγχο συνταγματικότητας από το Μονομελές Πρωτοδικείο; Το νομικό κενό παραμένει προς το παρόν περισσότερο θεωρητικού χαρακτήρα.

Στην πράξη, απαντώνται δύο αλλά προβλήματα: Πρώτον, όλες οι αποφάσεις του Μουφτή, «αμφισβητούμενης» και «εκούσιας δικαιοδοσίας», περνούν από τον έλεγχο του τακτικού δικαστή, αντίθετα με την πρόβλεψη του Νόμου 1920/1991. Δεύτερον, ο έλεγχος συνταγματικότητας γίνεται επιφανειακά, συχνά είτε επειδή δεν το επιτρέπει, από την πλευρά του τακτικού δικαστή, η γνώση

---

⁴⁷⁷ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 23.
<http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

⁴⁷⁸ ΠολΠρΞάνθης 4/1996, ΠολΠρΞάνθης 11/2001, ΜονΠρΞάνθης 349/2001, ΜονΠρΞάνθης 267/2000

του Ιερού Νόμου είτε επειδή η σχέση του εφαρμοστέου δικαίου προς το Σύνταγμα δεν γίνεται εμφανής από την ανάγνωση της μουφτειακής απόφασης⁴⁷⁹.

Ως εκ τούτου, είναι σύνηθες φαινόμενο, ο επιφανειακός έλεγχος της συνταγματικότητας επί των αποφάσεων των Ιεροδικείων από τα αρμόδια δικαστήρια Ξάνθης, Κομοτηνής και Ορεστιάδας. Επιπλέον, ο δικαστικός έλεγχος ρουτίνας επί των αποφάσεων των Ιεροδικείων επιβεβαιώνεται και από την ακινησία του ανακριτικού συστήματος, τις ελάχιστες κύριες παρεμβάσεις και τις αναποτελεσματικές τριτανακοπές ενώπιον του Μονομελούς Πρωτοδικείου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, μέχρι το 2006, στο σύνολο των 2679 αποφάσεων των Ιεροδικείων, **7 μόνον** αιτήσεις προς το Πρωτοδικείο ελέγχθησαν, με βάση το ανακριτικό σύστημα που διέπει την εκουσία διαδικασία. Ο έλεγχος αυτός διεξήχθη μόνο από το Πρωτοδικείο Ξάνθης και ήταν εντοπισμένο στις υποθέσεις επιμέλειας τέκνων⁴⁸⁰. Επιπροσθέτως, η διαδικασία της κύριας παρέμβασης, (άρθρο 79§1 και 752§1 ΚΠολΔ⁴⁸¹) καθώς και της τριτανακοπής (άρθρα 773, 741, 583, 586-8, 68, 71 ΚΠολΔ) εκλείπουν, γεγονός που αποδεικνύεται από τις απειροελάχιστες περιπτώσεις εφαρμογής τους έως και σήμερα.

---

⁴⁷⁹ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 8, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

⁴⁸⁰ Κτιστάκης Ι. «Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού», Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 120-2.

⁴⁸¹ 79§1 ΚΠολΔ: «Αν τρίτος αντιποιείται ολόκληρο ή ένα μέρος από το αντικείμενο δίκης που εκκρεμεί ανάμεσα σε άλλους, έχει δικαίωμα να παρέμβει κυρίως σε κάθε στάση της πρωτοβάθμιας ή της δευτεροβάθμιας διαδικασίας».

i. Ο έλεγχος του Μονομελούς Πρωτοδικείου

Σύμφωνα με το νόμο, το κατά τόπο αρμόδιο Μονομελές Πρωτοδικείο ερευνά όχι την ουσία της απόφασης, δηλαδή τη σωστή ή λανθασμένη εφαρμογή του σχετικού κανόνα του Ιερού Νόμου, αλλά το κατά πόσο η απόφαση του Μουφτή, λήφθηκε νόμιμα στα όρια της δικαιοδοσίας του⁴⁸². Συγκεκριμένα, η διαδικασία που ακολουθείται για να κηρυχθούν οι αποφάσεις των Ιεροδικείων εκτελεστές είναι η εκουσία (άρθρο 5§2 του ν. 1920/1991). Σύμφωνα με το άρθρο 744 ΚΠολΔ, κατά τη συγκεκριμένη διαδικασία, το Μονομελές Πρωτοδικείο *«μπορεί και αυτεπαγγέλτως να διατάζει κάθε μέτρο πρόσφορο για την εξακρίβωση πραγματικών γεγονότων, ακόμη και εκείνων που δεν έχουν προταθεί και ιδιαίτερα γεγονότων που συντελούν στην προστασία των ενδιαφερομένων ή της έννομης σχέσης ή του γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος»*⁴⁸³. Περαιτέρω, το άρθρο 748§3 ΚΠολΔ επιτρέπει στον αρμόδιο Πρωτοδίκη να διατάξει *«την κλήτευση τρίτων που έχουν έννομο συμφέρον από τη δίκη»*.

Ποιο είναι όμως το περιθώριο εκτίμησης που διαθέτει ο δικαστής για την έκδοση εκτελεστού τίτλου μουφτειακής απόφασης, καθώς δεν εισέρχεται στην ουσία της υπόθεσης, αλλά εξετάζει μόνο εάν ο Μουφτής δίκασε στα όρια των αρμοδιοτήτων του; Εφόσον ο Μουφτής λειτουργεί ως δικαστής, δεν οφείλει να λαμβάνει υπόψη του και τα συνταγματικά όρια και τα διεθνή συμβατικά κείμενα προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου⁴⁸⁴, αποσκοπώντας, έτσι, στη στοιχειώδη εξασφάλιση του δικαιώματος στη χρηστή δίκη, στη μη διακριτική μεταχείριση και στην ισότητα των φύλων⁴⁸⁵;

Ως εκ τούτου, το Μονομελές Πρωτοδικείο που αποφασίζει για την εκτελεστότητα της μουφτειακής απόφασης, θα έπρεπε να εξετάζει όχι μόνο εάν η απόφαση έχει εκδοθεί στα όρια της δικαιοδοσίας του Μουφτή, αλλά να ελέγχει συνάμα, πρώτον, εάν ο διάδικος που ηττήθηκε δεν κλητεύτηκε και για αυτό δεν παραστάθηκε στη διαδικασία ενώπιον του Μουφτή και δεύτερον, εάν

---

⁴⁸² Μπετερμάχερ - Γερούσης Α., *«Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη»*, Αρμενόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 632

⁴⁸³ Μπέης Κ. - Καλαβρός Κ. - Σταματόπουλος Σ., *«Η δικονομία των ιδιωτικών διαφορών»*, Ευνομία Verlag, Αθήνα, 1999, σ. 184-5.

⁴⁸⁴ Για το περιεχόμενο των δικαιωμάτων όπως διατυπώνονται στα άρθρα 13, 14 της ΕΣΔΑ και 5 του 7ου Πρωτοκόλλου της, βλ. συμβολές των Giakoumopoulos Ch. & Drzemczewski A., Bossuyt M., Enrich M.. *«La convention européenne des droits des l'homme»*, L.-E. Petit & E. Decaux & P.-H. Imbert (επιμ.), Economica, Paris 1995

⁴⁸⁵ Τσιτσελίκης Κ., *«Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών»*, ΝοΒ 2001/583, σ. 8-9, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

η απόφαση του Μουφτή αντίκειται στα χρηστά ήθη ή τη δημόσια τάξη⁴⁸⁶, όπως ορίζονται στην ελληνική και ευρωπαϊκή έννομη τάξη, χωρίς τούτο να συνεπάγεται ότι η μουφτειακή απόφαση είναι αντίθετη προς τη δημόσια τάξη σε κάθε περίπτωση που το περιεχόμενο του Ιερού Νόμου δεν ταυτίζεται με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα ή της πολιτικής δικονομίας⁴⁸⁷.

Ωστόσο, το ίδιο δεν ισχύει σχετικά με τον έλεγχο άλλων θεσμών που επιτρέπονται από το Ιερό Νόμο, οι οποίοι είναι ασύμβατοι με τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, όπως για παράδειγμα η πολυγαμία και η διακριτική αντιμετώπιση της γυναίκας. Η εφαρμογή της Σαρία, λοιπόν, δεν θα πρέπει να υπερβαίνει σε καμία περίπτωση τα όρια της δημόσιας τάξης⁴⁸⁸.

Αν και το εφαρμοστέο από τον Μουφτή μουσουλμανικό δίκαιο, αποτελεί κομμάτι του ελληνικού δικαίου, ο μηχανισμός ελέγχου των ορίων της δημόσιας τάξης μπορεί να γίνει κατ' αναλογία, μέσα από τις ασφαλιστικές δικλείδες που προσφέρει το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο κατά την εφαρμογή αλλοδαπού δικαίου, όπου «*το Μονομελές Πρωτοδικείο κηρύσσει εκτελεστό αλλοδαπό τίτλο, εφόσον δεν αντίκειται στα χρηστά ήθη ή τη δημόσια τάξη*»⁴⁸⁹. Η ισορροπία μεταξύ σεβασμού της μειονοτικής ιδιαιτερότητας και της δημόσιας τάξης διατυπώνεται μάλιστα και από το άρθρο 43 εδ. Β' της Συνθήκης της Λοζάνης⁴⁹⁰.

Συνεπώς⁴⁹¹, η δυνατότητα νόμιμης πολυγαμίας δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή σε καμία περίπτωση στο πλαίσιο της ελληνικής και ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης, όταν η γυναίκα θεωρείται υποδεέστερη του άντρα. Τουναντίον, η δημόσια τάξη, θα πρέπει να λειτουργεί ως τον καταλύτη που θα αναδείξει τα επιτρεπτά και αναγκαία όρια εφαρμογής της αρχής της ισότητας κατά τη σύγκρουση κανόνων ευρωπαϊκού και συνταγματικού δικαίου από τη μια πλευρά και του Ιερού Νόμου από την άλλη. Στην πράξη όμως, υιοθετείται το παράδοξο, η παραβίαση της θεμελιώδους

---

⁴⁸⁶ Κατ' αναλογία των άρθρων 905 παρ. 1 και 323 αρ. 2-5 ΚπολΔ. Σχετικά και τα άρθρα 3 και 33 του Αστικού Κώδικα.

⁴⁸⁷ Τσιτσελίκης Κ., «*Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης*», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «*Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 22-3. <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

⁴⁸⁸ ΑΠ 189/1892 Α' Τμ., Ε' Θέμις 1892, σ. 70. Βλ. επίσης, Πρ. Γρεβενών 1/1918, ΚΘ' Θέμις 1919, σ. 15.

⁴⁸⁹ ΑΠ 439/1988, ΕΕΝ 1989, σ. 223, και Εφ. Αθηνών 2860/1969, ΝοΒ 18, σ. 73.

⁴⁹⁰ Άρθρο 43 εδ. Β': «*Ουχ ήττον η διάταξις αυτή δεν απαλλάσσει τους [έλληνας] τούτους υπηκόους των υποχρεώσεων, αίτινες επιάλλονται εις πάντα τους λοιπούς [έλληνας] υπηκόους προς τήρησιν της δημοσίας τάξης*»

⁴⁹¹ Τσιτσελίκης Κ., «*Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών*», ΝοΒ 2001/583, σ. 8-9, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

αρχής της ισότητας των δύο φύλων να συντελείται χάρι του σεβασμού της μειονοτικής θρησκευτικής ιδιαιτερότητας⁴⁹².

ii. Ο έλεγχος του Πολυμελούς Πρωτοδικείου

Κατά των αποφάσεων του Μουφτή, δεν ήταν δυνατόν να ασκηθεί έφεση, μετά την έκδοση απόφασης από το αρμόδιο Πρωτοδικείο (άρθρο 10 ν . 2345/1920), με αποτέλεσμα ο Μουφτής να αποτελεί το μοναδικό Έλληνα δικαστή, κατά των αποφάσεων του οποίου δεν χωρούσε παραδεκτά, το μέσον αυτό της ένδικης προστασίας. Ο πρόσφατος, όμως, νόμος 1920/1991, στα οριζόμενα στο άρθρο 5 προσπάθησε να θεραπεύσει το κενό, επιτρέποντας προσφυγή ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου.

Οι αποφάσεις του Μουφτή δεν μπορούν να προσβληθούν επί της ουσίας. Η έλλειψη δυνατότητας άσκησης τακτικών ή έκτακτων ένδικων μέσων επί της ουσίας (άρθρο 5 παρ. 3 Ν. 1920/1991) αλλά και επί της εφαρμογής δικονομικών κανόνων αναδεικνύει ζητήματα ασυμβατότητας προς τους ανώτερους ιεραρχικά δικαιοκούς κανόνες.

Καταρχήν, ο νομοθέτης δεν εμποδίζεται από τα άρθρα 10 παρ. 1 του Συντάγματος 14 παρ. 1 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Πολιτικά και Ατομικά Δικαιώματα και 6 παρ. 1.1 της ΕΣΔΑ να περιορίζει ή να αποκλείει την άσκηση ένδικων μέσων για ορισμένες κατηγορίες διαφορών. Η κατοχυρωμένη αξίωση έννομης προστασίας συνεπάγεται την παροχή δυνατότητας σε κάθε διαφορά να βρίσκει μια τουλάχιστον προσιτή και αποτελεσματική δικαστική ακρόαση⁴⁹³.

Το περιεχόμενο προσφυγής στο Πολυμελές Πρωτοδικείο κατά της μουφτειακής απόφασης είναι τόσο περιορισμένο που ακυρώνει τη δυνατότητα πρόσφορης προσφυγής, όταν αυτό περιορίζεται μόνο στον έλεγχο της απόφασης του Μονομελούς Πρωτοδικείου επί της δικαιοδοσίας του Μουφτή και βέβαια πάλι εξαιτίας της άγνοιας του Ιερού Νόμου. Συνεπώς, θα ήταν αναγκαίο να εξετάζονται και θεμελιώδεις ουσιαστικοί και δικονομικοί κανόνες που είναι συνυφασμένοι με τη διασφάλιση

---

⁴⁹² Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 10, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

⁴⁹³ Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 22-3. <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>.

της δίκαιης δίκης. Εξάλλου, σε κάθε επίπεδο εξέτασης της υπόθεσης, της ουσίας ή της ορθής εφαρμογής των αρμοδιοτήτων του Μουφτή, ο δικαστής έχει τη δυνατότητα *ex officio* να ελέγχει την εφαρμογή των κανόνων δικαιωμάτων του ανθρώπου, που απορρέουν από το διεθνές δίκαιο⁴⁹⁴.

Η μη παροχή δυνατότητας προσφυγής για το μουσουλμάνο διάδικο της μουφτειακής απόφασης, δομένου ότι δεν έχουν ληφθεί υπόψη βασικές αρχές που διατυπώνουν η ΕΣΔΑ και το ΔΣΑΠΔ, παραβιάζει τη βασική αρχή της ασφάλειας του δικαίου. Έτσι, αποστερείται η δυνατότητα θεραπείας της δικαστικής απόφασης, το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, αλλά και στην αποτελεσματική προσφυγή⁴⁹⁵.

Ως εκ τούτου, δεν παρέχεται στους διαδίκους η δυνατότητα μεταρρύθμισης της μουφτειακής απόφασης προς επανόρθωση τυχόν σφαλμάτων, σε αντίθεση με αντίστοιχες διαδικασίες, γαμικών ή κληρονομικών διαφορών που ρυθμίζονται από τον Αστικό Κώδικα, για όσους μουσουλμάνους θελήσουν να υπαγάγουν τη διαφορά τους στον πολιτικό δικαστή. Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές ότι, η μη παροχή δυνατότητας εξέτασης της ουσίας της υπόθεσης από δευτεροβάθμιο όργανο, αφενός, διακυβεύει τα έννομα συμφέροντα των πολιτών που υπόκεινται στη δωσιδικία του Μουφτή και αφετέρου, αντίκειται σε θεμελιώδεις δικονομικούς κανόνες εσωτερικού και διεθνούς δικαίου.

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, δεν υπάρχει δυνατότητα στέρησης ή αποποίησης του δικαιώματος στην πραγματική ή αποτελεσματική προσφυγή. Επομένως, όταν ο Μουφτής δεν λαμβάνει υπόψη του το περιεχόμενο των κανόνων της ΕΣΔΑ και εν συνεχεία, ο διάδικος χάνει το δικαίωμα επανεξέτασης της ουσίας της υπόθεσης, τότε είναι σαφές ότι, καταστρατηγείται το θεμελιώδες δικαίωμα στην αποτελεσματική δικαστική ακρόαση, με αποτέλεσμα να μπορεί να θεμελιωθεί η δυνατότητα νόμιμης παραδεκτής προσφυγής ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καθώς η προϋπόθεση της εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων θα έχει πληρωθεί.⁴⁹⁶

---

⁴⁹⁴ Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως Ιεροδίκη, με αφορμή την απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θηβών», ΝοΒ 2001/583, σ. 11-2, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=98.pdf>

⁴⁹⁵ Άρθα 6 και 13 αντίστοιχα της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Βλ. «Key extracts from a selection of the European Court of Human Rights and decisions and reports of the European Commission of Human Rights», Council of Europe, Strasbourg 1998, σσ. 64 επ. και 165

⁴⁹⁶ Picard E., «Article 26, *La convention européenne des droits des l'homme*», L.-E. Petit & E. Decaux & P.-H. Imbert (επιμ.), Economica, Paris 1995, σ. 603, στο Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη- Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), «Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα», Κριτική, Αθήνα, 1999, σ. 24, υπ. 80, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=96>

Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα του Δευτέρου Μέρους είναι τα παρακάτω:

➤ Η πραγματική απόσταση που χωρίζει τη Σαρία από εκείνη του ελληνικού Συντάγματος, της ΕΣΔΑ και των διεθνών συμβάσεων του ΟΗΕ για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, είναι τεράστια! Η σύγχρονη ελληνική, ευρωπαϊκή και διεθνής έννομη τάξη, αφήνει ελάχιστα περιθώρια για την εφαρμογή του Ιερού Νόμου από τα Ιεροδικεία της Δ. Θράκης.

➤ Ο κύριος όγκος των αποφάσεων που δημοσιεύουν τα Ιεροδικεία, αφορά τη λύση του γάμου και την ανάθεση της γονικής μέριμνας. Σύμφωνα με τις αποφάσεις αυτές, η μεν λύση του γάμου, βασίζεται στην υπεροχή του άντρα, η δε γονική μέριμνα σε ένα αυτοματοποιημένο σύστημα ανάθεσης της, με αποκλειστικό γνώμονα την ηλικία του παιδιού. Είναι προφανές λοιπόν, ότι η σύγκρουση με τις θεμελιώσεις αρχές της ισότητας ενώπιον του νόμου αλλά και των δύο φύλων καθώς και της υπεροχής του συμφέροντος του τέκνου είναι μετωπική.

➤ Τα Ιεροδικεία δεν εξασφαλίζουν την παρουσία (κλήτευση) όλων των διαδίκων κατά τον προσήκοντα τρόπο, στη συζήτηση της διαφοράς ενώπιον τους. Η μη κλήτευση είναι ο κανόνας. Ο διάδικος λοιπόν δε μπορεί να υπερασπιστεί τις θέσεις του, διότι οι αποφάσεις των Ιεροδικείων δημοσιεύονται στα οθωμανικά. Τέλος, ο επιφανειακός έλεγχος του Μονομελούς και του Πολυμελούς σε δεύτερο βαθμό επί των αποφάσεων του Ιεροδικείου, εντείνει κραυγαλέες παραβιάσεις των δικαιωμάτων των Μουσουλμάνων.

➤ Καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα δεν επιτρέπει την υποκατάσταση του εθνικού της δικαίου από τους Ιερούς Κανόνες οποιασδήποτε θρησκείας και δεν έχει εμπιστευθεί την απονομή της δικαιοσύνης σε θρησκευτικό λειτουργό, με αποτέλεσμα να γεννάται τεράστιο ζήτημα ως προς τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του τελευταίου.

➤ Κοντολογίς, αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι οι κανόνες που εφαρμόζονται στη Δ. Θράκη παρουσιάζουν στοιχεία συντηρητισμού, δεδομένου ότι είναι αμετάβλητοι από το 1923 και επέκεινα, κανείς δεν έχει αρμοδιότητα να τους τροποποιήσει στοιχεία αυθαιρεσίας διότι κανείς πλην του τοπικού Ιεροδίκη, δεν είναι σε θέση να ελέγξει την ερμηνεία του Ιερού Νόμου ούτε προβλέπεται όμως και κάποιο δευτεροβάθμιο δικαστήριο.

iv. Επίμετρο

1. Ισονομία ή αναχρονισμός;

«Σε έναν τόπο όπου οι ανθρώπινες σχέσεις τραυματίζονται κάθε τόσο με την παραμικρή αφορμή, οι κοινωνικές ευαισθησίες «ζύνονται» μπροστά στη διατήρηση των συμφερόντων κάποιων τοπικών κύκλων, σαφώς και δεν είναι εύκολο να εκφραστούν και να θεσμοθετηθούν διαφορετικές και προοδευτικές ιδέες. Σε έναν τόπο που οι δυναμικές του συντηρούνται και αντλούν δύναμη από τη διατήρηση χρόνιων παθογενών αντιλήψεων που έχουν δημιουργηθεί από τον ιστορικό πολιτικό ανταγωνισμό μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ασφαλώς και δεν μπορούν να ειπωθούν με ευκολία ανατρεπτικές, φιλελεύθερες απόψεις.

Η Θράκη είναι η περιοχή που ο συντηρητισμός προτείνεται στους κατοίκους της και φαντάζει στα μάτια τους ως ο μόνος τρόπος ασφαλούς επιβίωσης όσον αφορά τους πλειονοτικούς και ο μόνος τρόπος διατήρησης της πολιτισμικής, γλωσσικής και εθνικής ιδιαιτερότητάς τους, όσον αφορά τους μειονοτικούς.

Δεν μπορεί βέβαια κανείς να υποστηρίξει ότι ο «μετασεισμικός» διάλογος Ελλάδας και Τουρκίας δεν έχει συμβάλει στη σύγκλιση και στην αλληλοκατανόηση των κοινωνικών ομάδων της Θράκης, ούτε οι σημερινές συνθήκες μπορούν να συγκριθούν με αυτές της δεκαετίας του '80 και του '90. Αλλά υπάρχουν ακόμη και σήμερα κάποια ζητήματα που «αγκαθοστρώνουν» τις σχέσεις πολιτείας-μειονότητας»⁴⁹⁷.

Στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, στην πολύπαθη Θράκη, η εφαρμογή του Ιερού Ισλαμικού Νόμου (Σαρία) και μάλιστα σε μία από τις πλέον αναχρονιστικές εκδοχές του, είναι αδιαμφισβήτητα ένα ζήτημα που «αγκαθοστρώνει» τις σχέσεις πολιτείας – μειονότητας, καθιστώντας το κράτος δικαίου θεατή ενός νομικού και πολιτικού παράδοξου· Οι μη Έλληνες Μουσουλμάνοι να απολαμβάνουν καλύτερη προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, σε σχέση με του Έλληνες και άρα Ευρωπαίους – Μουσουλμάνους πολίτες, με αποτέλεσμα αυτή η θεσμική συμπεριφορά να έρχεται σε πρόδηλη αντίθεση με το Σύνταγμα, τις συνθήκες της ΕΕ και τις Διεθνείς συμβάσεις που εγγυώνται ίσα ανθρώπινα δικαιώματα σε όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως θρησκευόμενου.

---

⁴⁹⁷ Μουσταφά Χ., «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009.

Η Σαρία δεν εφαρμόζεται σε κανένα άλλο σημείο της Ευρώπης και έχει καταργηθεί από το 1926 στην Τουρκία, ενώ ακόμη και τα ισλαμικά κράτη προχωρούν σε κάποιες αργές βελτιώσεις της, φροντίζοντας να την ενσωματώσουν στον Αστικό Κώδικα τους.

Η Ελλάδα είναι το μόνο ευρωπαϊκό κράτος, στο οποίο εφαρμόζεται για τους πολίτες της, η Σαρία και η μόνη ευρωπαϊκή χώρα όπου λειτουργούν Ιεροδικεία, με αποτέλεσμα, η επίλυση των διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών να μην γίνεται από τον τακτικό δικαστή αλλά να επαφίεται στην αυθεντία των Ιεροδικών, Κομοτηνής, Ξάνθης ή Διδυμοτείχου, οι οποίοι δεν εφαρμόζουν τον Αστικό Κώδικα αλλά ένα αναχρονιστικό δίκαιο.

Αμάχητα τεκμαίρεται ότι οι Ιεροδίκες γνωρίζουν και εφαρμόζουν το εθιμικό ισλαμικό δίκαιο, που αποτελεί ένα απροσδιόριστο προφορικό δίκαιο, χωρίς να έχει τη παραμικρή γραπτή μορφή, χωρίς κανείς ανώτερος θρησκευτικός λειτουργός ή Ιεροδίκης να μπορεί να ελέγξει τις αποφάσεις τους, οι οποίες δημοσιεύονται στα οθωμανικά. Στην οποιαδήποτε απόφαση του Μουφτή δεν μπορεί να παραπονεθεί κανείς, πουθενά. Ο Μουφτής κρίνει κατά πρώτο και τελευταίο βαθμό το κάθε ζήτημα, με αποτέλεσμα, αρκετά συχνά να λαμβάνονται κάποιες αποφάσεις παράλογες και αντισυνταγματικές

Το πρόβλημα είναι τεράστιο όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και σε πρακτικό επίπεδο εφαρμογής του δικαίου. Και τούτο, διότι η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στις παραπάνω διαφορές συνεπάγεται αυτόματα συστηματική παραβίαση μιας σειράς κανόνων τόσο του ουσιαστικού όσο και του δικονομικού δικαίου, που αφορούν τα ατομικά δικαιώματα Ελλήνων πολιτών (συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων, συνταγματική αρχή της υπεροχής του συμφέροντος του παιδιού, συνταγματική αρχή της δίκαιης δίκης).

Οι πρωτοφανείς αυτές παραβιάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου γίνονται δυστυχώς ανεκτές, με ελάχιστες εξαιρέσεις, από τα ελληνικά τακτικά δικαστήρια, τα οποία περιορίζονται σε ένα επιφανειακό έλεγχο ρουτίνας επί των αποφάσεων του Ιεροδικείου. Οι τακτικοί δικαστές, αν και ταγμένοι από τον νόμο 1920/1991 και κυρίως από το Σύνταγμα στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, στη συντριπτική τους πλειονότητα περιορίζονται σε έναν τυπικό μόνο έλεγχο των αποφάσεων του Μουφτή⁴⁹⁸ (από τις 3.000 περίπου αποφάσεις του Μουφτή που έλεγξαν οι τακτικοί

---

⁴⁹⁸ Ματθίας Στ., «Ο Μουφτής ως δικαστής», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974313&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.

δικαστές της Θράκης, το διάστημα 1991-2008, μόνο.....δύο κρίθηκαν αντισυνταγματικές⁴⁹⁹). Ο δε Άρειος Πάγος, αντί να θεραπεύσει τα λάθη των κατώτερων δικαστηρίων, κρίνει αντιθέτως ότι οι μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες δεν έχουν το δικαίωμα να απευθυνθούν στον τακτικό δικαστή, όπως όλοι οι υπόλοιποι έλληνες πολίτες, για να λύσουν τις οικογενειακές και κληρονομικές διαφορές τους, ακόμη και αν το επιθυμούν⁵⁰⁰.

Συχνά λοιπόν, τα χέρια κάθε νομικού είναι δεμένα μπροστά στα παράπονα αδικημένων γυναικών ή μερών, αφού και τα ελληνικά δικαστήρια, με κάποιες εξαιρέσεις το τελευταίο διάστημα, απλώς επικυρώνουν τη μουφτιακή απόφαση χωρίς να μουν στην ουσία της, μη λαμβάνοντας υπόψη καν (εις βάρος των πρώτων) τη συντρέχουσα αρμοδιότητα Ελληνικών Αστικών Δικαστηρίων- Ιεροδικείων. Με λίγα λόγια, τα ελληνικά δικαστήρια επικυρώνοντας την απόφαση, επικυρώνουν κατά κάποιον τρόπο για δεύτερη φορά μια ήδη αντισυνταγματική απόφαση!⁵⁰¹

Είναι προφανές λοιπόν, ότι γεννάται ένα ιδιαίτερο αλλά και ιδιόμορφο ζήτημα που αφορά αρχικά τις σχέσεις πολιτείας – μειονότητας και συνοψίζεται, από τη μία πλευρά, στη χρόνια θέση της τελευταίας, η οποία επικαλούμενη διμερείς συνθήκες αλλά και τη Συνθήκη της Λωζάννης, ζητεί την άμεση εκλογή των Μουφτήδων - Ιεροδικών από την ίδια, ενώ από την άλλη, στηρίζεται στον αντίλογο της πολιτείας για εκλογή των θρησκευτικών λειτουργών που εκτελούν συνάμα και χρέη δικαστών από το λαό, διότι το Σύνταγμα (άρθρο 88§1 Σ) ορίζει ρητά ότι οι δικαστές δεν εκλέγονται αλλά διορίζονται.

Σε ότι αφορά τις ενδομειονοτικές σχέσεις των ταλαιπωρημένων κατοίκων της Θράκης, διαφαίνεται ξεκάθαρα από όσα παρατέθηκαν, ότι βιώνουν τεράστιες κοινωνικές αντιθέσεις και ανισοροπίες, εξαιτίας της αμέλειας των αρμοδίων ελληνικών αρχών, μία άδηλη -πλην όμως έκδηλη- δυσμενή μεταχείριση και περιθωριοποίηση, σε σχέση με τον υπόλοιπο ευρύτερο κοινωνικό ιστό. Το χαμηλό βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο σημαντικού μέρους της μειονότητας, καθώς και η άγνοια από τα μέλη της, ιδίως από τις γυναίκες, των προβλεπόμενων πραγματικών δικαιωμάτων τους, σε συνδυασμό με τη πίεση της πιθανής δυσαρέσκειας που θα εισπράξουν από άλλα μέλη της μειονότητας, αν επιλέξουν τη δικαιοταξία του ΑΚ και των τακτικών πολιτικών δικαστηρίων,

---

⁴⁹⁹ Κτιστάκης Ι. «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, σ. 3-4, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=108.pdf>.

⁵⁰⁰ Γούναρης Κώστας «Το κράτος δικαίου δοκιμάζεται από τον Μουφτή – Ιεροδίκη», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009.

⁵⁰¹ Μουσταφά Χ., «Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009.

αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που εντείνουν την περιθωριοποίηση και οδηγούν σε καταστρατήγηση του προβλεπόμενου κράτους δικαίου.

Κοντολογίς, ο υπεραϊωνόβιος αυτός θεσμός, της κοινοτικής προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας της Ελλάδας, συγκρούεται μετωπικά με τη σύγχρονη ελληνική, ευρωπαϊκή, διεθνή, ακόμη και με την τρέχουσα ισλαμική, έννομη τάξη, καταστρατηγώντας το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας που υποτίθεται ότι προφυλάσσει, με αποτέλεσμα να αναδύονται τεράστιες διακρίσεις και ανισότητες ακόμη και για τους ίδιους τους μειονοτικούς. Παρά τα όποια «κύματα» εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν και παρά την αντίθετη επιθυμία της μειονότητας, η Σαρία εξακολουθεί να διατηρείται ακόμη στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Η νομοτεχνική επεξεργασία της κατάργησής της υπάρχει ήδη στα αρχεία του Κοινοβουλίου (*«Πρόταση Νόμου για τη Ρύθμιση σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, θρησκευτικές ενώσεις και κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας»*, Ολομέλεια Βουλής, 30.3.2006). Εκείνο που χρειάζεται είναι, πλέον, η πολιτική απόφαση για την αποκατάσταση της ισονομίας⁵⁰².

---

⁵⁰² Κτιστάκης Ι., «Ισονομία», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974298&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.

2. Προτεινόμενες λύσεις: Το τέλος της ακινησίας

Η θεσμική αυτονομία των μειονοτήτων, όπως κατοχυρώνεται από τις σχετικές διεθνείς συνθήκες, επιτρέπει αποκλίσεις από το κοινό δίκαιο, αρκεί βέβαια οι τελευταίες να μην έρχονται σε μετωπική αντίθεση με τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες του ευρωπαϊκού και νομικού πλουραλισμού, δηλαδή με τους κανόνες μιας δημόσιας ευρωπαϊκής τάξης των δικαιωμάτων⁵⁰³. Επιπροσθέτως, η έννοια της πολιτισμικής αυτονομίας των μειονοτήτων δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται απαξιωτικά. Εξάλλου, κάθε κανόνας μιας κοινότητας που πηγάζει από την κατοχυρωμένη εσωτερική αυτονομία των μελών της και δεν συμβιβάζεται ή αποκλίνει από την ισχύουσα κοινή νομοθεσία, δεν είναι εξ ορισμού ανεπίτρεπτος ή αντίθετος με συμβατικούς κανόνες δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου. Απεναντίας, κρίνεται αντίθετος όταν αντίκειται στην δημόσια τάξη, στον πυρήνα της συνταγματικής ή διεθνούς τάξης, σε ό,τι κρίνεται θεμελιώδες και θίγει άμεσα την αξία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου⁵⁰⁴.

Τι συμβαίνει όμως, όταν η θεσμική αυτή αυτονομία επιτρέπει στην μειονότητα αποκλίσεις που έρχονται σε μετωπική αντίθεση με τη δημόσια τάξη και με τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες του νομικού και ευρωπαϊκού πολιτισμού; Πρόκειται απλώς για ένα ριζωμένο σφάλμα της ελληνικής πολιτείας; Πρόκειται άραγε για μια λανθάνουσα κανονιστική αντίληψη σεβασμού προς την ιδιομορφία του «ξένου», ιδιομορφία που γίνεται σεβαστή για να υπογραμμιστεί η απόσταση που μας χωρίζει από αυτήν; Μήπως ο κοινοτισμός είναι μια μορφή συγκαλυμμένου ρατσισμού και έχει εμπεδωθεί ότι αυτό και μόνο το δίκαιο αξίζει στους μειονοτικούς⁵⁰⁵;

Κατ' αρχάς, καμία διάταξη της Συνθήκης της Λωζάννης δεν επιτάσσει ρητά την εφαρμογή του Ιερού Νόμου ή τη λειτουργία των Ιεροδικείων για τα μέλη της μειονότητας. Η Συνθήκη αναφέρεται μόνον στα συνολικά «μέτρα», που οφείλει να λάβει το κράτος για να «κανονίσει» την οικογενειακή ή προσωπική κατάσταση των μελών της μειονότητας, σύμφωνα με τα «έθιμά» τους. Αντίθετα, η Συνθήκη (άρθρο 42 παρ. 2) επιτάσσει ρητά την καταλληλότητα των «μέτρων», σε συνάρτηση με τα «έθιμα», να μην την κρίνει μονομερώς το εθνικό Κοινοβούλιο αλλά ειδικές μεικτές επιτροπές (εκπροσώπων του κράτους και της μειονότητας).

---

⁵⁰³ Αλιβιζάτος Ν., «Η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων: μεταξύ ισότητας και κοινοτισμού», Μεταίχμιο, σ. 69-70, <http://www.metaixmio.gr/images/evdoxos/9787M.pdf>.

⁵⁰⁴ Τσιτσελίκης Κ., «Η θρησκευτικοποίηση του εθνικού και ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού στο πεδίο των μειονοτήτων», 18.5.2005, σ. 3-4, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=58>.

⁵⁰⁵ Κτιστάκης Ι. «Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, σ. 11, <http://www.kemo.gr/doc.php?fld=doc&doc=108.pdf>.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, συνάγεται η διαπίστωση ότι η ενδεδειγμένη δικαιοπολιτική λύση θα ήταν βεβαίως, η κατόπιν διαβούλευσης των ενδιαφερόμενων μερών, δια σχετικής νομοθετικής ρύθμισης, μη εφαρμογή των αναχρονιστικών διατάξεων της Σαρία και η αφαίρεση των δικαστικών αρμοδιοτήτων από τον Μουφτή, ώστε οι οικογενειακές και κληρονομικές διαφορές των Ελλήνων Μουσουλμάνων πολιτών να εκδικάζονται από τα αρμόδια πολιτικά δικαστήρια, με την εφαρμογή των σύγχρονων διατάξεων του ιδιωτικού δικαίου, ώστε να παρέχονται στον ίδιο βαθμό και γι αυτήν τη κατηγορία Ελλήνων πολιτών, τα εχέγγυα δίκαιης δίκης και σεβασμού θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Ως εκ τούτου, μέχρι την οριστική επίλυση του θέματος και δεδομένου ότι η εξαίρεση, που συνιστά ανεκτό προνόμιο από την έννομη τάξη της χώρας, δεν είναι λογικό να είναι αναγκαστικά υποχρεωτική. Απεναντίας, πρέπει να επέλθουν τροποποιήσεις, όσον αφορά την υποχρεωτική υπαγωγή των υποθέσεων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου μιας πολυάριθμης ομάδας πολιτών της χώρας, στις ρυθμίσεις του Ιερού Νόμου του Ισλάμ, με κανόνες μιας δικαιοταξίας αυστηρά θρησκευτικού χαρακτήρα, καθόσον είναι αναγκαίο, όπως συμβαίνει με όλους τους λοιπούς πολίτες της χώρας και οι Έλληνες Μουσουλμάνοι να έχουν το αυτονόητο δικαίωμα της προσφυγής στον τακτικό δικαστή για την παροχή έννομη προστασίας κατά τους κοινούς κανόνες. Μόνο εξαιρετικά, αν το επιθυμούν να μπορούν να προσφεύγουν στις ρυθμίσεις της Σαρία και στη δικαιοδοσία του Μουφτή.

Όσο η χώρα μας καθυστερεί, να βάλει τέλος σε αυτή την ακινησία που συντηρεί ένα αναχρονιστικό δίκαιο, τόσο κερδίζει έδαφος η άποψη ότι πρόκειται για ρατσισμό έναντι της μειονότητας ενώ παράλληλα δημιουργείται ένας γρίφος, με ποικίλες και σύνθετες απολήξεις, που πολλές φορές υποβιβάζει το «εθνικό κράτος» απλά σε «κράτος» με τη σημασία περισσότερο της διοικητικής μονάδας και λιγότερο της σύγχρονης πολιτικής μονάδας⁵⁰⁶.

---

⁵⁰⁶Κουμάντος Γ. «Η εφαρμογή της Σαρία στην Ελλάδα», Καθημερινή, 23.07. 2006, <http://www.kathimerini.gr/257724/article/politismos/arxeio-politismoy/h-efarmogh-ths-saria-sthn-ellada>.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία:

- Βρέλλης Σπ., «Συγκριτικό Δίκαιο», Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, 1988.
- Γεωργούλης Στ., «Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1993.
- Γιαννουλάτος Αν. (Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας), «Ισλάμ - Θρησκευολογική επισκόπησις», «Πορευθέντες», Αθήνα, 1975.
- Ελευθεριάδης Ηλ., «Ποιός νόμος διέπει την κληρονομίαν των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων», Θέμις ΜΘ', (1938).
- Δημητριάδης Δ., «Ιερονομικόν Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον- Φεράιζ», Αθήνα, 1915.
- Gottwald P.- Δημητριάδης Δημ., «Για την εξ' αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή των Μουσουλμάνων Ελλήνων Υπηκόων», (Γνωμοδότηση), Αρμενόπουλος, 1995.
- Δημητριάδης Δ., «Αλλαγή θρησκευάτος από Μουσουλμάνο Έλληνα υπήκοο και λύση του γάμου του εξ' αυτού του λόγου. Αλλαγή επίσης του επωνύμου και του κύριου ονόματος του. Συνέπειες των αλλαγών αυτών για τα τέκνα του», (Γνωμοδότηση), ΕλλΔικ 42, (2001).
- Δημοσθένους Α., «Γυναίκα και Ισλάμ», Ακρίτας, Αθήνα, 2005.
- Διβάνη Λ., «Ελλάδα και μειονότητες- Το σύστημα διεθνούς προστασίας της ΚτΕ», Καστανιώτης (επανεκδοση), Αθήνα, 1999.
- Διβάνη Λ., «Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδος (1830-1947)», Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
- Δούδος Γ., «Το υποστατό των μουσουλμανικών γάμων που τελούνται δια πληρεξουσίου στα πλαίσια της Ελληνικής έννομης τάξης», Γνωμοδότηση, Νομοκανονικά Γ'(2004/1).
- Ελευθεριάδης Ν., «Κληρονομιά μουσουλμάνων Εν Ελλάδι» ΘΕΜΙΣ ΛΒ'(1921-1922).
- Ελευθεριάδης Ν., «Μουφτεία - Δικαιοδοσία επί επιτροπείας», ΘΕΜΙΣ ΛΓ'(1922-1923).
- Κοτζάμπαση Αθ., «Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων Μουσουλμάνων», Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Κουνουγέρη- Μανωλεδάκη Ε., «Οικογενειακό Δίκαιο», Εκδόσεις Σάκκουλας, β' Έκδοση, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2003.
- Κουφογιαννίδης Β., «Ο θεσμός του Μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη», ΠΙΜΣ, Δημοσίου Δικαίου, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Κομοτηνή, 2011.
- Κρίσπη Ηλ., «Δίκαιον εφαρμοστέον επί των Ελλήνων υπηκόων, ιδία δε της Δωδεκανήσου, Εφημερίς Ελληνικής και Αλλοδαπής Νομολογίας», 1952.

• Κτιστάκης Ι., «*Η νομική Προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδος*», Δίκη, 1998.

- Κτιστάκης Ι., «*Οι δ' αντιπροσώπου τελούμενοι μουσουλμανικοί γάμοι στην Ελλάδα*», Νομοκανονικά Β' (2003/2).
- Κτιστάκης Ι., «*Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*», Αντ.Ν Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.
- Κτιστάκης Ι., «*Ιερός Νόμος του Ισλάμ και Μουσουλμάνοι Έλληνες Πολίτες - Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*», Σάκκουλας, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2006.
- Μαργαρίτης Μ., «*Σημείωμα στην ΕφΑθηνών 10719/1995*», ΕλλΔικ 38 (1997).
- Μηναΐδης Σ., «*Η Θρησκευτική ελευθερία των Μουσουλμάνων στην ελληνική Έννομη Τάξη*», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990.
- Μπαλής Γ., «*Κληρονομικόν Δίκαιον*», Αθήναι, (β' έκδοση), 1950.
- Μπέης Κ., «*Το ελληνικό έλλειμμα κράτους δικαίου*», Ενωμία Verlag, Αθήνα, 1998.
- Μπέης Κ., «*Παρατηρήσεις στην ΜονΠρΘηβών 405/2000*», Δίκη, 2001.
- Μπέης Κ- Καλαβρός Κ.- Σταματόπουλος Σ., «*Η δικονομία των ιδιωτικών διαφορών*», EUNOMIA Verlag, Αθήνα 1999.
- Μπεκιαρίδης Γ., «*Οι Μούφτηδες ως θρησκευτικοί ηγέται των Μουσουλμάνων της περιφέρειας των και ως δημοσίοι αρχαί*», Αρμενόπουλος, 1973.
- Μπεντερμάχερ-Γερούσης Αιμ, «*Η εξ' αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή κατά το ιδιωτικόν διεθνές δίκαιον*», Αθήνα, 1954.
- Μπεντερμάχερ-Γερούσης Αιμ, «*Το διαπροσωπικό δίκαιο στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θράκη*», Αρμενόπουλος, 1977.
- Νάσκου-Περράκη Π.- Χρυσόγονος Κ.- Ανθόπουλος Χ., «*Η Διεθνής σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού και η εσωτερική έννομη τάξη*», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.
- Παπασιώπη- Πασιά Ζ., «*Οι προβληματισμοί γύρω από το πεδίο εφαρμογής του διαπροσωπικού δικαίου στην Ελλάδα και τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή*», Κοινοδίκιον (7/Β), 2001.
- Ρούκουνας Ε., «*Διπλωματική ιστορία. 19ος αιώνας*», Γρηγόρης, Αθήνα, 1975.
- Σμαροπούλου Κ., «*Ο θεσμός του Μουφτή*», ΠΜΣ, Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας Δικαίου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.
- Σεφεριάδης Σ., «*Διεθνές δημόσιον δίκαιον*», τ. Β', Αθήνα, 1928.
- Σκόρδας Αχ., «*Η μειονοτική προστασία: από το σύστημα της Συνθήκης της Λωζάννης στο Σύστημα του Συμβουλίου της Ευρώπης*» στο: Α. Μπερδήμας- Λ.-Α. Σισλιανός (επιμ.), «*Η προστασία των μειονοτήτων. Η Σύμβαση πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης*», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997.

- Σολταρίδης Σ., «*Η ιστορία των Μουφτείων της Δυτικής Θράκης*», Νέα Σύνορα-Α.Α Λιβάνη, Αθήνα, 1997.
- Τζιανουδάκη Ν., «*Ο γάμος και το διαζύγιο στο ισλαμικό δίκαιο*», (ΔιδΔ), Θεσσαλονίκη, 2008.
- Τσιτσελίκης Κ., «*Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996.
- Τσιτσελίκης Κ., «*Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη*, στο Δ.Χριστόπουλος (επιμ.), «*Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*», Κριτική, Αθήνα, 1999.
- Τσούρκας Δ., «*Τα έκτακτα δικαστήρια. Συμβολή στην ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 8 § 2 του Συντάγματος*», Θεσσαλονίκη, 1987.
- Φουντεδάκης Κ. «*Παρατηρήσεις στην ΕφΘράκης 356/1995*», ΕλλΔικ 37(1996).
- Φραγκίστας Χ., «*Ερμηνεία Αστικού Κώδικα(ΕρμΑΚ)*», Αθήνα, 1963.
- Χριστόπουλος Δ., «*Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις από την ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*», Κριτική, Αθήνα, 2002.
- Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, «*Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*», Νομική Βιβλιοθήκη, 2006.

Ελληνόγλωσση Αρθρογραφία:

- Αθανασόπουλος Άγγελος, «*Το αγκάθι του Μουφτή - Η άμεση εκλογή, οι προσδοκίες της Άγκυρας και η διείσδυση τουρκικής τράπεζας*», ΤΟ ΒΗΜΑ Online, 08.02.2009, <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=32&artid=246361&dt=08/02/2009>.
- Αλιβιζάτος Ν., «*Η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων: μεταξύ ισότητας και κοινοτισμού*», Μεταίχμιο, <http://www.metaixmio.gr/images/evdoxos/9787M.pdf>.
- Βέργου Μ., «*Η εφαρμογή του Ιερού Μουσουλμανικού Νόμου στην ελληνική έννομη τάξη (Σαρία)*», (εισήγηση στο ΝΣΚ), Μ.Δ.Ε Αστικού Δικαίου, Υπ. Διδ. Νομικής, Αθήνα, 2013, <http://www.nsk.gr/documents/15678/33709/722013.pdf/fe567b9a-c5e7-4a37-ac14-b1caec4e4b6a>.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Αλίκη, «*Θέματα σχετικά με την τέλεση γάμων από τον Μουφτή*», 21/03/2005, *συνημμένο σε απόφαση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, με θέμα: «Η τέλεση γάμων ανήλικων παιδιών από τον Μουφτή στην Ελλάδα*», <http://www.nchr.gr/media/gnwmateuseis>. Γούναρης Κωνσταντίνος (πρόεδρος Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης), «*Το κράτος δίκαιο δοκιμάζεται με τον Μουφτή-Ιεροδίκη*», “*Βήμα Ιδεών*”, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Artide.aspx?d=20091101&nid=13974326&sn=%CE%>.

- Γούναρης Κώστας «*Το κράτος δικαίου δοκιμάζεται από τον Μουφτή – Ιεροδίκη*», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974326&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.
- Ζιάκας Γρηγόριος, «*Ιερωσύνη και λατρεία στο Ισλάμ και τις Ανατολικές θρησκείες*», <http://www.ecclesia.gr>.
- Κουμάντος Γ. «*Η εφαρμογή της Σαρία στην Ελλάδα*», Καθημερινή, 23.07. 2006, <http://www.kathimerini.gr/257724/article/politismos/arxeio-politismoy/h-efarmogh-ths-saria-sthn-ellada>.
- Κουρκούμπας Σπυρίδων, «*Ισλάμ*», Περιοδικό «*Προβληματισμοί*», Ελληνική Εταιρία Στρατηγικών Μελετών (ΕΛ.Ε.Σ.ΜΕ.), Τεύχος 37.
- Κτιστάκις Ιωάννης, «*Θρησκευτικές μειονότητες - Η πλημμελής συμμόρφωση στις αποφάσεις του Στρασβούργου*», ΤοΣ 2002, τεύχος 2.
- Κτιστάκις Ιωάννης, «*Μουφτής, ο λεγόμενος και δικαστής*», άρθρο στην εφημερίδα «*Καθημερινή*», 04.01.2008, <http://news.kathimerini.gr/4dcgi/>
- Κτιστάκις Ιωάννης, «*Ο Μουφτής, η Σαρία και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα;*», Κείμενο εισήγησης σε σχετική εκδήλωση του Δικηγορικού Συλλόγου Ξάνθης και της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ξάνθη, 01.12.2006, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=108>
- Κτιστάκις Ι., «*Ισονομία*», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974298&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.
- Κτιστάκις Ι., «*Ο Ιεροδίκης, η Σαρία και η μειονότητα της Θράκης*», Βήμα Ιδεών, τ. 01.06.2007, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20070601&nid=4855440&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.
- Ματθίας Στέφανος (επίτιμος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου), «*Ο Μουφτής ως δικαστής*», Βήμα Ιδεών, Τεύχος 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr//Article.aspx?d=20091101&nid=13974313&sn=%CE%9A%CE%A5%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%A4%CE%95%CE%A5%CE%A7%CE%9F%CE%A3&spid=1478>.
- Μουσταφά Χ., «*Η αντισυνταγματικότητα των αποφάσεων*», Βήμα Ιδεών, τ. 01.11.2009, <http://www.vimaideon.gr/SectionList.aspx?d=20091101&nid=13979744&sn=%CE%A6%CE%91%CE%9A%CE%95%CE%9B%CE%9F%CE%A3%20-%20%CE%97%20%CE%A3%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91&spid=1587>.
- Τσιτσελίκης Κ., «*Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως ιεροδίκη. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρΘηβ*», ΝοΒ 2001, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=98>.

- Τσιτσελίκης Κ., «*Η Συνθήκη των Αθηνών του 1913 στην προκρούστεια κλίση*», Νομοκανονικά, 2002, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=97>.
- Τσιτσελίκης Κ., «*The shariatic courts of Greek Thrace and the 'principle' of reciprocity' regarding minorities in Turkey and Greece*», <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=93>.
- Τσιτσελίκης Κ., «*Η θρησκευτικοποίηση του εθνικού και ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού στο πεδίο των μειονοτήτων*», 18.5.2005, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=58>.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία/ Αρθρογραφία:

- Aarbakke V., «*The Muslim Minority of Greek Thrace*», University of Bergen, 2000.
- Achour Y.-B., «*La Cour européenne des droits de l Homme et la liberté de religion*», Paris, Pedone, 2005.
- Alami D., «*The Marriage Contract in Islamic Law*», London/Dordrecht/Boston, Graham & Trotman, 1992.
- Alexandris A., «*The Greek Minority of Istanbul and Greek – Turkish Relations*», 1918 – 1974, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992.
- Alston Ph., «*The Best Interests of the Child*», Oxford, Clarendon Press, 1994.
- Baderin M., «*International Human Rights and Islamic Law*», New York, Oxford University Press, 2000.
- Coulson N.J., «*An History of Islamic Law*», Endimburg, 1964.
- Christopoulos D., «*Droit, Europe et Minorités*», Athènes, Ant. N. Sakkoulas, 2000.
- Dallier P. – Pellet A., «*Droit international public*», Paris, L.G.D.J., 2002.
- Danchin P. – Cole E. (eds), «*Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*», New York, Columbia University Press, 2002.
- Detrick Sh., «*A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child*», The Hague/Boston/London, Nijhoff, 1999.
- Fragistas C., «*Le droit musulman en Grèce*», Annales de la faculté d' Istanbul, no 4, Istanbul 1954.
- Fox J., «*A World Survey of Religion and the State*», Cambridge University Press, 19 May 2008.
- Hodkinson K., «*Muslim Family Law, a Sourcebook*», Croom Helm, 1984.
- Kakoulidou E., «*The application of Shariah in the Greek area of Western Thrace*», Academia.edu, Retrieved 16 January 2015.
- Khadduri M., «*Marriage in Islamic Law, The modernist viewpoints*», AJCL, Vol. 26.
- Knut S. V., «*Between God and the sultan: a history of Islamic law*», Oxford University Press US, 2005.

- Leblanc L., «*Reservations to the Convention on the Rights of the Child: A Macroscopic View of State Practice*», 4IJCR (1996).
- Lebreton G., «*L'islam devant la Cour européenne des droits de l'homme*», 118 RDP (2002).
- Leong W.K., «*Formation of Marriage in England and in Singapore by Contract : Void Marriage and Non-Marriage*», IJLPF 2000.
- Nasir J., «*The Islamic Law of Personal Status*», The Hague/London/New York, Kluwer Law International, 2002.
- Pazartzis Ph., «*Le statut des minorités en Grèce*», AFDI 1992.
- Pipes D., «*In the path of the God : Islam and Political Power*», Transaction Books, New Jersey, August 2002.
- Popovic A., «*L'islam balkanique du sud-est europeen dans la periode postottomane*», Berlin, 1986.
- Roucounas E., «*Compétence du Mufti pour connaitre des matières qui relevant du statut personnel des ressortissants grecs de religion musulmane*», RHDI, 1981.
- Roucounas E., «*Engagements parallèles et contradictoires*», 206 RCADI (1987- VI).
- Rehof L.- A., «*Guide To the Travaux Préparatoires of the United Nations Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women*», Dordrecht/ Boston/ London, M. Nijhoff, Publishers, 1993.
- Schacht J., «*Introduction to Islamic Law*», Oxford, 1950.
- Stavros S., «*The Legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions*», Journal of Modern Studies 1 (1995).
- Tsaoussi - Zervogianni E., «*Multiculturalism and Family Law: the case of Greek Muslims*», σε: K. Boele-Woelki / T. Sverdrup, «*European Challenges in Contemporary Family Law*», Antwerp / Oxford / Portland, Intersentia 2008.
- Tsitselikis K., «*Personal status of Greece's Muslims: A legal anachronism or an example of applied multiculturalism. The legal treatment of Islamic minorities in Europe*», R. Aluffi § G.
- Tsitselikis K., «*The legal status of Islam in Greece, 44/3 Die Welt des Islams*», 2004.
- Tsitselikis K., «*Legal and political aspects regarding old and new Islam in Greece*», Thessaloniki, 2005.
- Tsourkas D., «*Les juridictions musulmanes en Grèce*», Hellenic Review of International Relations, v. 2, No II, 1981-2.
- Wagner J., «*Judges Without Law: Islamic Parallel Justice Endangers Our Constitutional State*», Kindle Edition, August, 2011.
- Zweigert K., Koetz H., «*An Introduction to Comparative Law*», Oxford University Press, 1998.
- <http://www.theguardian.com/law/2015/apr/10/sharia-greece-human-rights-inheritance-law>.

- <http://apokoronasnews.gr/greeces-supreme-court-inheritance-matters-involving-muslim-minority-must-be-settled-by-sharia-law/>
- <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1409353>

NΟΜΟΛΟΓΙΑ:

ΑΠ 6/1918, Θέμις ΚΘ´(1918-9), σ. 146-148.

ΑΠ 231/1932, Θέμις ΜΓ´(1932), σ. 622-623.

ΑΠ 105/1937, Θέμις ΜΗ´(1937), σ. 641-6422.

ΑΠ 14/1938, Θέμις ΜΘ´(1938), σ. 328-30.

ΑΠ 63/1954, Θέμις ΞΕ´(1954), σ. 341-342.

ΑΠ (ολ.) 322/1960, ΝοΒ 1961, σ. 1121-1122.

ΑΠ (ολ.) 738/1967, ΝοΒ 1968, σ. 381-382.

ΑΠ 1723//1980, ΝοΒ 1981, σ. 1217-9= ΕΕΝ 1981, σ. 725-728.

ΑΠ 7/1993 (ολ), ΝοΒ 1994, σ. 368-371.

ΑΠ 1041/2000, ΕλλΔικ 2001, σ. 429= Αρμ 2004, σ. 1272-1274=ΝοΒ 2001, σ. 1449-1452.

ΑΠ 130/2005, ΝοΒ 1995, σ. 1440-1442.

ΑΠ 1097/2007 (ΝΟΜΟΣ)

ΑΠ 2113/2009 (ΝΟΜΟΣ)

ΑΠ 1588/2011 (ΝΟΜΟΣ)

ΑΠ 934/2012 (Ισοκράτης)

ΑΠ 2138/2013 ΧριΔ 2014, σ. 370.

ΑΠ 1862/2013 ΝοΒ 2014, σ. 887.

ΑΠ 540/2013 (ΝΟΜΟΣ)

ΑΠ 1370/2014 (ΝΟΜΟΣ)

ΓνωμΕισΑλεξ 1/1990, ΕλλΔικ 1991, σ. 1536-1537.

ΕφΑθηνών 10719/1995, ΕλλΔικ 1997, σ. 638-639.

ΕφΘράκης 356/1995, ΕλλΔικ 1996, σ. 1368-1370=Αρμ 1996, σ. 41-3.

ΕφΘράκης 7/2001, Αρμ 2001, σ. 692-693.

ΕφΘράκης 119/2006 (NOMOS)
ΕφΘράκης 642/2009 (NOMOS)
ΕφΘράκης 392/2011 (NOMOS)
ΕφΘράκης 192/2013 (NOMOS)
ΕφΚρήτης 211/1936, Θέμις ΜΗ΄ (1937), σ. 308-311.
ΜονΠρΘηβών 405/2000, Δίκη 2001, σ. 1097-1098= ΝοΒ 2001, σ. 605-7.
ΜονΠρΚω 765/2012, ΕλλΔικ 2013, σ. 228.
ΜονΠρΞάνθης 251/1982, Αρμ 1982, σ. 740-741.
ΜονΠρΞάνθης 1623/2003, Αρμ 2004, σ 36.
ΜονΠρΞάνθης 102/2012, (NOMOS)
ΜονΠρΞάνθης 188/2013, (NOMOS)
ΜονΠρΞάνθης 168/2013, (NOMOS)
ΜονΠρΞάνθης 195/2014, (NOMOS)
ΜονΠρΞάνθης 225/2014, (NOMOS)
ΜονΠρΡοδόπης 198/2007, (NOMOS)
ΜονΠρΡοδόπης 322/2009, (NOMOS)
ΜονΠρΡοδόπης 31/2011, (NOMOS)
ΜονΠρΡοδόπης 218/2013, (NOMOS)
ΠολΠρΡοδόπης 437/2013, (NOMOS)
ΜονΠρΡοδόπης 84/2014, (NOMOS)
ΠολΠρΡοδόπης 26/2014, (NOMOS)
ΜονΠρΧαλκίδας 1057/2000, (NOMOS)
ΝΣΚ (ολ.) Γνωμοδότηση 390/1953, ΕΕΝ 1955, σ. 284-1337.
ΝΣΚ (ολ.) Γνωμοδότηση 686/1993.
ΝΣΚ (ολ.) Γνωμοδότηση 347/2003, Νομοκανονικά 2005/2, σ. 153-155.
ΝΣΚ (ολ.) Γνωμοδότηση 112/2009.
ΣτΕ 1033/2001, Αρμ. 2991/1263.
ΣτΕ 466/2003, (NOMOS)
ΣτΕ 1723/1996, ΔιΔικ 1997, σ. 505-509.

ΣτΕ 112/2009

ΕΔΔΑ, *Bonisch κατά Αυστρίας*, (6.5.1985),

http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_ENG.pdf.

ΕΔΔΑ, *D.D κατά Γαλλίας*, (8.11.2005), αρ. προσφυγής 3/02,

http://www.echr.coe.int/Documents/Case_law_references_ENG.pdf.

ΕΔΔΑ, *Hendriks κατά Ολλανδίας*, (201/1985), (CCPR/C/33/D/201/1985),

<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/SDecisionsVol3en.pdf>

ΕΔΔΑ, *Κοσμοπούλου κατά Ελλάδας*, (05.02.2004), στο *Δίκη 35* (2004), σ. 1274-1233,

<http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2260457/00%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-61619%22%5D%7D>.

ΕΔΔΑ, *Hoffmann κατά Αυστρίας*, (23.6.1993), <http://www.interights.org/commonwealth-and-international-law-document/117/index.html>.

ΕΔΔΑ, *Hokkanen κατά Φιλανδίας*, (24.8.1994), <http://www.c-g.org.uk/camp/hr/hokkanen.htm>.

ΕΔΔΑ, Τσιρώνης, (6.12.2001), <http://echr.ketse.com/doc/44584.98-en-20011206/>.

ΕΔΔΑ, *Hentrich κατά Γαλλίας*, (22.9.1994),

<http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:ihrl/3298echr94.case.1/law-ihrl-3298echr94>

ΕΔΔΑ, *Dombo Beweer (B.V.) κατά Ολλανδίας*, (27.10.1993), <http://swarb.co.uk/dombo-beheer-bv-v-the-netherlands-echr-27-oct-1993/>, *Δίκη 2000*, σ. 961-9.

ΕΔΔΑ, *T.P. and K.M. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 10.05.2001, (28945/95),

<http://www.hrcr.org/safrica/privacy/T.P.html>.

ΕΔΔΑ, *Hoppe κατά Γερμανίας*, 05.12.2002 (28422/95), <http://echr.ketse.com/doc/28422.95-en-20021205/>.